T. C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

TEFSİR BİLİM DALI

KUR'ÂN'DA FITRAT KAVRAMI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Ebrar KÜÇÜK

BURSA 2024

T. C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

TEFSİR BİLİM DALI

KUR'ÂN'DA FITRAT KAVRAMI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Ebrar KÜÇÜK

Danışman:

Dr. Öğr. Üyesi Ömer Faruk BİLGİN

BURSA 2024

TEZ ONAY SAYFASI

T. C.
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, **Tefsir** Bilim Dalı'nda **702023031** numaralı **Ebrar KÜÇÜK**'ün hazırladığı **"Kur'ân'da Fıtrat Kavramı"** konulu Yüksek Lisans Tezi ile ilgili tez savunma sınavı, …/…/. günü …… - ……..saatleri arasında yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin/çalışmasının ……..….. (başarılı/başarısız) olduğuna …… (oybirliği/oy çokluğu) ile karar verilmiştir.

Üye (Tez Danışmanı ve Sınav Komisyonu Başkanı)
Dr. Öğr. Üyesi Ömer Faruk BİLGİN
Bursa Uludağ Üniversitesi

Üye
Prof. Dr. Celil KİRAZ
Bursa Uludağ Üniversitesi

Üye
Dr. Öğr. Üyesi İbrahim ULUDAŞ
Pamukkale Üniversitesi

12/01/2024

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

YÜKSEK LİSANS İNTİHAL YAZILIM RAPORU

T.C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA

Tarih: 17/01/2024

Tez Başlığı / Konusu:

Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam **99** sayfalık kısmına ilişkin, 10/08/2023 tarihinde şahsım tarafından ***Turnitin*** adlı intihal tespit programından (Turnitin)* aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre, tezimin benzerlik oranı **% 19**'tür.

Uygulanan filtrelemeler:

1- Kaynakça hariç
2- Alıntılar hariç/dahil
3- 5 kelimeden daha az örtüşme içeren metin kısımları dahil

Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Özgünlük Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu uygulama esaslarında belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

Tarih ve İmza
17/01/2024

Adı Soyadı:	Ebrar KÜÇÜK
Öğrenci No:	702023031
Anabilim Dalı:	Temel İslam Bilimleri
Programı:	Tefsir
Statüsü:	Yüksek Lisans

Danışman

Dr. Öğr. Üyesi Ömer Faruk BİLGİN **Tarih:** 17/01/2024

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum **"Kur'ân'da Fıtrat Kavramı"** başlıklı çalışmanın bilimsel araştırma, yazma ve etik kurallarına uygun olarak tarafımdan yazıldığına ve tezde yapılan bütün alıntıların kaynaklarının usulüne uygun olarak gösterildiğine, tezimde intihal ürünü cümle veya paragraflar bulunmadığına şerefim üzerine yemin ederim.

Tarih ve İmza
11/01/2024

Adı Soyadı : Ebrar KÜÇÜK

Öğrenci No : 702023031

Anabilim Dalı : Temel İslam Bilimleri

Programı : Tefsir

Statüsü : ☒ Y. Lisans☐ Doktora

ÖZET

Yazar	: Ebrar KÜÇÜK
Üniversite	: Bursa Uludağ Üniversitesi
Enstitü	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı	: Temel İslâm Bilimleri
Bilim Dalı	: Tefsir
Tezin Niteliği	: Yüksek Lisans
Mezuniyet Tarihi	: …/…/…
Tez Danışmanı	: Dr. Öğr. Üyesi Ömer Faruk BİLGİN

KUR'ÂN'DA FITRAT KAVRAMI

Ahsen-i takvîm üzere yaratılan insan kâinatta belli bir amaç için var edilmiştir. Onun en büyük vazifesi, akıl nimetini kullanarak kendini tanımak, sonrasında bu vesileyle Rabb'ine ulaşmaktır. Bu yolda ona yardımcı olacak olan, yaratılış koduna konulmuş "fıtrat" programıdır.

Bu çalışmada, Kur'ân'da insanın varoluşsal, zihinsel, bilişsel, duygusal, ahlâkî boyutuna işaret eden bir kavram olarak değerlendirebileceğimiz "fıtrat" kavramı, ilk bölümde dilbilimsel açıdan tahlil edilerek öncelikle kavramın anlam dünyası klasik lûgatlara başvurmak suretiyle dil açısından netleştirilmeye çalışılmış; ardından Kur'ân ölçeğinde incelenmesine geçilip tefsir literatüründeki bilgiler analiz edilmiştir. İkinci bölümde ise genel olarak kavramın beşerî kültürdeki varlığı, Temel İslam ve din bilimleri ölçeğinde araştırılarak kavramın anlam dünyası netleştirilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Fıtrat, Hilkat (Yaratılış), İnsan Doğası, Akıl, Bilgi, Ahlak

ABSTRACT

Name /Surmane	: Ebrar KÜÇÜK
University	: Bursa Uludağ University
Institute	: Institute of Social Science
Field	: Basic Islamic Sciences
Branch	: Tafsir
Degree Awarded	: Master's Degree
Degree Date	: …/…/…
Supervisor	: Dr. Öğr. Üyesi Ömer Faruk BİLGİN

THE CONSEPT OF FITRAH IN QUR'AN

Man, who was created for the ahsen-i taqwim, was created for a certain purpose in the universe. His greatest duty is to know himself by using the blessing of reason, and then to reach his Lord on this occasion. What will help him on this path is the "fıtrah" program put into the creation code.

In this study, the concept of "fıtrah", which we can consider as a concept that points to the existential, mental, cognitive, emotional and moral dimension of human beings in the Qur'an, is analyzed linguistically in the first part and the meaning world of the concept is tried to be clarified in terms of language by resorting to classical lexicons; Then, the Qur'an was examined on a scale and the information in the tafsir literature was analyzed. In the second part, the existence of the concept in human culture in general is investigated on the scale of Basic Islamic and religious sciences and the meaning of the concept is tried to be clarified.

Keywords: Fıtrah, Creation, Human Nature, Intellect, Knowledge, Ethic

ÖNSÖZ

İnsan kelimesi, anlam dünyası itibariyle "üns" (alışkanlık) ve "nisyân" (unutkanlık) ifade etmektedir. Ünsiyet boyutuyla insan Rabb'iyle yakınlık kurup onun emirlerine uyar, yasaklarından kaçınır. Nisyan boyutuyla ise hevâsına tabi olup istikametten ayrılma yoluna girebilir. Dolayısıyla insanın iyiliğe de kötülüğe de meyyal bir yapıda olduğu söylenebilir. "فَأَلْهَمَهَا فُجُورَهَا وَتَقْوٰيهَاۙ" "Ona kötülük duygusunu ve takvasını (kötülükten sakınma yeteneğini) ilham edene" (eş-Şems, 91/8) âyeti de bu gerçeği tasdik etmektedir. Buna bağlı olarak onun doğru yolu tercih edip istikamet üzere yaşayabilmesi adına Rabb'i tarafından yaratılışına konan bir mekanizma vardır ki o da "fıtrat"tır. Bu mekanizma vasıtasıyla Allah'ın halifesi konumuna yükselen insan, doğruyu yanlıştan ayırt etme bilincine sahip olmuştur. Bunun sonucu olarak da yapıp ettiklerinden sorumlu bir varlık olarak kâinat sahnesindeki yerini almıştır.

Kendisine kulluk vazifesi verilerek ağır bir yük altına giren insan, hayat yolculuğunu başarılı bir şekilde tamamlayabilmek adına Rabb'inin gönderdiği kitabı en güzel şekilde anlayıp uygulamak durumundadır. Yapılan çalışma, bu amaca yönelik olarak "fıtrat" kavramının Kur'ân'daki anlam dünyası analiz edilmeye çalışılarak oluşturulmuştur.

Konulu tefsir niteliğindeki bu çalışma, giriş, iki ana bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır. Giriş bölümünde araştırmanın amacı, kapsamı, sınırları, yöntemi ve kaynaklarından bahsedilmiştir. Birinci bölümün ilk kısmında kavram sözlük ve terim anlamlarıyla incelenmiş, ikinci kısmında ise Tefsir ilmi açısından lafız ve mana yönüyle ele alınmış, ardından Kur'ân'da geçtiği ayetler açısından öznesine, nesnesine ve yüklemine göre tahlil edilmiştir. İkinci bölümde kavramın bilimler açısından "Temel İslâm Bilimlerinde" ve "Din Bilimlerinde" olmak üzere iki alt başlıkta tahlili yapılmıştır. "Din Bilimlerinde" Din Psikolojisi, Dinler Tarihi, Din Felsefesi, Din Sosyolojisi, Din Eğitimi alanlarında; "Temel İslâm Bilimlerinde" ise Hadis, Fıkıh, Kelâm ve Tasavvuf alanlarında inceleme yapılmıştır. Sonuç bölümünde ise bu kavramlar hakkında elde edilen bulgular ortaya konmuştur.

Bu çalışmada aydınlatıcı fikir ve destekleriyle bana yol gösteren danışman hocam sayın Dr. Öğr. Üyesi Ömer Faruk BİLGİN'e, çalışmayı dikkatle okuyup gerekli düzeltmeleri belirten hocalarım sayın Prof. Dr. Celil KİRAZ'a, sayın Dr. Öğr. Üyesi İbrahim

ULUDAŞ'a teşekkürlerimi arz ederim. Ayrıca bu çalışmada emeğini göz ardı edemeyeceğim sayın Arş. Gör. Dr. Samed YAZAR'a, maddî ve manevî desteklerini hiçbir zaman esirgemeyen anne ve babama ve fikirleriyle katkı sunan bütün arkadaşlarıma şükranlarımı sunarım.

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI ..... **i**
YÜKSEK LİSANS İNTİHAL YAZILIM RAPORU ..... **ii**
YEMİN METNİ ..... **iii**
ÖZET ..... **iv**
ABSTRACT ..... **v**
ÖNSÖZ ..... **vi**
İÇİNDEKİLER ..... **viii**
KISALTMALAR ..... **xiii**

GİRİŞ

I. ARAŞTIRMANIN AMACI, KAPSAMI VE SINIRLARI 1
II. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ VE KAYNAKLARI 2
III. LİTERATÜRDE FITRAT HAKKINDA YAZILMIŞ ESERLER 4
A. KİTAPLAR 4
B. TEZLER 4
C. MAKALELER 5
D. ANSİKLOPEDİ MADDELERİ 5

BİRİNCİ BÖLÜM

DİLBİLİM VE TEFSİR BİLİMLERİNDE FITRAT KAVRAMI

I. DİLBİLİMİNDE FITRAT KAVRAMI 8
A. SÖZLÜK ANLAMI 8
1.“FTR” (فطر) Maddesinin Fiil Türevleri 8
a. Sülâsî Mücerred Fiiller 8
b. Sülâsî Mezîd Fiiller 10
ba. İf‘âl Bâbı (الإِفْطَارُ) 10
bb. Tef‘îl Bâbı (التَفْطِيرُ) 10
bc. İnfi‘âl Bâbı (الإِنْفِطَارُ) 11
bd.İfti‘âl Bâbı (الإِفْتِطَارُ) 11
be. Tefa‘‘ul Bâbı (التَّفَطُّرُ) 11
2. “FTR” (فطر) Maddesinin İsim Türevleri 12
a. el-Fatr (الفَطْر) 12

b. el-Fıtr (الفِطْر) 13
c. el-Futr (الفُطْر) 13
d. el-Futur (الفُطُر) 14
e. el-Fıtrat (الفِطْرَة) 14
f. el-Fıtriyyât (الفِطْرِيَّات) 15
g. el-Fâtır (الفَاطِر) 15
h. el-Futâr (الفُطَار) 16
ı. el-Fatîr (الفَطِير) 16
i. el-Fatîra (الفَطِيرَة) 17
j. el-Futayr (الفُطَيْر) 17
k. el-Fatûr (الفَطُور) 17
l. el-Meftara (المَفْطَرَة) 17
m. el-Meftûr (المَفْطُور) 17
n. el-Uftûr (اللأُفْطُور) 18
o. en-Nüftûra (النُّفْطُورَة) 18
3. "FTR" (فطر) Maddesiyle Anlam Yakınlığı Bulunan Kelimeler 18
a. el-Bed' (البَدْء) 18
b. el-Ber'(البَرْء) 19
c. el-Ca'l (الجَعْل) 19
d. el-Cibilliyyet (الجِبِلِّيَّة) 19
e. el-Felak (الفَلَق) 19
f. el-Fetk (الفَتْق) 20
g. el-Fi'l (الفِعْل) 20
h. el-Halk (الخَلْق) 21
ı. el-Hanîf (الحَنِيف) 21
i. el-İbdâ' (الإِبْدَاع) 21
j. el-Îcâd (الإِيجَاد) 22
k. el-İhdâs (الإِحْدَاث) 22
l. el-İhtirâ' (الإِخْتِرَاع) 22
m. el-İnşâ' (الإِنْشَاء) 23
n. es-Sıbğa (الصِّبْغَة) 23
o. es-Sun' (الصُنْع) 24
ö. et-Tasvîr (التَّصوير) 24
p. et-Tekvîn (التَّكْوِين) 24

r. ez-Zer' (الذَّرْء) 25
4. "FTR" (فطر) Maddesiyle Zıt Anlamlı Olan Kelimeler 25
a. el-İfsâd (إِفْسَاد) 25
b. et-Tağyîr (التَّغْيِير) 26
c. et-Tebdîl (التَّبْدِيل) 26
B. TERİM ANLAMI 27
II. TEFSİR BİLİMİNDE FITRAT KAVRAMI 34
A. KUR'ÂN'DA FITRAT KAVRAMININ TANIMI 34
1. Lafız Yönüyle: "F.T.R." Maddesi Ve Türevleri 34
a. Fiil Türevleri 34
aa. Mâzî Fiil 34
ab. Muzârî Fiil 35
b. İsim Türevleri 36
ba. Mastar 36
bc. İsm-i Fâil 36
2. Mana Yönüyle: "F.T.R." Maddesinin Semantik Alanı 37
B. KUR'ÂN'DA FITRAT KAVRAMININ TAHLİLİ 43
1. Öznesine Göre 43
a. Fâtır (Allah) 43
b. Münfatır (Sema') 54
2. Nesnesine Göre 58
a. Fıtrat(فِطْرَة) 58
b. Futûr(فُطُور) 59
3. Yüklemine Göre 62
a. Sülâsî Mücerred Kullanımları 62
aa. Fetara(فَطَرَ) 62
ab. Fetaranî(فَطَرَنِي) 66
ac. Fetaraküm(فَطَرَكُمْ) 71
ad. Fetaranâ(فَطَرَنَا) 73
ae. Fetarahünne(فَطَرَهُنَّ) 74
af. İnfi'âl Bâbı'ndaki Kullanımı (انْفَطَرَتْ) 75
ag.Tefa''ul Bâbı'ndaki Kullanımı(يَتَفَطَّرْنَ) 77

İKİNCİ BÖLÜM
DİĞER BİLİMLERDE FITRAT KAVRAMI

I. TEMEL İSLAM BİLİMLERİNDE FITRAT KAVRAMI 82
A. HADİS 82
1. Fıtrat Hadisi 82
a. İslam Üzere Yaratılış 83
b. Başlangıçta İman veya Küfür Üzere Yaratılış 83
c. Bezm-i Elest'te İman ve Ma'rifet Üzere Yaratılış 85
d. Dini Kabule Uygun Bir Yapı Üzerine Yaratılış 86
2. Fıtratın İslam Dini Olduğunu İfade Eden Hadis 87
3. Fıtrat Üzere Ölme ile İlgili Hadis 87
4. Fıtrattan Kabul Edilen Fiilleri İçeren Hadisler 88
5. Sütün Fıtratı Simgelediği Hadis 88
6. Hz. Ali'nin Fıtratla İlgili Duası 89
B. FIKIH 89
C. KELÂM 92
D. TASAVVUF 95
II. DİN BİLİMLERİNDE FITRAT KAVRAMI 98
A. DİN PSİKOLOJİSİ 98
B. DİNLER TARİHİ 101
1. İlkel Dinler'de Fıtrat 101
a. Animizm 101
b. Naturizm 102
2. Millî Dinler'de Fıtrat 103
a. Çin Dinleri 103
aa. Sinizm 103
ab.Taoizm 103
ac. Konfüçyanizm 104
b. Japon Dinlerinde Fıtrat 104
ba. Şintoizm 104
bb. Japon Budizmi 105
c. Eski Amerika Dinlerinde Fıtrat 105
ca. Aztekler 105

cb. İnkalar 106
cc. Mayalar 106
d. Eski Mısırlıların Dininde Fıtrat 106
e. Mezopotamya Dinlerinde Fıtrat 107
ea. Sümerler 107
eb. Bâbilliler 107
ec. Asurlular 108
f. Anadolu Kavimlerinin Dinlerinde Fıtrat 108
fa.Hititler 108
fb. Frigyalılar 108
fc. Hurriler 109
fd. Urartular 109
g. Eski İran Dinlerinde Fıtrat 109
ga. Mecûsîlik 109
gb. Zerdüştlük 110
gc. Maniheizm 110
h. Hint Dinlerinde Fıtrat 111
ha. Hinduizm/Brahmanizm 111
hb. Caynizm 111
hc. Budizm 111
hd. Sihizm 112
ı. Semavî Dinler'de Fıtrat 112
ıa. Yahudilik 112
ıb. Hristiyanlık 113
ıc. İslamiyet 114
C. DİN FELSEFESİ 115
D. DİN SOSYOLOJİSİ 117
E. DİN EĞİTİMİ 118
SONUÇ 121
KAYNAKÇA 126

KISALTMALAR

b. : Baskı

b. : Bin, İbn

çev. : Çeviren

ed. : Editör

H. : Hicrî

Haz. : Hazırlayan

Hz. : Hazreti

nşr. : Neşreden

sad : Sadeleştiren

telif. : Telif eden

thk. : Tahkik eden

trc. : Tercüme eden

tsh. : Tashih

t.siz. : Yayın tarihi yok

v. : Vefat tarihi

vd. : ve diğerleri

y.y. : Yayın yeri yok

b.y. : Basım yeri yok

GİRİŞ

I. ARAŞTIRMANIN AMACI, KAPSAMI VE SINIRLARI

Kainattaki her varlık belli bir sisteme göre ve bir amaca yönelik yaratılmıştır. Bu sistem, Kur'ân'daki en temel kavramlardan biri olan "fıtrat" olarak isimlendirilmektedir. Fıtrat mekanizması insan özelinde incelendiğinde vahye muhatap oluşun sebebi olarak görülebilir. Zira bu yapı sayesinde insan önce kendini sonra da Rabb'ini tanıyarak hakikate ulaşabilmektedir.

Günümüze kadar fıtrat kavramı üzerine birçok çalışma yapılmış olup bununla alakalı detaylı bilgiler ileride verilecektir. Mezkûr kavram üzerine farklı alanlarda yapılan çalışmalar olsa da Tefsîr alanında, İngilizce olarak "Yâsin Muhammed" isimli bir yazar tarafından kitap ve makale çapında çalışılmış olduğu[1], aynı isimle Türkçe olarak çalışılmadığı tespit edilmiştir. Bu kavramın bütüncül bir çerçevede incelenebilmesi için "konulu tefsir" çalışması yapılması uygun görülmüştür. Bu sebeple tezin konusu "Kur'ân'da Fıtrat Kavramı" olarak belirlenmiştir.

Araştırmanın amacı gerek İslam öncesi gerek İslam sonrası yazılan kaynaklar üzerinden fıtrat kavramının kazandığı anlamları tespit etmektir. Bu minvalde araştırmanın kapsamı "'Fıtrat' kavramı ne anlama gelmektedir", "'Fıtrat' kavramının eş, yakın ve zıt anlamlıları olan kavramlar nelerdir", "'Fıtrat' kavramının beşerî kültürdeki, din bilimleri ve İslami ilimlerdeki kullanımı nasıldır", "'Fıtrat' kavramı ve bu kavramın geçtiği âyetler hakkında tefsir kaynaklarında ne tür bilgiler yer almaktadır", "Kur'ân'da 'fıtrat' kavramının kullanımlarındaki ve bu kavramın kullanıldığı âyetlerdeki kastedilenler nelerdir" gibi sorular üzerine düşünülerek oluşturulmuştur.

[1] bkz: s. 4,134.

II. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ VE KAYNAKLARI

Araştırmanın ilk bölümünde "f.t.r" maddesi ve türevleri kapsamında fıtrat kavramının Dilbilim ve Tefsir bilimi açısından tanımı ve tahlili yapılmıştır. Bu kavram Dilbilim açısından incelenirken, sözlük ve terim anlamları semantik çerçevede analiz edilmiştir. Bu bölümde yararlanılan eserlerden bazıları şunlardır: Halîl b. Ahmed el-Ferâhidî (v. 175/791), **Kitâbu'l-'Ayn**, İbn Fâris (v. 395/1004), **Mu'cemu Mekâyisi'l-Luğa**, Cevherî (v. 398/1007), **Tâcu'l-Luğa ve Sıhâhu'l-Arabiyye**, Ebû Hilal el-Askerî (v. 400/1009), **el-Furûku'l-Luğaviyye**, Râğıb el-Isfahânî (v. 409/1018), **Müfredâtü Elfâzi'l-Kur'ân**, İbn Sîde (v. 458/1066), **el-Muhkem ve'l-Muhîtu'l-A'zam**, Zemahşerî (v. 538/1143), **Esâsu'l-Belâğa**, el-Himyerî (v. 573/1178), **Şemsü'l-ʿUlûm ve Devâʾü Kelâmi'lʿArab mine'l-Külûm**, İbn Manzûr (v. 711/1311), **Lisânu'l-Arab**, Semîn el-Halebî (v. 756/1355), **Umdetü'l-Huffâz fî Tefsîri Eşrafi'l-Elfâz**, Fîrûzâbâdî (v. 817/1415), **el-Kâmûsu'l-Muhît**, Tehânevî (v. 1158/1745), **Keşşâfu Istılâhâti'l-Funûn ve'l-Ulûm**, Zebîdî (v. 1205/1791), **Tâcü'l-Arûs**, M. Fuâd Abdulbaki (v. 1388/1968), el-**Mu'cemu'l-Mufehres li Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm**.

Mezkûr kavram, Tefsir biliminde "Kur'ân'da Fıtrat Kavramının Tanımı" başlığı altında, "f.t.r." maddesi ve türevlerinin lafız ve mana yönünden analiz edilmesi şeklinde incelenmiştir. "Kur'ân'da Fıtrat Kavramının Tahlili" başlığı altında müfessirlerin, "fıtrat" kavramının menşei hakkındaki görüşleri aktarılmaya çalışılmıştır. Bu başlık altında fıtrat kavramının geçtiği âyetler belirlenip öznesine, nesnesine ve yüklemine göre tasnif edilmiştir. "Öznesine göre" başlığı altında, âyetler ışığında "f.t.r." maddesinin Allah ve sema hakkındaki kullanımı aktarılmıştır. "Nesnesine göre" başlığı altında "fıtrat" ve "futûr" kelimelerinin geçtiği âyetler incelenmiştir. "Yüklemine göre" başlığı altında ise "f.t.r." maddesinin Kur'ân'da geçen fiil türevleri ele alınmıştır. Bu kavramların önce sözlük anlamları incelenmiş, ardından fıtrat kavramıyla olan ilişkilerine değinilmiştir. Bu bölümde yararlanılan eserlerden bazıları şunlardır: Mukâtil b. Süleyman (v. 150/767), **et-Tefsîrü'l-Kebîr**; el-Ferrâ (v. 207/822), **Meâni'l-Kur'ân**; Ebû Ubeyde Ma'mer b. Müsennâ (v. 209/824), **Mecâzü'l-Ḳurʾân**; et-Taberî (v. 310/923), **Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân**; ez-Zeccâc (v. 311/923), **Meâni'l-Kur'ân ve İ'râbühû**; el-Mâturîdî (v. 333/944), **Te'vîlâtü'l-Kur'ân**; es-Semerkandî (v. 373/983) **Bahru'l-'Ulûm**; Kummî (v. H. 3.-4. Asır), **Tefsîru'l-Kummî**; ez-Zemahşerî (v. 538/1144), **el-Keşşâf an Hakâiki Ğavâmizi't-Tenzîl ve Uyûni'l-Ekâvîl fî Vücûhi't-Teʾvîl**; et-Tabersî (v.

548/1154), **Mecmaʿu'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kurʾân**; Fahreddin er-Râzî (v. 606/1210), **Mefâtîhu'l-Ğayb**; el-Kurtubî (v. 671/1273), **el-Câmiʿ li-Ahkâmi'l-Kurʾân**, Nesefî (v. 710/1310), **Medârikü't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl**; el-Hâzin (v. 741/1341), **Lübâbü't-Teʾvîl fî Meʿâni't-Tenzîl**; İbn Kesîr (v. 774/1373), **Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm**; es-Seâlibî (v. 875/1471), **el-Cevâhirü'l-Hisân fî Tefsîri'l-Kurʾân**; es-Suyûtî (v. 911/1505), **ed-Dürru'l-Mensûr fi't-Tefsîr bi'l-Meʾsûr**; el-Âlûsî (v. 1270/1854), **Rûhu'l-Me'ânî fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Azîm ve's-Seb'i'l-Mesânî**; Reşîd Rızâ (v. 1354/1935), **Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Hakîm**; Elmalılı M. Hamdi Yazır (v. 1361/1942), **Hak Dîni Kur'ân Dili**.

Fıtrat kavramı ikinci bölümde "Diğer Bilimler" üst başlığında ve "Temel İslâm Bilimleri"nde "Din Bilimleri"nde incelenmiştir. "Temel İslâm Bilimleri" başlığı altında fıtrat kavramı Hadîs, Fıkıh, Kelâm ve Tasavvuf ilimlerinde incelenmiştir. Mezkûr kavram "Hadîs" başlığı altında "fıtrat hadisi" maddesinde detaylıca incelenmiştir. "Fıkıh" başlığı altında fıtratın varlığı sonucu doğan mükellefiyetten bahsedilmiştir. "Kelâm" başlığı altında fıtrat ile ma'rifetullah arasındaki ilişki açıklanmıştır. "Tasavvuf" başlığı altında ise fıtrat kavramı "nefs" kavramı çerçevesinde incelenmiştir.

"Din Bilimlerinde Fıtrat Kavramı" başlığı "Din Psikolojisi" ile başlayıp "Din Eğitimi" ile son bulmaktadır. Mezkûr kavram "Din Psikolojisi" alanında fıtratın insan psikolojisinde nasıl bir yere sahip olduğundan söz edilerek açıklanmıştır. "Dinler Tarihi" alanında ilkel dinler, millî dinler ve semâvî dinler içerisinde incelenmiştir. "Din Felsefesi" alanında da filozofların kavrama dair görüşleri üzerinden incelenmiştir. Ardından "Din Sosyolojisi" alanında ise toplumun fıtrata olan etkisinden bahsedilmiştir. Son olarak "Din Eğitimi" alanında eğitimin fıtrattaki etkisi ele alınmıştır.

Bu çalışmada fıtrat kavramına dair yazılan tez, makale, kitap, ansiklopedi maddesi incelenip, gerekli görülen kısımlardan faydalanılmıştır. Kullanılan âyetlere anlam verirken Diyanet İşleri Başkanlığı meâlinin 2011 yılı baskısından istifade edilmiştir.

III. LİTERATÜRDE FITRAT HAKKINDA YAZILMIŞ ESERLER

Fıtrat kavramı ile yakından ve uzaktan bağlantısı olan birçok eser mevcuttur. Bu eserlerden bazıları müstakil çalışmalar olup bazıları ise farklı alanlarla fıtratı ilişkilendirerek anlatmaktadır. Aşağıda bu eserlerden bazılarının listesi verilecektir.

A. KİTAPLAR

1. Takiyyüddin es-Subkî (v. 756/1355), **Küllü Mevlûdin Yûledü ale'l-Fıtra**, (nşr. ve thk. Ebû Muhammed es-Seyyid İbrâhîm b. Ebî Amme), Tantâ, 1990/1410.
2. Yaşar Nuri, Öztürk, **Din ve Fıtrat**, Yeni Boyut Yayınevi, İstanbul, 1990.
3. Sadık Kılıç, **Fıtratın Dirilişi**, Nehir Yayınları, İstanbul, 1991.
4. Yasien Mohamed, **Fitrah: The Islamic Concept of Human Nature**, TA-HA Publishers, London, 1996.
5. Bilgin Erdoğan, **Fıtrat**, Düşün Yayıncılık, İstanbul, 2019.
6. Murtaza Mutahharî (v. 1920-1979), **Fıtrat**, (çev. Cafer Kırım), 3. b., Önsöz Yayıncılık, İstanbul, 2020.
7. Muhammet Ali Tekin, **Fıtrat Hadisi -Anlam ve Yorum-**, Emin Yayınları, Bursa, 2021.

B. TEZLER

1. Ayhan Nişancı, **Kur'an-ı Kerim'de Fıtrat-Mîsak Münâsebeti**, (Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 1997.
2. Muhiddin Okumuşlar, **Kur'ân'a Göre Din Fıtrat Eğitim İlişkisi**, (Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 1999.
3. Ahmet İzci, **Kur'ân Perspektifinden Din ve Fıtrat Uyumu**, (Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2005.
4. Saliha Özen, **Fıtrat (Dinî Kabiliyet) Kavramının Psikolojik Açılımı**, (Yüksek Lisans Tezi), Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Rize, 2012.
5. Zeynep Büşra Özdemir, **Fıtrat-Kader İkileminde Bezm-i Elest**, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2017.
6. Aysun Kök, **Hadislerde Kadın ve Fıtrat**, (Yüksek Lisans Tezi), Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kahramanmaraş, 2019.

7. Merve Acar, **Fıtrat-İman İlişkisi**, (Yüksek Lisans Tezi), Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzincan, 2021.

C. MAKALELER

1. Mustafa Akçay**, İmanın Oluşumunda Fıtratın Rolü**, Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1 (1996), 273-294.
2. A. Kadir Evgin, **Hadislerde "Fıtrat" Kavramı ve "İslam Fıtratı" Söyleminin Tenkidi**, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1 (2003), 93-110.
3. Abdurrahman Kasapoğlu, **İnsanın Çaresizliği ve Fıtratın Uyanışı**, Kelam Araştırmaları Dergisi, 3/1 (2005), 61-90.
4. Yaşar Kurt, **Kur'ân'da Fıtrat Kavramı**, Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi V, 2 (2005), 71-104.
5. Bahattin Dartma, **Kur'ân Bağlamında İlk İnsan ve Nübüvvet-Fıtrat İlişkisi**, Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi VI, 1 (2006), 9-21.
6. Ekrem Demirli, **İslâm'ın Çevre Anlayışının Ana Meselesi Olarak "Fıtratı Korumak"**, Din ve Hayat Dergisi, 4 (2008), 43-45.
7. Cağfer Karadaş, **İnsana Tanınan Üç İlahi İmkan: Fıtrat-İşaret-Hidayet**, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 18/2 (2009), 75-94.

D. ANSİKLOPEDİ MADDELERİ

1. Hayati Hökelekli, **"Fıtrat",** Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA), Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), İstanbul, 1996, XIII, 47-48.
2. Duncan Black Macdonald, **"Fıtra",** MEB İslam Ansiklopedisi, Eskişehir, 2001, IV, 627.
3. Süleyman Ateş, **"Fıtrat"**, Kur'ân Ansiklopedisi, Kur'ân Bilimleri Araştırma Vakfı (KUBA), İstanbul, 1997, VI, 247-252.

Fıtrat kavramı, insanla birlikte var olan bir kavram olması hasebiyle pek çok esere konu olmuştur. Yapılan çalışmalar incelendiğinde fıtratın birçok yönden ele alındığı görülmektedir. Ancak bu kavrama bütüncül olarak bakıp, bunun üzerinden anlamını tesbit

edebilme adına gerek İslam öncesi gerek İslam sonrası yazılan kaynaklar kullanılarak böyle bir çalışmanın yapılması uygun bulunmuştur.

BİRİNCİ BÖLÜM

DİLBİLİM VE TEFSİR BİLİMLERİNDE FITRAT KAVRAMI

I. DİLBİLİMİNDE FITRAT KAVRAMI

"الفِطْرَة" (Fıtrat) kavramı, "ف" (fe), "ط" (ta) ve "ر" (ra) harflerinden teşekkül eden "فطر" maddesinden türetilmiş "فَطَرَ" fiilinin mastarlarından biridir. Bu başlık altında genelde "فطر" maddesinin kökü ve tâlî türevlerinin lügatlerdeki kullanımı ve bu kullanımların "fıtrat" kavramı ile ilişkisi, özelde ise bu kavramın terim anlamı incelenecektir.

A. SÖZLÜK ANLAMI

1."FTR" (فطر) Maddesinin Fiil Türevleri

Bu başlıkta "f.t.r." (فطر) fiilinin sülâsî mücerred fiillerde birinci bâbdaki kullanımı ve sülâsî mezîdlerde de "if'âl, tef'îl, infi'âl, ifti'âl, tefa''ul" bâblarındaki kullanımları incelenecektir.

a. Sülâsî Mücerred Fiiller

"فَطَرَ" fiili "فَطَرَ – يَفْطُرُ – فَطْرًا" şeklinde yalnızca birinci bâbdan gelmektedir. "Yaratmak"[2], "yarmak"[3], "ikiye ayırmak"[4], "meydana getirmek"[5] anlamlarında kullanılmaktadır. Meçhul kalıpta geldiğinde (فُطِرَ) "doğuştan eğilime sahip olmak, yaratılıştan olmak"[6] manasında kullanılır. Deve parmak uçları ile sağılırken, süt memeyi yarıp çıktığından dolayı kişinin deveyi sağması olayı "فَطَرْتُ النَّاقَةَ" şeklinde ifade edilmektedir.[7] Deve diş çıkardığı zaman damaktaki derinin yarılması dolayısıyla devenin dişinin çıkması olayı "فَطَرَ نَابُ البَعِير"[8] sözüyle ifade edilmektedir. Hamur mayalanmadan, ekmek yapıldığında

---

2 el-Halîl b. Ahmed, Ebû Abdirrahmân el-Ferâhîdî, **Kitâbü'l-'Ayn,** I-VIII, (thk. Mehdî el-Mahzûmî, İbrâhîm es-Sâmerrâî), Müessesetü'l-A'lemî li'l-Matbûât, Beyrut, 1988, VII, 418.

3 İbn Sîde, Ebû'l-Hasan Alî b. İsmâîl el-Mürsî, **el-Muhkem ve'l-Muhîtu'l-A'zam**, I-XI, (thk. Abdulhamîd Hindâvî), Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2000, IX, 152.

4 İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrem el-İfrîkî el-Mısrî, **Lisânü'l-'Arab**, I-XV, Dâru Sâdır, Beyrut, tsz., V, 55.

5 İbnü'l-Esîr, Mecdüddîn el-Mübârek b. Muhammed el-Cezerî, **en-Nihâye fî Ğarîbi'l-Hadîs ve'l-Eser**, I-X, (thk. Ahmed b. Muhammed el-Harât), Vizâratü'l-Evkâf ve Şuûni'l-İslamiyye, Katar, tsz., VII, 3211.

6 al-Khudrawi, Deeb, **Dictionary of Islamic Terms (Kâmûsü'l-Elfâzi'l-İslâmiyye)**, al-Yamamah, Damascus-Beirut, tsz., 406.

7 el-Halîl b. Ahmed, **Kitâbü'l-'Ayn**, VII, 417; el-Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed, **Tehzîbü'l-Luğa**, I-XVI, (thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn, Ahmed Abdülalîm el-Berdûnî vd.), ed-Dârü'l-Mısriyye li't-Te'lif ve't-Terceme, Kahire, tsz., VIII, 325; es-Sâhib, İsmâîl b. Abbâd, **el-Muhît fî'l-Luğa**, I-XI, (thk. Muhammed Hasan Âl-i Yâsîn), (Âlemü'l-Kütüb, Beyrut, tsz., IX, 163; er-Râğıb el-Isfahânî, **Müfredâtü Elfâzi'l-Kur'ân**, (thk. Safvân Adnân Dâvûdî), 4. b., Dâru'l-Kalem, Dâru'ş-Şâmiyye, Beyrut, 2009, 640; İbn Sîde, **el-Muhkem,** IX, 152; İbn Manzûr, **Lisânü'l-'Arab**, V, 55.

8 el-Cevherî, İsmâîl b. Hammâd, **es-Sıhâh Tâcü'l-Luğa ve Sıhâhi'l-'Arabiyye**, I-VI, 4. b., (thk. Ahmed Abdülğafûr Attâr), Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, Beyrut, 1990, II, s. 781; ez-Zemahşerî, Ebû'l-Kâsım Cârullâh Mahmûd b. Ömer b. Ahmed, **Esâsü'l-Belâğa**, I-II, (thk. Muhammed Bâsil Uyûnü's-Sûd), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1998, II, 28; Neşvân el-Himyerî, **Şemsü'l-'Ulûm,** I-XII, (Nşr. Hüseyin

da "فَطَرْتُ العَجِينَ" denmektedir.[9] Oruçlu kişinin orucunu açması, bitişik olan iki dudağının ayrılması şeklinde gerçekleştiği için bu fiille ifade edilir.[10] İbn Abbas'ın (v. 68/687-88) rivâyetine göre kendisi "فَطَرَ" fiilinin manasını iki Arabın bir kuyu başında yaptıkları tartışma esnasında öğrenmiştir. Onlardan biri diğerine "انَا فَطَرْتُ" diyerek kuyuyu ilk önce kazanın kendisi olduğunu ifade ettiğinde bu kavram zihninde yer etmiştir.[11] Bir diğer manası da "deriyi tabaklamadan ham olarak kullanıma hazır hale getirmek"tir.[12] Ayrıca bu fiil, "birini kan çıkacak şekilde yaralamak" anlamında da kullanılır.[13] "Allah'ın mahlûkâtı ilk defa örneği olmadan yaratması"[14] anlamını da ihtiva eden bu fiil, O'nun gökleri ve yeri bitişik iken ayırıp ortaya çıkarmasına istinâden "فَاطِرِ السَّمٰوَاتِ وَالْأَرْضِ" şeklinde Kur'ân'da yer alır.[15]

b. Abdullah el-Amrî v.d.), Dımaşk, 1420/1999, VIII, 5215; es-Semîn el-Halebî, Ahmed b. Yûsuf b. Abdiddâim, **'Umdetü'l-Huffâz fî Tefsîri Eşrefi'l-Elfâz (Mu'cemün Luğaviyyün li Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm)**, I-IV, (thk. Muhammed Bâsil Uyûnu's-Sûd), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1996, III, 239; el-Fîrûzâbâdî, Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb, **el-Kâmûsü'l-Muhît**, 8. b, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 2005, 456; ez-Zebîdî, es-Seyyid Muhammed Murtezâ el-Hüseynî, **Tâcu'l-'Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs**, I-XL, (thk. Abdussettâr Ahmed Ferrâc vd.), Matba'atu Hükûmeti'l-Kuveyt, Kuveyt, 1965, VIII, 326; el-Cebel, Muhammed Hasan Hasan, **el-Mu'cemü'l-İştikâkiyyü'l-Müessal li-Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm**, Mektebetü'l-Âdâb, Kahire, 2010; Ma'lûf, Luvis, **el-Müncid fî'l-Luğa ve'l-Edeb ve'l-'Ulûm**, 19. b., el-Matbaatü'l-Katolikiyye, Beyrut, tsz., 587.

9 el-Halîl b. Ahmed, **Kitâbü'l-'Ayn,** VII, 417; el-Ezherî, **Tehzîbü'l-Luğa,** VIII, 326; es-Sâhib, **el-Muhît,** IX, 163; el-Cevherî, **es-Sıhâh,** II, 781; er-Râğıb el-Isfahânî, **Müfredât,** 640; ez-Zemahşerî, **Esâsü'l-Belâğa,** II, 28; el-Himyerî, **Şemsü'l-ʿUlûm**, VIII, 5215; İbn Manzûr, **Lisânü'l-'Arab,** V, 59; es-Semîn el-Halebî, **'Umdetü'l-Huffâz**, III, 239.

10 el-Halîl b. Ahmed, **Kitâbü'l-'Ayn,** VII, 418; İbn Fâris, Ebû'l-Hüseyin Ahmed b. Fâris b. Zekeriyyâ, **Mu'cemu Mekâyîsi'l-Luğa**, I-VI, (thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn), Dâru'l-Fikr, ysz., 1399/1979, V, 510; Deeb al-Khudrawi, **Dictionary of Islamic Terms (Kâmûsü'l-Elfâzi'l-İslamiyye)**, 406; Luvîs, Ma'lûf, **el-Müncid,** 587.

11 Ebû Hâtim er-Râzî, Ahmed b. Hamdân, **Kitâbü'z-Zîne**, (thk. Saîd el-Ğânimî), I-II, Menşûrâtü'l-Cemel, Beyrut, 2015, I, 420; el-Ezherî, **Tehzîbü'l-Luğa,** VIII, 326; el-Cevherî, **es-Sıhâh,** II, 781.

12 el-Fîrûzâbâdî, **el-Kâmûsü'l-Muhît**, 456; ez-Zebîdî, **Tâcu'l-Arûs**, VIII, 326; el-Cebel, **el-Mu'cemü'l-İştikâkiyyü'l-Müessal**, 1689.

13 İbn Sîde, **el-Muhkem,** IX, 153; ez-Zebîdî, **Tâcu'l-'Arûs,** VIII, 326; Luvîs, Ma'lûf, **el-Müncid,** 587.

14 el-Halîl b. Ahmed, **Kitâbü'l-'Ayn,** VII, 418; İbn Sîde, **el-Muhkem,** IX, 153; ez-Zemahşerî, **Esâsü'l-Belâğa,** II, 28; İbn Manzûr, **Lisânü'l-Arab,** V, 56; es-Semîn el-Halebî, **'Umdetü'l-Huffâz**, III, 240; el-Feyyûmî, Ebü'l-Abbâs Hatîbüddehşe Ahmed b. Muhammed b. Alî el-Hamevî, **el-Mişbâḥu'l-Münîr fî Ğarîbi'ş-Şerḥi'l-Kebîr li'r-Râfiʿî**, Mektebetü Lübnan, Beyrut 2005; el-Fîrûzâbâdî, **el-Kâmûsü'l-Muhît**, 456; ez-Zebîdî, **Tâcu'l-'Arûs,** VIII, 326; Deeb al-Khudrawi, , **Dictionary of Islamic Terms (Kâmûsü'l-Elfâzi'l-İslamiyye)**, 405.

15 el-Fâtır, 35/1.

b. Sülâsî Mezîd Fiiller

ba. İf'âl Bâbı (الإِفْطَارُ)

"فَطَرَ" fiili "İf'âl bâbı"nda "اَفْطَرَ - يُفْطِرُ - اِفْطَارًا" şeklinde gelir. Oruçlu kimsenin bir şey yemesi içmesi suretiyle orucunu açması (iftâr etmesi) durumunda kullanılır.[16] İftâr vaktinin girmesi de bu fiil ile karşılanır.[17] Orucu bozacak bir sözün söylenilmesi "كَلَامٌ يُفْطِرُ الصَّوْمَ" olarak adlandırılmaktadır.[18] Hacamat yapmak veya yaptırmak suretiyle orucun bozulması hali de bu fiilin anlam alanına girmektedir. Bu durum ilgili hadiste "اَفْطَرَ الحَاجِمُ والمَحْجُومُ"(Hacamat yapanın ve yaptıranın orucu bozulur) şeklinde geçmektedir.[19]

"el-İftâr", "oruçlunun oruç açması"[20], "deriyi tabaklamadan yapmak"[21], "oruçluya orucunu açtırmak"[22], "oruç açacak vaktin gelmesi"[23] anlamlarına gelir. Cebel, "kişi günün kalan kısmını aç ve susuz geçirse de ilk yediği şey iftardır." der.[24]

bb. Tef'îl Bâbı (التَفْطِيرُ)

"F.t.r." maddesinin Tef'îl bâbındaki kullanımı "فَطَّرَ - يُفَطِّرُ - تَفْطِيرًا" şeklinde olup "oruçlu bir kimsenin orucunun bozdurulması"[25] durumunu ifade eder. Şiirde "و أرنبةٍ لك نكاد نفطِّرُها بالبيد مُحْمَرّةٍ " Tavşanın eti elle ayrılacak kadar kırmızıydı"şeklinde geçmekte olup "bir şeyi yarmak, ayırmak"[27] anlamına gelmektedir. Sâhib'e göre ise bu fiil "kan çıkarmak suretiyle yaralama" manasına gelmektedir.[28] Oruçlu kişiye bir şeyler yedirilmesi veya içirilmesi, bitişik olan iki dudağını açması halinde olacağı için bu olay "et-Teftîr" olarak adlandırılmıştır.

---

16 es-Sâhib, **el-Muhît,** IX, 164; İbn Fâris, **Mu'cemu Mekâyîsi'l-Luğa,** V, 510; el-Cevherî, **es-Sıhâh,** II, 781.
17 el-Feyyûmî, **el-Mişbâḥu'l-Münîr,** 151; Fîrûzâbâdî, **el-Kâmûsü'l-Muhît**, 457.
18 ez-Zebîdî, **Tâcu'l-'Arûs,** VIII, 332.
19 İbnü'l-Esîr, **en-Nihâye,** VII, 3210; İbn Manzûr, **Lisânü'l-'Arab,** V, 59; ez-Zebîdî, **Tâcu'l-'Arûs,** VIII, 331.
20 Vankulu Mehmet Efendi, **Vankulu Lügati,** I, 880.
21 Mütercim Âsım Efendi, **el-Okyânûsu'l-Basît**, III, 2256.
22 Mütercim Âsım Efendi, **el-Okyânûsu'l-Basît**, III, 2256.
23 Mütercim Âsım Efendi, **el-Okyânûsu'l-Basît**, III, 2256.
24 el-Cebel, **el-Mu'cemü'l-İştikâkiyyü'l-Müessal**, 1690.
25 el-Ezherî, **Tehzîbü'l-Luğa,** VIII, 326; el-Cevherî, **es-Sıhâh,** II, 781; İbn Sîde, **el-Muhkem**, IX, 153; İbn Manzûr, **Lisânü'l-'Arab,** V, 59.
26 el-Halîl b. Ahmed, **Kitâbü'l-'Ayn,** VII, 418.
27 Ma'lûf, Luvîs, **el-Müncid,** 587.
28 es-Sâhib, **el-Muhît,** IX, 163.

bc. İnfi‘âl Bâbı (الإِنْفِطَارُ)

“F.t.r.” maddesinin “İnfi‘âl bâbı”ndaki kullanımı “اِنْفَطَرَ - يَنْفَطِرُ - اِنْفِطَارًا” şeklinde olup “yarılmak, parça parça olmak”[29] anlamındadır. Buna bağlı olarak “dalların yapraklarının çıkması için çatlayıp yarılması”[30] “elbisenin yarılıp ayrılması”[31], “vurulan bir yerden yarık oluşması suretiyle kan çıkması”[32] bu fiille ifade edilir. “اِنْفَطَرَ” fiili, kıyâmet günü gökyüzünün paramparça olacağını[33] ifade sadedinde İnfitâr Sûresi’nde fiil halinde[34], Müzzemmil Sûresi’nde de ism-i fâil olarak [35]“مُنْفَطِر”şeklinde yer almaktadır.

bd.İfti‘âl Bâbı (الإِفْتِطَارُ)

Mezkûr fiil, “İfti‘âl bâbı”nda “اِفْتَطَرَ - يَفْتَطِرُ – اِفْتِطَارًا” şeklinde çekimlenmektedir. Bu bâbda “bir şeyi herhangi bir örneği olmadan, eşsiz ve benzersiz bir şekilde yaratma” anlamında kullanılır.[36]

be. Tefa‘‘ul Bâbı (التَّفَطُّرُ)

“F.t.r.” maddesinin “Tefa‘‘ul bâbı”ndaki kullanımı “تَفَطَّرَ - يَتَفَطَّرُ - تَفَطُّرًا” şeklinde olup “çatlayıp ayrılmak, yarılmak” anlamındadır.[37] Bu anlamdan mülhem “yaprağın dalı çatlatıp çıkması”[38], “bitkinin toprağı yarıp çıkması”[39] bu fiille ilişkilendirilmiştir. Bundan dolayıdır ki Hz. Peygamber’in topukları çatlayana kadar namaz kıldığı rivâyet edilen hadiste “تَفَطَّرَتْ قَدَمَاه” ifadesi geçer.[40] Tefa‘‘ul bâbının fiile tekellüf manası katması dolayısıyla “et-Tefettur” olayı, yarılmanın aşama aşama gerçekleştiğini ifade eder.

---

29 İbn Sîde, **el-Muhkem**, IX, 152.
30 el-Himyerî, **Şemsü’l-‘Ulûm** , **,** VIII, 5217.
31 el-Halîl b. Ahmed, **Kitâbü'l-‘Ayn,** VII, 418; el-Ezherî, **Tehzîbü’l-Luğa,** VIII,335; es-Sâhib, **el-Muhît,** IX, 163.
32 el-Ezherî, **Tehzîbü’l-Luğa,** VIII,325; Luvîs, Ma‘lûf, **el-Müncid,** 587.
33 es-Semîn el-Halebî, **‘Umdetü’l-Huffâz**, III, 239.
34 “إِذَا السَّمَاءُ انْفَطَرَتْ” el-İnfitâr, 82/1.
35 “اَلسَّمَاءُ مُنْفَطِرٌ بِهٖ كَانَ وَعْدُهُ مَفْعُولا” el-Müzzemmil, 73/18.
36 ez-Zebîdî, **Tâcu’l-‘Arûs,** VIII, 331; Luvîs, Ma‘lûf, **el-Müncid,** 588.
37 es-Semîn el-Halebî, **‘Umdetü’l-Huffâz**, III, 239.
38 Ma‘lûf, Luvîs, **el-Müncid,** 587.
39 ez-Zemahşerî, **Esâsü'l-Belâğa,** II, 28; ez-Zebîdî, **Tâcu’l-‘Arûs,** VIII, 331.
40 el-Hattâbî, Ebû Süleyman Hamd b. Muhammed b. İbrâhim, **Ğarîbü’l-Hadîs,** I-III, (thk. Abdülkerim İbrâhim Azbâvî), Câmiatu Ümmi'l-Kurâ, Mekke, 1982, I, 346.

2. "FTR" (فطر) Maddesinin İsim Türevleri

a. el-Fatr (الفَطْر)

"el-Fatr", "فَطَرَ" fiilinin mastarlarından biridir. "Sütü sağdıktan sonra memede kalan az süt"[41], "baş parmaklar ve şehadet parmaklarıyla süt sağmak"[42] manalarına gelir. Ayrıca "ilk defa meydana getirmek"[43], "yokluktan varlığa çıkarmak suretiyle meydana getirme" [44], "uzunlamasına yarmak"[45], "yarık"[46], "yaratmak"[47], "bir nesneye başlamak"[48] anlamlarını da ihtiva eder. Buradan hareketle insanın anne rahmini yararak varlık sahnesine çıkması bu mastarla ifade edilir.[49] "Hamuru mayalamaksızın ekmek yapmak"[50], "deriyi tabaklamadan hazırlamak"[51] gibi bir şeyin tamam olmadan meydana getirilmesi durumlarında da kullanılan bir mastardır.

"el-Futûr" (الفُطُور), "yarıklar, çatlaklar" anlamında "Fatr"ın cem'isidir.[52] Nitekim

"آمُلُ أَنْ يَحْمِلَنِي أمِيري عَلَى عَلاَةٍ لأمةِ الفُطُور"[53]

beyitinde savaş aletleri, delici özellikleri dolayısıyla "futûr" olarak vasıflandırılmıştır. Bununla birlikte bu kelime, Mülk Sûresi'nde "فَارْجِعِ الْبَصَرَ هَلْ تَرٰى مِنْ فُطُورٍ"[54] şeklinde yer almaktadır. Burada önceden bitişik olan gökler ve yerin sonradan ayrılması ve bu olayın hiçbir yarık, çatlak olmadan gerçekleşmesine dikkat çekilmiştir.[55] Ayrıca bu kelime

---

41 el-Ezherî, **Tehzîbü'l-Luğa,** VIII,325; İbn Manzûr, **Lisânü'l-'Arab,** V, 55.
42 İbn Fâris, **Mu'cemu Mekâyîsi'l-Luğa,** V, 510; el-Cevherî, **es-Sıhâh,** II, 782.
43 el-Cevherî, **es-Sıhâh,** II, 781; Ebû'l-Bekâ' el-Kefevî, Eyyûb b. Mûsâ el-Hüseynî, **el-Külliyyât (Mu'cemun fî'l-Mustalahât ve'l-Furûku'l-Luğaviyye)**, 2. b., (thk. Adnân Dervîş, Muhammed el-Mısrî), Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1998, 29.
44 el-Askerî, Ebû Hilâl, el-Hasen b. Abdillâh b. Sehl, **el-Furûḳu'l-Luġaviyye,** 4. b., Dârü'l-Âfâki'l Cedîde, Beyrut, 1400/ 1980, s. 127.
45 er-Râğıb el-Isfahânî, **Müfredât,** 640; es-Semîn el-Halebî, **'Umdetü'l-Huffâz**, III, 239.
46 İbn Sîde, **el-Muhkem**, IX, 152; Fîrûzâbâdî, **el-Kâmûsü'l-Muhît**, 456.
47 el-Himyerî, **Şemsü'l-'Ulûm**, VIII, 5215; Vankulu Mehmet Efendi (Mehmed b. Mustafâ el-Vânî), **Vankulu Lügati**, I-II, (Yayına hazırlayanlar: Mustafa Koç, Eyyüp Tanrıverdi), Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2014, I, 880.
48 İbnü'l-Esîr, **en-Nihâye,** VII, 3209.
49 Erdoğan, Bilgin**, Fıtrat**, Düşün Yayıncılık, İstanbul, 2019, 11.
50 Mütercim Âsım Efendi, **Kâmûsu'l-Muhît Tercümesi (el-Okyânûsu'l-Basît fî Tercemeti'l-Kâmûsi'l-Muhît)**, I-VI, (Yayına Hazırlayanlar: Mustafa Koç, Eyyüp Tanrıverdi), Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2013, III, 2255.
51 Mütercim Âsım Efendi, **el-Okyânûsu'l-Basît,** III, 2255.
52 İbn Sîde, **el-Muhkem**, IX, 152; İbn Manzûr, **Lisânü'l-'Arab,** V, 55.
53 "Kabile reisimin beni taşımasını umuyorum, delici savaş aletlerinin örsü üzerinde." İbn Sîde, **el-Muhkem**, IX, 152.
54 "Bir kere daha bak! Hiçbir çatlak (ve düzensizlik) görüyor musun?" el-Mülk, 67/3.
55 İbn Manzûr, **Lisânü'l-'Arab,** V, 55.

"günün ortasında ve başında yenen şey"[56] ve "yeme içme türünden gıdalar" için de kullanılmaktadır.[57]

b. el-Fıtr (الفِطْر)

"Oruç açmak"[58], "oruçlunun orucunun bozulması"[59], "iftar vaktinin girmesi"[60] gibi anlamlara gelen "el-Fıtr", mastar olmasına rağmen "iftar eden kimse" anlamında ism-i fâil olarak da kullanılır.[61] Nitekim oruç açan kişi için "رَجُلٌ فِطْرٌ" denir.[62] Buna bağlı olarak Ramazan bayramına orucun bitişi ve yeme içmenin serbest oluşu sebebiyle "عِيدُ الفِطْر" bu ayda verilmesi vacip olan sadakaya da "صَدَقَةُ الفِطْر" denir. "مُفْطِر" de "el-Fıtr" ile aynı anlama gelir.[63] Bu kelime aynı zamanda şu muhaddislerin isimlerinde kullanılmaktadır: Fıtr b. Hammad b. Vâkıd el- Basrî, Fıtr b. Halîfe, Fıtr b. Muhammed el- Attâr el- Ahdeb. [64] Bu kökten gelen "Fıtrî" (فِطْري) kelimesi de "doğal", "içgüdüsel", "doğuştan" anlamlarına gelmektedir.[65]

c. el-Futr (الفُطْر)

Bitkiden çatlayıp çıkan şey anlamında "tohuma",[66] toprağı yarıp çıkmasından dolayı "mantara",[67] "dalı çatlatıp uç gösteren üzüme"[68] "el-Futr" denir. Bu kelime şiirde

" سَيْفي كالعَقِيقة و هو كِمْعِي سلاحِي لا أفلَّ و لا فُطَارَا"[69]

şeklinde, silahın sağlam ve yarıksız olduğunu anlatmada kullanılmıştır. Bazı âlimler "sağıldığında memede kalan az sütü" de bu kelime ile ifade eder.[70]

---

56 Ma'lûf, **el-Müncid,** 588.
57 es-Semîn el-Halebî, **'Umdetü'l-Huffâz**, III, 240.
58 İbnü'l-Esîr, **en-Nihâye**, VII, 3210; al-Khudrawi, **Dictionary of Islamic Terms (Kâmûsü'l-Elfâzi'l-İslamiyye)**, 406.
59 Mütercim Âsım Efendi, **el-Okyânûsu'l-Basît,** III, 2255.
60 İbn Manzûr, **Lisânü'l-'Arab,** V, 59.
61 el-Cevherî, **es-Sıhâh,** II, 781.
62 Fîrûzâbâdî, **el-Kâmûsü'l-Muhît**, 457.
63 el-Feyyûmî, **el-Mişbâḥu'l-Münîr**, 151.
64 ez-Zebîdî, **Tâcu'l-'Arûs,** VIII, 332.
65 al-Khudrawi, **Dictionary of Islamic Terms (Kâmûsü'l-Elfâzi'l-İslamiyye)**, 406.
66 ez-Zebîdî, **Tâcu'l-'Arûs,** VIII, 331; Ma'lûf, Luvîs, **el-Müncid,** 587.
67 el-Halîl b. Ahmed, **Kitâbü'l-'Ayn,** VII, 417; es-Sâhib, **el-Muhît,** IX, 163.
68 İbn Sîde, **el-Muhkem**, IX, 153; İbn Manzûr, **Lisânü'l-'Arab,** V, 56.
69 "Kılıcım akîka gibi benimle gelir. Silahım körelmez ve yarıksızdır." el-Ezherî, **Tehzîbü'l-Luğa**, VIII, 330.
70 el-Ezherî, **Tehzîbü'l-Luğa**, VIII, 325; İbnü'l-Esîr, **en-Nihâye**, VII, 3211; el-Cebel, **el-Mu'cemü'l-İştikâkiyyü'l-Müessal**, 1689.

d. el-Futur (الفُطُر)

Zemahşerî (v. 538/1144) "el-Futur"a "dişi çıkan deve" manasını vermiştir.[71] Âsım Efendi ise bu kelimeye "süt sağıldığı anda memede kalan süt fazlası ve memenin delikleri üzerinde beliren süt" anlamını vermiştir.[72] Nitekim Merrâr'ın (v. 334/945-46) bu kelimeyle alakalı[73] " عَاقِرٌ لَمْ يَحتَلَبْ مِنْهَا فُطُرْ" "Bir damla bile süt sağılamayan, kısır" şeklindeki ifadesi bu manayı desteklemektedir.

e. el-Fıtrat (الفِطْرَة)

Bu kelime "Allah'ın mahlûkâtı kendisini bilme üzerine yaratması"[74], "her doğan çocuğun anne karnında üzerine yaratıldığı yaratılış"[75], "din"[76], "yaratılış"[77], "dine temayülü/ yatkın olma"[78], "fıtır sadakası"[79], "başlangıç"[80], "garîze" (bir canlının doğuştan gelen eğilimlerinin tamamı)[81] "sünnet" (âdet)[82] anlamlarına gelir." Şiirdeki kullanımının ise

هَوِّنْ علَيكَ فَقَدْ نَالَ الغِنَى رَجُلٌ فِي فِطْرَةِ الكَلْبِ لا بالدِّينِ و الحَسَبِ"[83]

"Köpek gibi bir hilkate sahip, dini ve değeri olmayan herhangi bir adamın zengin olmasını kendin için de kolay gör." şeklinde olduğu görülmektedir. Bu kavramın daha iyi anlaşılması adına literatürde meşhur olan "fıtrat âyeti" ve "fıtrat hadisi" örnek verilip, detayları ilgili bölümlerde incelenecektir.

---

71 ez-Zemahşerî, **el-Fâik,** IV, 128.
72 Mütercim Âsım Efendi, **el-Okyânûsu'l-Basît**, III, 2255.
73 el-Halîl b. Ahmed, **Kitâbü'l-'Ayn,** VII, 417.
74 es-Sicistânî, Ebû Bekr Muhammed b. Uzeyr, **Kitâbu Ğarîbi'l-Kur'ân**, (thk. Muhammed Edîb Abdulvâhid Cemrân), Dâru Kuteybe, ysz., 1416/1995, 371; İbn Sîde, **el-Muhkem**, IX, 153; İbnü'l-Esîr, **en-Nihâye**, VII, 3209; İbn Manzûr, **Lisânü'l-'Arab**, V, 59.
75 el-Ezherî, **Tehzîbü'l-Luğa,** VIII,326; es-Semîn el-Halebî, **'Umdetü'l-Huffâz**, III, 239; Fîrûzâbâdî, **el-Kâmûsü'l-Muhît**, 457.
76 es-Sâhib, **el-Muhît,** IX, 163; Ma'lûf, **el-Müncid**, 588.
77 İbn Fâris, **Mu'cemu Mekâyîsi'l-Luğa,** V, 510; el-Cevherî, **es-Sıhâh,** II, 781.
78 el-Cürcânî, Alî b. Muhammed es-Seyyid eş-Şerîf, **Mu'cemu't-Ta'rîfât**, (thk. Muhammed Sıddîk el-Minşâvî), Dâru'l-Fazîlet, Kâhire, tsz., 141.
79 ez-Zebîdî**, Tâcu'l-Arûs**, VIII, 328.
80 Macdonald, Duncan Black, **"Fıtra",** MEB İslam Ansiklopedisi, Eskişehir, 2001, IV, 627.
81 al-Khudrawi, **Dictionary of Islamic Terms (Kâmûsü'l-Elfâzi'l-İslamiyye)**, 406. (bkz. Hökelekli, Hayati, **"Şahsiyet",** Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), İstanbul, 2010, XXXVIII, 297.
82 Ma'lûf, **el-Müncid**, 588.
83 İbn Sîde, **el-Muhkem**, IX, 153.

f. el-Fıtriyyât (الفِطْرِيَّات)

"Doğal yapı, doğuştan gelen" demektir. Yakîniyyâttan[84] olan fıtriyyât[85], evveliyyâta[86] en yakın önermedir. Çünkü ikisinde de zihin dışarıdan yardım almadan doğuştan gelen yapısıyla hükme ulaşır. Ancak evveliyyâtta zihin herhangi bir vasıta kullanmadan kendiliğinden hükme ulaşırken fıtriyyâtta hüküm gizli bir kıyas vasıtasıyla elde edilir.[87] Aynı zamanda fıtriyyât duyuları kullanmaksızın aklın kendisiyle hükümde bulunduğu vasıtalı önermelerdir.[88]

g. el-Fâtır (الفَاطِر)

"el- Fâtır", "yaratıcı"[89], "yoktan var eden"[90]**,** "ilk defa, örneği olmadan yaratmaya başlayan"[91] anlamlarına gelmektedir. Diş çıkarması sebebiyle "azısını yaran deve"[92], bitişik olan iki dudağını açmasına binaen "oruçlu olmayan kişi"[93] de "el-Fâtır" olarak adlandırılır. Esmâ-i Hüsnâ'dan olan "Fâtır" ismi yokluk çekirdeğini yararak varlık ağacını çıkaran Allah'ın varlığı sadece yaratmadığını, aynı zamanda ona yaratılış kodlarını da verdiğini gösterir. Bu yaratılış kodları çekirdekte ağaç olmak olduğu gibi insanda da sevgi, adalet, doğruluk, hürriyet gibi fıtrî eğilimlerin bulunmasıdır.[94]

---

84 Yakîniyyât, zorunlu kesinlik bildiren, dış dünyadaki olduğu durumun tersine olması mümkün olmayan önermelere denmektedir. el- Fârâbî, Ebu Nasr Muallim-i Sani Muhammed b. Muhammed b. Tarhan, **Kitabu'l-Burhân,** (çev. Ömer Türker, Ömer Mahir Alper), Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul, 2014, 16.

85 "İki dördün yarısıdır" veya "Dört çifttir" gibi, büyük ve küçük terimler var olan aklın çaba göstermesine gerek kalmadan orta terimin kendiliğinden bulunduğu önermelerdir. et-Tehânevî, Muhammed Alî, **Mevsû'atu Keşşâfi Istılâhâti'l-Fünûn ve'l-'Ulûm**, (tkd. Refîk el-'Acem, thk. Alî Dahrûc, çev. Abdullâh el-Hâlidî, Cûrc Zînâtî), Mektebetü Lübnân, Beyrut, 1996, II, 1279.

86 Aklın, iki kavramın birbiriyle ilişkisini düşünerek doğrudan sonuca ulaştığı hükümlere denir. "Bütün parçasından büyüktür" önermesine bakıldığında aklın "bütün" ve "parça" kelimelerinden hareketle doğrudan sonuca ulaşması buna örnektir. el-Cürcânî, **Şerhu'l-Mevâkıf**, **(**tsh. Mahmud Ömer er-Rameyâdî), I- III, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1419/1998, II, 37.

87 et-Tehânevî, **Keşşâf**, II, 1279.

88 **Şerhü'l-Mustalahâti'l-Kelâmiyye**, (Yayına Hazırlayan: Kısmu'l-Kelâm fî Mecma'il'-Buhûsi'l-İslamiyye), Dâru'l-Besâir, Tahrân, 1415/1994, 251.

89 Ebû Hâtim er-Râzî, **Kitâbü'z-Zîne**, I, 420; al-Khudrawi, Deeb, **Dictionary of Islamic Terms (Kâmûsü'l-Elfâzi'l-İslamiyye)**, 406.

90 es-Sâhib, **el-Muhît,** IX, 163; İbn Manzûr**, Lisânü'l-Arab**, V, 56.

91 es-Semîn el-Halebî, **'Umdetü'l-Huffâz**, III, 239.

92 Vankulu Mehmet Efendi, **Vankulu Lügati,** I, 880; ez-Zebîdî**, Tâcu'l-'Arûs**, VIII, 326.

93 Ma'lûf, **el-Müncid**, 588.

94 Erdoğan, **Fıtrat**, 12.

h. el-Futâr (الفُطَار)

Ağzında çatlakları olan kesmeyen kılıca "سَيْفٌ فُطَارٌ" denir.[95] Şiirde[96] "سَيْفٌ فُطَارٌ قَلْبٌ مُطَارٌ" olarak geçer. Kanaatimizce buradaki anlam şudur: körelmiş, hakikatleri görmeyen bir kalp (akıl) ve kesmeyen bir kılıç (ağzında çatlaklar olduğu için körelmiş kılıç) birbirine benzetilmiştir. Zira başta olmayan akıl doğruya ulaştırmadığı gibi kesmeyen, körelmiş kılıç da işe yaramaz, hedefe ulaştırmaz. Benzer anlamda "رَجُلٌ فُطَارٌ" (elinden hayır ve şer adına bir şey gelmeyen kişi)[97] şeklinde bir kullanım da mevcuttur. Ayrıca İbn Manzûr ve Fîrûzâbâdî aynı kökten gelen "ألفُطَارِي" kelimesine de bu anlamı vermiştir.[98]

ı. el-Fatîr (الفَطِير)

"el Fatîr" kelimesi "bir şeyin tam olmamış hâli"ni belirtmektedir.[99] Dolayısıyla "üzerine kafa yorulmamış fikir" [100]"حَيْسٌ فَطِير", "tabaklanmamış deri" "جِلْدٌ فَطِيرٌ" ve "tabaklanmamış deriden yapılan kırbaç"[101] "سَوْطٌ فَطِيرٌ", "yetişmek için acele edilen her şey"[102] "fatîr" olarak adlandırılır. Yahudilerin mayasız hamur yiyerek kutladıkları "Pesah bayramı" "عِيدُ الفَطِير"[103] olarak geçmektedir. Zira lügatlerde fatîre "mayasız yiyecek" (cem'isi الفَطْرَى),[104] "mayalanmamış hamur"[105] manaları verilmektedir. Bunlara ek olarak bir şeyin henüz gerçekleştiğini ifade bâbında "sağıldığı an taze süt"[106] ve "yeni ve yakın zamanda yapılmış iş"[107] bu kelime ile anlatılmaktadır.

---

95 el-Ezherî, **Tehzîbü'l-Luğa,** VIII,325; Mütercim Âsım Efendi, **el-Okyânûsu'l-Basît**, III, 2256.
96 ez-Zemahşerî, **Esâsü'l-Belâğa,** II, 28.
97 el-Ezherî, **Tehzîbü'l-Luğa,** VIII,325.
98 İbn Manzûr, **Lisânü'l-'Arab**, V, 55; Fîrûzâbâdî, **el-Kâmûsü'l-Muhît**, 457.
99 İbnü'l-Esîr, **en-Nihâye**, VII, 3211.
100 İbn Sîde, **el-Muhkem**, IX, 154.
101 ez-Zemahşerî, **Esâsü'l-Belâğa**, II, 28.
102 İbn Manzûr, **Lisânü'l-'Arab**, V, 59; Luvîs, Ma'lûf, **el-Müncid**, 587.
103 el-Feyyûmî, **el-Mişbâḥu'l-Münîr**, 152.
104 el-Fîrûzâbâdî, **el-Kâmûsü'l-Muhît**, 457.
105 ez-Zebîdî**, Tâcu'l-'Arûs**, VIII, 327.
106 el-Cebel, **el-Mu'cemü'l-İştikâkiyyü'l-Müessal**, 1689.
107 Ma'lûf, **el-Müncid**, 588.

i. el-Fatîra (الفَطِيرَة)

"فَطَرَ" fiilinin mastarlarından biri olan "el-Fatîra" ise Kurban bayramı günü kurban edilen koyuna verilen isimdir.[108] Bu kelime aynı zamanda "tereyağı, zeytinyağı veya zeytinyağı ve kekikle yoğrulan hamur"[109] anlamına da gelmektedir.

j. el-Futayr (الفُطَيْر)

"el-Futayr", "ism-i tasğîr" vezninde gelen bir isimdir. Nitekim tâbiînden bir zâtın adı olmuştur.[110] Aynı zamanda Kays b. Dırâr'ın Rukâd b. Münzir'e bağışladığı atın ismidir.[111]

k. el-Fatûr (الفَطُور)

"فَطَرَ" fiilinin "Fe'ûl" vezninden gelen "el- Fatûr" kelimesi "yiyecek, içecek"[112], "kendisiyle oruç açılan şey/ nesne"[113] demektir. "Fatûrî" (الفَطُوري) de bu anlamda kullanılmaktadır.[114]

l. el-Meftara (المَفْطَرَة)

"el-Meftara", "فَطَرَ" fiilinden türemiş ism-i mekândır. Mantarın yeri yararak çıkan bir bitki olmasından hareketle "iri ve beyaz mantar ekilen tarlaya" "el-Meftara" denmektedir.[115]

m. el-Meftûr (المَفْطُور)

"el-Meftûr", "iftar eden kimse"[116] anlamında "el-Fâtır" ile benzer manaya sahiptir. "على" harf-i ceri ile kullanıldığında "doğuştan gelen bir eğilime ve özelliğe sahip olma" anlamına gelmektedir.[117]

---

[108] es-Sâhib, **el-Muhît**, IX, 164; ez-Zemahşerî, **Esâsü'l-Belâğa**, II, 28.
[109] Ma'lûf, **el-Müncid**, 588.
[110] ez-Zebîdî**, Tâcu'l-'Arûs**, VIII, 328.
[111] Mütercim Âsım Efendi, **el-Okyânûsu'l-Basît**, III, 2256.
[112] el-Feyyûmî, **el-Misbâhu'l-Münîr**, 151.
[113] İbn Sîde, **el-Muhkem**, IX, 154; Vankulu Mehmet Efendi, **Vankulu Lügati,** I, 880.
[114] el-Cevherî, **es-Sıhâh,** II, 781.
[115] Ma'lûf, Luvîs, **el-Müncid**, 588.
[116] el-Ezherî, **Tehzîbü'l-Luğa,** VIII,330.
[117] al-Khudrawi, **Dictionary of Islamic Terms (Kâmûsü'l-Elfâzi'l-İslamiyye)**, 406.

n. el-Uftûr (اللأُفْطُور)

"el-Uftûr", "gençlerin burnunda ve yüzünde çıkan sivilce" anlamına gelir.[118] Kök anlamla bağlantılı olarak burun ve yüzde ortaya çıkan "yarık" olması hasebiyle sivilceye "el-Uftûr" denmiştir.

o. en-Nüftûra (النُفْطُورَة)

"en-Nüftûra", "kesik kesik otlara veya baharda biten ilk otlara" denir.[119] Dolayısıyla yeryüzünün sonbahar sonrası yeniden renklendiği ilk baharda, arzı yararak çıkan her bitki "Nüftûra" olarak isimlendirilir.[120]

Buraya kadar "fıtrat" kavramının isim ve fiil türevleri incelendi. Şimdiki başlık altında ise "fıtrat" ile yakın anlamlı olan kelimeler ve bunların arasındaki bağlantılar incelenecektir.

3. "FTR" (فطر) Maddesiyle Anlam Yakınlığı Bulunan Kelimeler

a. el-Bed' (البَدْء)

"el-Bed'", "bir şeye başlamak, bir şeyi ilk defa yaratmak, örneği bulunmayan bir şeyi yaratmak"[121] demektir. Bu anlamda yalnızca Allah Teâlâ için kullanılabilir. Nitekim O, Kur'ân'da "اَوَلَمْ يَرَوْا كَيْفَ يُبْدِئُ اللهُ الْخَلْقَ ثُمَّ يُعِيدُهٗ اِنَّ ذٰلِكَ عَلَى اللهِ يَسِيرٌ", [122] "قُلْ سِيرُوا فِي الْاَرْضِ فَانْظُرُوا كَيْفَ بَدَاَ الْخَلْقَ ثُمَّ اللهُ يُنْشِئُ النَّشْاَةَ الْاٰخِرَةَ اِنَّ اللهَ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ"[123] buyurarak "Bed'"i kendine nispet etmiştir. Herhangi bir şeyin yokluktan yarılarak ilk kez var edilmesi "el-Fatr", bu yarılma hali de "Fıtrat"tır.[124] "el-Bed'" ise yalnızca yoktan var etme anlamındadır.

---

[118] es-Sâhib, **el-Muhît,** IX, 164; el-Fîrûzâbâdî, **el-Kâmûsü'l-Muhît**, 457; Ma'lûf, **el-Müncid**, 588.
[119] el-Fîrûzâbâdî, **el-Kâmûsü'l-Muhît**, 457.
[120] ez-Zebîdî, **Tâcu'l-Arûs**, VIII, 330; Mütercim Âsım Efendi, **el-Okyânûsu'l-Basît**, III, 2257.
[121] Ebu'l-Bekâ' el-Kefevî, **el-Külliyyât,** 30.
[122] "Onlar, Allah'ın başlangıçta yaratmayı nasıl yaptığını, sonra onu nasıl tekrarladığını görmüyorlar mı? Şüphesiz bu Allah'a göre kolaydır." el-Ankebut, 29/19.
[123] "De ki: 'Yeryüzünde dolaşın da Allah'ın başlangıçta yaratmayı nasıl yaptığına bakın. Sonra Allah (aynı şekilde) sonraki yaratmayı da yapacaktır. (Kıyametten sonra her şeyi tekrar yaratacaktır) Şüphesiz Allah'ın gücü her şeye hakkıyla yeter.'" el-Ankebut, 29/20
[124] Elmalılı, Muhammed Hamdi Yazır, **Hak Dini Kur'ân Dili**, I-X, (sad. İsmail Karaçam, Emin Işık, Nusrettin Bolelli, Abdullah Yücel), Azim Yayınları, İstanbul, t.siz., III, 395.

b. el-Ber' (البَرْء)

el-Ber', Allah'ın yarattıklarını tertemiz, günahsız, farklı niteliklerle, belli tekâmül aşamalarından geçirerek yaratmasını ifade eder.[125] Bu kelime ile aynı kökten gelen "Bâri'" Allah'ın güzel isimlerinden biridir[126] ve mahlukatı örneksiz halk eden demektir. "بَرَأَ الله الخَلْقَ" (Allah mahlûkâtı ayrı ayrı yaptı) ifadesi de sûreten farklı yaratılma anlamındadır.[127] "el-Fatr" ve "el-Ber'" yakın anlamlı olmakla birlikte "el-Fatr"da ön plana çıkan şey "yaratma" iken "el-Ber'"de aşamalılıktır.

c. el-Ca'l (الجَعْل)

"el-Ca'l" kelimesi iki mef'ûl aldığında mana "tasyîr" (dönüştürmek) olur,[128] tek meful aldığında ise "Halk" manasında "düzenleme ve şekil verme" gibi değişiklikleri ifade eder.[129] "Ca'l", "Halk"tan farklı olarak süreklilik ifade eder.[130] "Fatr" veya "Halk" sonrası yapılan değişiklikler "Ca'l" olarak değerlendirilebilir.

d. el-Cibilliyet (الجِبِلِّيَّة)

Cibilliyet, "ilk başta bulunulan karakter ve takip edilen yol" manasına gelmektedir.[131] Yine bu anlamla bağlantılı olarak "yaratılış, hilkat, tabiat"[132] gibi kavramları da ihtivâ etmektedir. Nitekim Yüce Allah'ın Kur'an-ı Kerîm'de [133]"وَاتَّقُوا الَّذِي خَلَقَكُمْ وَالْجِبِلَّةَ الْأَوَّلِينَ" buyurması bu anlamları destekleyen niteliktedir. Fatr gibi cibilliyyette de "ilk var olma hali" söz konusudur.

e. el-Felak (الفَلَق)

"el-Felak", "bir şeyi yarmak, yarıp ayırmak" demektir. Sabahın ilk ışıklarının karanlığı yarıp çıkması dolayısıyla "فَلَقُ الإِصْبَاح" olarak adlandırılır. Nitekim Felak Sûresi'nde Allah Teâlâ [134]"قُلْ اَعُوذُ بِرَبِّ الْفَلَقِ" "De ki: "Sabah aydınlığının rabbine sığınırım" buyurmaktadır. Benzer şekilde el-En'âm Sûresi'nde de "اِنَّ اللهَ فَالِقُ الْحَبِّ وَالنَّوٰى يُخْرِجُ الْحَيَّ مِنَ الْمَيِّتِ وَمُخْرِجُ

125 Ünal, Ali, **Kur'ân'da Temel Kavramlar**, Kırkambar Yayınları, İstanbul, 1998, 178- 179.
126 el-Haşr, 59/24.
127 Ulutürk, Veli, **Kur'ân'da Yaratma Kavramı**, İnsan Yayınları, İstanbul, 1995, 28- 29.
128 Ebu'l-Bekâ' el-Kefevî, **el-Külliyyât,** 29.
129 Ebu'l-Bekâ' el-Kefevî, **el-Külliyyât,** 430.
130 Ebu'l-Bekâ' el-Kefevî, **el-Külliyyât,** 430.
131 er-Râğıb el-Isfahânî, **Müfredâtü Elfâzi'l-Kur'ân**, 85.
132 Ma'lûf, **el-Müncid,** 78.
133 "Sizi ve önceki nesilleri yaratana karşı gelmekten sakının." eş-Şuarâ, 26/184.
134 el-Felak, 113/1.

[135]"الْمَيِّتِ مِنَ الْحَيِّ" ve [136]"فَالِقُ الْإِصْبَاحِ" buyurur. Bu kelimenin cehennemin isimlerinden biri olduğunu söyleyenler de mevcuttur. Başka bir yoruma göre ise mahlûkâtın tamamına "felak" denilmektedir.[137] Ayrıca bu mana ile bağlantılı olarak kumdan iki tepeyi ayıran araziye, dağın yamacındaki yarıklara ve arzdaki derin çatlaklara "فَالِق" denir.[138] Dolayısıyla kainattaki yarılma ve çatlamalar "Fatr"ın olduğu kadar "Felak"ın da anlam sahasına girmektedir.

f. el-Fetk (الفَتْق)

"el-Fetak", "iki bitişik şeyin arasını ayırmak" demektir.[139] Buna bağlı olarak karanlıktan yarılıp çıkmış olan sabaha "الصُّبْحُ الفَتِيق" denir.[140] Nitekim Yüce Allah âyette "اَوَلَمْ يَرَ الَّذِينَ كَفَرُوا اَنَّ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضَ كَانَتَا رَتْقاً فَفَتَقْنَاهُمَاۜ وَجَعَلْنَا مِنَ الْمَاءِ كُلَّ شَيْءٍ حَيٍّۜ اَفَلَا يُؤْمِنُونَ"[141] buyurmuştur. Tüm bunlardan hareketle "Fetak"ın "yaratma ve yarılma" yönüyle "Fatr" ile benzer bir anlam ilişkisine sahip olduğu görülür.

g. el-Fi'l (الفِعْل)

"'فَعَلَ' fiilinin mastarı olan 'el-Fi'l' kelimesi 'bir müessir tarafından meydana gelen etki' anlamına gelmektedir. Meydana gelen şeyin bilgiye dayalı veya kasıtlı olup olmaması fark etmeksizin insandan, hayvandan veya cansız varlıklardan meydana gelen her şey için "Fi'l" kelimesi kullanılır."[142] Bu kelimenin "Fatr" ile anlam ilişkisine bakıldığında "Fi'l" kelimesinde bulunmayan bir anlamın "Fatr" da bulunduğu görülür. Bu da bir şeyi, herhangi bir sebeple ortaya çıkma ve var olma halinden önce var etmek demektir. Nitekim "إِنَّ الله فَطَرَ الطَعَامَ وَ الرَّاءِحَةَ" (Allah yiyecek ve kokuyu fatr etti) denmez, yerine "فَعَلَ ذَلِكَ" (Bunu yaptı/yarattı) denir.[143]

---

[135] Şüphesiz Allah, taneyi ve çekirdeği yarıp filizlendirendir. Ölüden diriyi çıkarır. Diriden de ölüyü çıkarandır…" el-En'âm, 6/95.
[136] "O, (karanlığı yarıp) sabahı çıkarandır…" el-En'âm, 6/96.
[137] el-Vahidî, Ebü'l-Hasan Ali b. Ahmed b. Muhammed en- Nîsâbûrî, **et-Tefsirü'l-basît,** I-XXV, (thk. Muhammed b. Salih b. Abdullah el-Fevzân), Silsiletu'r-Resâili'l-Câmia, Riyad, 1430, XXVI, 456-457.
[138] İbn Düreyd, **Cemheretü'l-Luğa,** III, 965.
[139] er-Râğıb el-Isfahânî **Müfredâtü Elfâzi'l-Kur'ân**, 385.
[140] İbn Düreyd, **Cemheretü'l-Luğa**, III, 404.
[141] "İnkar edenler, göklerle yer bitişikken, bizim onları ayırdığımızı ve diri olan her şeyi sudan meydana getirdiğimizi görmediler mi? Hâlâ inanmayacaklar mı?" el-Enbiya, 12/30.
[142] er-Râğıb el-Isfahânî **Müfredâtü Elfâzi'l-Kur'ân**, 396-397.
[143] Ebû Hilâl el-Askerî, **el-Furûḳu'l-Luġaviyye**, 127.

h. el-Halk (الخَلْق)

"el-Halk", "bir şeyi yoktan var etme veya bir şeyden bir şeyi yaratma"[144] anlamlarında kullanılır. Aynı zamanda "takdîr" (ölçüp biçerek yaratma) anlamında da kullanılır. Bir derinin hafifliği ya da başka bir durumu takdir edildiği zaman "خَلَقْتُ الأدِيمَ" (Derinin miktarını takdir ettim/ ölçtüm) denir. "Halk" kelimesi mutlak olarak ancak Allah hakkında kullanılır. Zira, Allah dışındaki her varlığın yaptığı işte kendisinden kaynaklanan bir unutma ya da bir yanılgı bulunur.[145] Buna bağlı olarak "bir şeyi aslı olmaksızın benzersiz ve örneksiz yaratma" durumu da "Halk" ile karşılanır.[146] "'Fâtır' sıfatı 'Hâlık' sıfatının içinde olmakla birlikte 'ilk defa yaratmaya başlayan' demektir. 'Hâlık' yalnızca 'yaratan' manasında iken 'Fâtır' 'yaratma olayının zamanını, sırasını, gayesini belirleyen' anlamındadır."[147] Dolayısıyla "Fatr" ve "Halk" kelimeleri, yaratma anlamına gelmekle birlikte "Fatr"ın "yoktan var etme" anlamında yalnız Allah için, "Halk"ın ise hem Allah için hem de diğer varlıklar için kullanıldığı söylenebilir.

ı. el-Hanîf (الحَنِيف)

"el-Hanîf", "yanlış yoldan kurtulup doğru yola meyleden"[148] demektir. Ayrıca yalnızca bir olan Allah'a itaat eden, O'nu bir bilen ve O'na inanan kimseyi ifade etmektedir.[149] Kur'ân-ı Kerîm'de bu kelime, özellikle Hz. İbrâhîm (a.s.) üzerinden şu şekilde anlatılmaktadır."إِنَّ اِبْرٰهِيمَ كَانَ أُمَّةً قَانِتاً لِلّٰهِ حَنِيفاً[150] ". Zira şirk ve küfürden uzaklaşarak Allah'a yönelme olan "Haniflik" insan tabiatına dolaysıyla da "fıtrata" en uygun dindir.[151]

i. el-İbdâ' (الإِبْدَاع)

"بَدَعَ" kökünden türeyen "el-İbdâ'" kelimesi "varlığı ve yokluğu imkân dâhilinde olan şeylerin zorunlu olarak eşsiz benzersiz olarak yaratılması"[152] anlamına gelmektedir. Aynı

[144] ed-Damegânî, Ebû Abdullah Hüseyin b. Muhammed, **Kâmûsü'l-Kur'ân ev Islâhü'l-Vücûh ve'n-Nezâir fi'l-Kur'âni'l-Kerîm,** I-II, (thk. Muhammed Hasan Ebu'l Azm ez- Zefîtî), b.y., Kâhire, 1412, I, 311.
[145] Ebû Hilâl el-Askerî, **el-Furûḳu'l-Luġaviyye**, 129-130.
[146] es-Semîn el-Halebî, **'Umdetü'l-Huffâz,** I, 526.
[147] Kurt, Yaşar, **"Kur'ân'da Fıtrat Kavramı",** Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi, 5/2 (2005), 82.
[148] er-Râğıb el-Isfahânî **Müfredâtü Elfâzi'l-Kur'ân,** 133.
[149] Elmalılı, **Hak Dini Kur'ân Dili**, V, 267.
[150] "Şüphesiz İbrâhîm, Allah'a itaat eden, hakka yönelen bir önder idi. Allah'a ortak koşanlardan değildi." en-Nahl, 16/ 120.
[151] Kurt, Yaşar, **"Kur'ân'da Fıtrat Kavramı"**, 85.
[152] Ebu'l-Bekâ' el-Kefevî, **el-Külliyyât,** 29.

kökten türeyen "Mübtedi'" ise "hiç bir örneğe dayanmadan ilk defa ortaya koyan" demektir.[153] Bu kelime Kur'ân'da şu şekilde geçmektedir: "بَدِيعُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ اَنّٰى يَكُونُ لَهُ وَلَدٌ وَلَمْ تَكُنْ لَهُ صَاحِبَةٌ وَخَلَقَ كُلَّ شَيْءٍ وَهُوَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ"[154] Buradan hareketle "İbdâ'" kelimesinin "öncesinde benzeri bulunmadan bir şeyi yapma"[155] anlamında kullanıldığında "Fatr" ile aynı anlama geldiği görülür.

j. el-Îcâd (الإِيجَاد)

"وَجَد" kökünden türeyen "el-Îcâd", "bir şeye mutlak olarak varlık verme"[156] demektir. Bu kelime daha çok kâinatın yaratılışı bağlamında kullanılmaktadır.[157] Nitekim aynı kökten gelen "مَوْجُودَات" kelimesi bir "başlangıca ve bir sona sahip olarak mevcut olan"[158] demektir. Ayrıca Allah'ın isimlerinden "Bâri'", "varlıkları düzenli bir şekilde îcâd eden" anlamına gelmektedir.[159] Bu doğrultuda "Fatr" ile anlam benzerliğine sahiptir.

k. el-İhdâs (الإِحْدَاث)

"'el-İhdâs', 'araz[160] veya cevher türünden bir şeyi var etmek, yaratmak' demektir. Ancak cevheri var etmek yalnızca Allah'a mahsustur. Zira her yaratılan muhakkak bir yaratanı gerektirir."[161] Böylelikle bu kelimenin fıtrat kavramından daha kapsamlı olduğu görülür.

l. el-İhtirâ' (الإِخْتِرَاع)

"el-İhtira'", "yarmak, yaratmak, yeni bir şey ortaya çıkarmak, inşa etmek"[162] anlamlarına gelmektedir. Bu doğrultuda "Fatr" ile benzemektedir. Farklarına bakıldığında ise "İhtirâ'" var olandan sudûr eden, zaman ve mekan gibi ârızî şeylere bağlı olan bir yaratma

[153] ez-Zebîdî, **Tâcu'l-Arûs**, XX, 307.
[154] "O, gökleri ve yeri örnekleri yokken yaratandır. O'nun bir eşi olmadığı halde nasıl bir çocuğu olabilir? Halbuki her şeyi O yarattı. O her şeyi hakkıyla bilendir." el-En'âm, 6/101.
[155] Ebû Hilâl el-Askerî, **el-Furûku'l-Lugaviyye**,126.
[156] Ebu'l-Bekâ' el-Kefevî, **el-Külliyyât,** 29.
[157] Çağrıcı, Mustafa, **"Yaratma",** Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), İstanbul, XLIII, 325.
[158] er-Râğıb el-Isfahânî **Müfredâtü Elfâzi'l-Kur'ân,** 549.
[159] İbnü'l-Esîr, **en-Nihâye**, I, 111.
[160] Araz: Varlığı devamlı ve zorunlu olmayan. Cevher: Varlığı devamlı ve zorunlu olan, öz. Bkz.Yavuz, Yusuf Şevki, **"Araz",** Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), İstanbul, 1991, III, 337.
[161] er-Râğıb el-Isfahânî **Müfredâtü Elfâzi'l-Kur'ân,** 108-109.
[162] el-Cevherî, **es-Sıhâh,** II, 1203.

iken "Fatr" yoktan var eden, zamana ve mekana bağlı olmayan mutlak bir yaratmayı ifade eder.[163]

m. el-İnşâ' (الإِنْشَاء)

"el-İnşâ'", "bir şeyi sebebe bağlı olmaksızın, örneksiz olarak halden hale dönüştürmek suretiyle meydana getirmek"[164] demektir. Çoğunlukla canlılar için kullanılır.[165] Hem ilk yaratma hem de yaratılmış bir asıldan ilk defa meydana getirme, yaratmaya başlama anlamındadır.[166] [167]"وَهُوَ الَّذِي اَنْشَاَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ فَمُسْتَقَرٌّ وَمُسْتَوْدَعٌ قَدْ فَصَّلْنَا الْاٰيَاتِ لِقَوْمٍ يَفْقَهُونَ" âyeti buna örnektir. "Fatr" yaratılışın hem ilk hem de diğer safhalarını kapsarken "İnşâ'" ise sadece ilk yaratmayı kapsar.

n. es-Sıbğa (الصِّبْغَة)

"es-Sıbğa", "boya, Allah'ın dini ve insanları üzerine yarattığı kanun"[168] demektir. Kur'ân'da [169]"صِبْغَةَ اللهِۚ وَمَنْ اَحْسَنُ مِنَ اللهِ صِبْغَة" şeklinde geçmektedir. "Müfessirlere göre âyette dolaylı olarak Hristiyanların vaftiz uygulamalarının yanlışlığına işaret edilmiştir. Zira onlar, yeni doğan çocukları sarı renkte bir suya batırarak gerçek Hıristiyanlığa soktuklarına, onunla boyadıklarına inanırlar. Kur'ân'a göre ise böyle sunî yollarla, sembolik uygulamalarla gerçek dindarlığa ulaşılamaz. Hakiki iman, Allah'ın boyasıyla boyanarak, Allah'ın, yaratılışta insanın temiz fıtratına nakşettiği hak dine iman ederek kazanılır."[170] Konunun daha iyi anlaşılması adına İbn Kemal'in **(**v. 940/1534) bu âyetle ilgili şu açıklamaları aktarılacaktır: Allah Teâlâ bizi manen fıtrî imanla boyamıştır. Bu fıtrî boya Allah'ın insanları üzerinde yaratmış olduğu fıtrattır. Boya nasıl ki boyanmış bir şeyin üzerinde görünüp ona sirayet eder, fıtrat boyası da insanın üzerinde açıkça görünüp

[163]en-Necefi, Ali Ekber b. Mahmûd en-Necefî, **et-Tuhfetü'n-Nizâmiyye fi'l-Fürûki'l-Istılâhiyye,** Dâiretul-Meârif en-Nizâmiyye ez- Zâhira, 1312, 4.
[164] el-Askerî, Ebû Hilâl, **el-Furûḳu'l-luġaviyye**, 127.
[165] Ebu'l-Bekâ' el-Kefevî, **el-Külliyyât,** 29.
[166] Ulutürk, **Kur'an'da Yaratma Kavramı**, 36- 37.
[167] "O, sizi bir tek candan yaratandır. Sizin bir karar kılma yeriniz, bir de emanet bırakılma yeriniz var. Biz anlayan bir toplum için âyetleri ayrı ayrı açıklamışızdır." el-En'âm, 6/98.
[168] Ebû Hâtim er-Râzî, **Kitâbü'z-Zîne,** I, 428.
[169] "'Biz Allah'ın boyasıyla boyanmışızdır. Boyası Allah'ınkinden daha güzel olan kimdir? Biz ona ibadet edenleriz' (deyin)." el-Bakara, 2/138.
[170] Karaman Hayreddin vd., **Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir**, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2012, I, 222.

onun kalbine sirayet eder.[171] Netice itibariyle "Fıtratullah" gibi "Sıbğatullah"ın da Allah'ın insanda var ettiği bir yaratılış kanunu olduğu görülmektedir.

o. es-Sun' (الصُنْع)

Ebû Hilâl el-Askerî'ye göre "es-Sun'", "önceden var olan bilgiye dayanarak ve beklenen amaca ulaştıracak şekilde amelin belli bir düzen içinde yapılması" anlamına gelmektedir.[172] el-Kefevî ise bu kelimeye "var olan bir şeye şekil vererek bir şey ortaya çıkarmak" anlamını vermektedir.[173] Bu kavram tüccar için kullanılmadığı halde marangoz için kullanılır. Çünkü marangoz yapacağı şeylere dair ön bilgiye sahipken tüccar ise buna sahip değildir.[174] Dolayısıyla "Fatr" yokluktan var etme iken "Sun'" varlıktan var etmedir.

ö. et-Tasvîr (التَّصوير)

"et-Tasvîr", "her bir varlığa özel bir sûret vermek, başka varlıklardan ayırt edilmesini sağlayan bir yapı kazandırmak" anlamlarına gelir.[175] Nitekim "اَللهُ الَّذِي جَعَلَ لَكُمُ الْأَرْضَ قَرَاراً وَالسَّمَاءَ بِنَاءً وَصَوَّرَكُمْ فَاَحْسَنَ صُوَرَكُمْ وَرَزَقَكُمْ مِنَ الطَّيِّبَاتِ ذٰلِكُمُ اللهُ رَبُّكُمْ فَتَبَارَكَ اللهُ رَبُّ الْعَالَمِينَ"[176] "وَلَقَدْ خَلَقْنَاكُمْ ثُمَّ صَوَّرْنَاكُمْ ثُمَّ قُلْنَا لِلْمَلٰٓئِكَةِ اسْجُدُوا لِاٰدَمَ فَسَجَدُوٓا اِلَّا اِبْلِيسَ لَمْ يَكُنْ مِنَ السَّاجِدِينَ"[177] âyetleri buna örnektir. Dolayısıyla "Fatr" ile yaratılma olayı sonrası ortaya çıkan nesneye şekil verilmesi "Tasvîr" olarak isimlendirilir.

p. et-Tekvîn (التَّكْوِين)

"et-Tekvîn", "oluşturmak, meydana getirmek, yaratmak" anlamlarına gelir. Bundan dolayıdır ki Allah, yoktan var etmesi itibariyle "mükevvinü-l eşya" olarak adlandırılır.[178]

---

[171] İbn Kemal, Ahmed Şemseddin Kemalpaşazade, **Tefsîru İbn Kemal Paşa**, thk. Mahir Edib Habbuş, Mektebetü'l-İrşad İstanbul, 2018/1439, I, 326.
[172] Ebû Hilâl el-Askerî, **el-Furûḳu'l-Luġaviyye**, 128.
[173] Ebu'l-Bekâ' el-Kefevî, **el-Külliyyât,** 29.
[174] Ebû Hilâl el-Askerî, **el-Furûḳu'l-Luġaviyye**, 128.
[175] İbn Manzûr, **Lisânü'l-'Arab,** IV, 473.
[176] "Allah, yeryüzünü sizin için karar kılma yeri, göğü de binâ yapan; size şekil verip de şekillerinizi güzel kılan ve sizi temiz şeylerle rızıklandırandır. İşte Rabbiniz Allah! Âlemlerin Rabbi Allah ne yücedir!" el-Mü'min, 40/64.
[177] "Andolsun, sizi yarattık. Sonra size şekil verdik. Sonra da meleklere, 'Adem için saygı ile eğilin' dedik. İblisten başka hepsi saygı ile eğildiler. O, saygı ile eğilenlerden olmadı." el-A'raf, 7/ 11.
[178] İbn Manzûr, **Lisânü'l-'Arab,** XIII, 364- 365.

"Bir şeyi aslı maddî olan bir şeyden meydana getirmek"[179] anlamını da taşıyan "Tekvîn", bu yönüyle "Fatr"dan ayrılır.

r. ez-Zer' (الذَّرْء)

"ez-Zer'", "arttırmak, çoğaltmak, tohumu ekmek, yaymak" anlamlarına gelir.[180] Aynı kökten türeyen "Zârî'" kelimesi "Bârî'" ile aynı anlamdadır.[181] Kurân'da bunun örneği şu şekildedir:"وَجَعَلُوا لِلّٰهِ مِمَّا ذَرَاَ مِنَ الْحَرْثِ وَالْاَنْعَامِ نَصِيباً فَقَالُوا هٰذَا لِلّٰهِ بِزَعْمِهِمْ وَهٰذَا لِشُرَكَّائِنَاۚ فَمَا كَانَ لِشُرَكَّائِهِمْ فَلَا يَصِلُ اِلَى اللّٰهِۚ وَمَا كَانَ لِلّٰهِ فَهُوَ يَصِلُ اِلٰى شُرَكَّائِهِمْۜ سَاۤءَ مَا يَحْكُمُونَ"[182]

Sonuç olarak, "Fatr" ile yaratılan nesnelerin türetilmesi ve çoğaltılması "Zer'" ile ifade edilir.

4. "FTR" (فطر) Maddesiyle Zıt Anlamlı Olan Kelimeler

a. el-İfsâd (اِفْسَاد)

"F.s.d." (فَسَدَ) maddesinin türevlerinden olan "ifsâd", bir şeyin ölçüyü taşmasını ifade etmektedir. Nefiste veya bedende istikamet dışına çıkma bu kapsama girmektedir. Bu kelimenin zıttı "صَلاَح"tır. Nitekim Allah Teâlâ "لَوْ كَانَ فِيهِمَا اٰلِهَةٌ اِلَّا اللّٰهُ لَفَسَدَتَاۚ فَسُبْحَانَ اللّٰهِ رَبِّ الْعَرْشِ عَمَّا يَصِفُونَ"[183] âyetinde, evrende birden fazla ilah olduğu takdirde düzenin bozulacağına işaret etmektedir.[184] İfsâd kelimesi bir şeyin geçersiz olması veya yok olması durumlarında da kullanılmaktadır. Buna bağlı olarak Câhiliyye devrinde kız çocuklarının öldürülmesi "اِفْسَادُ الصَّبِي" olarak isimlendirilmiştir. Bu maddenin türevlerinden bir diğeri olan "فَسَاد" kuraklık için kullanılmıştır.[185]

Fıtrat, kainattaki her şeyin bir plana göre nizâmî olarak yaratıldığını ifade ederken ifsâd, bu düzenin yerle bir olmasını ifade etmektedir.

---

179 el-Cürcânî, **Mu'cemu't-Ta'rîfât**, 59.
180 el-Hemedânî, Abdurrahmân b. Îsâ b. Hammâd, **Kitâbu'l-Elfâzi'l-Kitâbiyye**, (tkd. Emîl Bedî' Ya'kûb), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1411/1991, 101.
181 İbn Manzûr, **Lisânü'l-'Arab,** I, 79.
182 "Allah'ın yarattığı ekinlerden ve hayvanlardan O'na bir pay ayırdılar ve akıllarınca, 'Şu Allah için, şu da bizim ortaklarımız (putlarımız) için' dediler. Ortakları için olan Allah'ınkine eklenmiyor. Allah için olan ise ortaklarınkine ekleniyor. Ne kötü hükmediyorlar!" el-En'âm, 6/136.
183 "Eğer yerde ve gökte Allah'tan başka ilahlar olsaydı kesinlikle ikisinin de düzeni bozulurdu. Demek ki, Arş'ın Rabbi Allah onların nitelemelerinden uzaktır, yücedir." el-Enbiyâ, 21/22.
184 er-Râğıb el-Isfahânî, **Müfredât,** 393.
185 ez-Zebîdî, **Tâcu'l-Arûs**, VIII, 496-498.

b. et-Tağyîr (التَّغْيِير)

"غَيَّرَ" fiilinin mastarı olan "tağyîr" kelimesinin sözlük anlamı "bir şeyi değiştirmek/başka bir hale getirmek"tir.[186] Istılahta ise iki anlamı mevcuttur. İlki, ekmeği yedikten sonra onun karaciğerde yağa dönüşmesi gibi bir şeyin zatında olan değişikliği ifade eder. Diğeri ise ilaç içmek gibi bir şeyin zatında değil keyfiyetinde olan değişikliği anlatmada kullanılmaktadır. Zira içilen şey değişmediği halde kimyası farklılaşır. "Tağyîr" kelimesi belâgat ilminde de kullanılmaktadır. Buna göre tağyir, vezin veya kafiyede uyumu yakalamak adına kelimenin aslî halinden başka bir hale dönüştürülmesini ifade eder. Bu durumun şiir için bir kusur sayılmasına rağmen ifade sırasında bu dönüşüme işaret edilmesi durumunda şiirin güzelliğini arttıran bir özellik haline gelebileceği belirtilmiştir.[187]

İnsanın fizikî yapısında keyfî olarak yaptığı değişiklikler, hayvanların ve bitkilerin genetik yapısıyla oynanması fıtratın tağyir edilmesi kapsamına girmektedir.

c. et-Tebdîl (التَّبْدِيل)

"بَدَّلَ" fiilinden türeyen "tebdîl", "bir şeyin zatının aynı kalarak suretinin değişmesi", "bir nesnenin diğerinin yerine konulması" anlamlarını ifade etmektedir. Nitekim "إِلاَّ مَنْ تَابَ وَاٰمَنَ وَعَمِلَ عَمَلاً صَالِحاً فَأُوْلٰئِكَ يُبَدِّلُ اللهُ سَيِّئَاتِهِمْ حَسَنَاتٍ وَكَانَ اللهُ غَفُوراً رَحِيماً"[188] âyetinde kötülüklerin silinip yerine iyiliklerin yerleştirilmesini ifade sadedinde bu fiil kullanılmıştır.[189] Yine bu minvalde kötü hal ve hareketlerini iyi hal ve hareketlerle değiştiren kimselere "اَبْدَال" denmektedir. Bu kelime, yerine bir benzeri konmasa da mutlak manada değişikliği ifade etmek için kullanılmaktadır. Bu anlamda "tağyir" ile benzemektedir.[190] Kelimenin geçtiği bir başka yer Rûm Sûresi'dir. Allah Teâlâ burada

insanın fıtratından olan aklın yaratılmasındaki buyurarak [191]"...لَا تَبْدِيلَ لِخَلْقِ اللهِ..." değişiminin imkansızlığından bahsetmektedir. Kişiyi tevhide ulaştıran bu akıldır. Şayet

[186] el-Cevherî, **es-Sıhâh**, II, 776; İbn Sîde, **el-Muhkem ve'l-Muhîtu'l-A'zam**, VI, 12.
[187] et-Tehânevî, **Keşşâf**, I, 549-550.
[188] "Ancak tövbe edip de inanan ve salih amel işleyenler başka. Allah işte onların kötülüklerini iyiliklere çevirir. Allah çok bağışlayandır, çok merhamet edendir." el-Furkân, 25/70.
[189] el-Ezherî, **Tehzîbü'l-Luğa**, XIV, 132.
[190] er-Râğıb el-Isfahânî, **Müfredât**, 36-37.
[191] "…Allah'ın yaratmasında hiçbir değişme yoktur…" er-Rûm, 30/30.

İslam'ın yerine şirki koyarsa fıtratın yapısını bozmuş olur.[192] Bu anlamda tebdîl fıtrata zıt bir kavramdır.

B. TERİM ANLAMI

Bu kısımda "f.t.r" maddesi ve türevlerinin terim anlamı incelenecektir. Konuya ilişkin İbn Abbas'ın aktardığı rivâyete göre kendisi, "fıtrat" kelimesinin anlamını kuyu başında tartışmaya giren iki bedevinin birbiriyle konuşmasından sonra idrak etmiştir. Bunlardan biri diğerine "انَا فَطَرْتُ" diyerek kuyuyu ilk kazanın kendisi olduğunu anlatmak istemektedir. İşte o vakit İbn Abbas bu kavramın "insanda ilk olan ve onun dışında bir geçmişe sahip olmayan bir yaratılış" olduğunu anladığını ifade etmektedir.[193]

Kur'ân'da "fatr" kökü müştaklarıyla birlikte yirmi yerde kullanılmaktadır.[194] Bunlardan fıtrat kavramının literatürdeki yerine bakıldığında "fıtrat âyeti" ve "fıtrat hadisi" olarak ön plana çıkan naslar üzerinden farklı görüşlerin meydana geldiği görülmektedir. Bu görüşler şu şekilde sıralanabilir:

1) "Her doğan çocuğun anne karnında üzerine yaratıldığı yaratılış"[195] anlamına gelen fıtrat kavramına sahâbe ve tâbiîn ile selef âlimlerinin büyük çoğunluğu "İslâm" olarak bakmışlardır. Buna göre, "Dünyaya gelen her insan fıtrat üzere doğar; sonra anne babası onu Yahudi, Hıristiyan, Mecusi yapar."[196] anlamındaki hadis insanların aslî, tabii ve fıtrî dinlerinin İslâm olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte kişinin çevresinin tesiriyle farklı dinlere yönelmesinin asıl ve fıtrattan sapma kabul edildiğini ifade etmektedir. Ayrıca, "Beş şey fıtrattandır..."[197] hadisi de fıtratın İslâm anlamına geldiğini göstermektedir. Zira hadiste geçen, bıyıkların kısaltılması hususu İslâm'ın ortaya koyduğu bir uygulamadır.

---

[192] el-Kâsımî, Cemâlüddîn Muhammed b. Muhammed Sa'îd Cemâlüddîn (v. 1332/1914), **Tefsîru'l-Kâsımî**, I-XVII, 1. b., (thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî), Dârü İhyâ'il-Kütübi'l-Arabiyye., y.y., 1376/1957, XIII, 4778.

[193] Mutahharî, Murtazâ (v. 1979), **Fıtrat,** (çev. Cafer Kırım), 3. b., Önsöz Yayıncılık, İstanbul, 2020, 21.

[194] Abdülbâkî, Muhammed Fuâd, **el-Mu'cemü'l-Müfehres li Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm**, Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1422/2001, 522-523.

[195] el-Ezherî, **Tehzîbü'l-Luğa,** VIII,326; es-Semîn el-Halebî, **'Umdetü'l-Huffâz**, III, 239; Fîrûzâbâdî, **el-Kâmûsü'l-Muhît**, 457.

[196] "أَنَّ أَبَا هُرَيْرَةَ (رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ) قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ (صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ سَلَّمْ): مَا مِنْ مَوْلُودٍ إِلاَّ يُولَدُ عَلَى الْفِطْرَةِ، فَأَبَوَاهُ يُهَوِّدَانِهِ أَوْ يُنَصِّرَانِهِ أَوْ يُمَجِّسَانِهِ" el-Buhârî, **"Cenâiz"**, 79.

[197] el-Buhârî, **"Libâs"**, 63, 64; Müslim, **"Ṭahâret"**, 49-50.

2) Fıtrat "başlangıç, Allah'ın ilk yaratılışta her insan için belirlediği değişmesi mümkün olmayan nihaî saadet/mutluluk veya şekâvet/bedbahtlık" anlamına gelmektedir. Buna göre her insan, Allah onu başlangıçta hangi hal üzere yarattıysa sonunda o hale dönecektir.[198] Dolayısıyla başlangıçta mümin olarak yaratılan iman üzere, kâfir olarak yaratılan da küfür üzere ölecektir. Ancak çocukların ilk yaratılıştaki durumları bilinemeyeceği için dünyadaki hallerinde ebeveynlerinin dinlerine göre muamele yapılacağı belirtilmiştir.

3) Fıtrattan maksat, Allah'ın Bezm-i Elest'te Hz. Âdem'in neslinden, dünyaya gelmeden önce iman ettiğine dair aldığı söz/mîsâktır.[199]

4) Fıtrata verilen bir diğer anlam onun dini kabule uygun bir yapı üzerine yaratılışı ifade etmesidir.[200] Nitekim Cürcânî (v. 816/1413) de bu anlama işaret etmektedir.[201]

"Allah'ın mahlûkâtı kendisini bilme üzerine yaratması"[202] anlamını taşıyan fıtrat kavramı Kur'ân'da tamlama olarak "فِطْرَتَ اللهِ" (fıtratullah) "فَأَقِمْ وَجْهَكَ لِلدِّينِ حَنِيفًاۚ فِطْرَتَ اللهِ الَّتِي فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَاۚ"[203] şeklinde bir defa geçer. Mana itibariyle ilk yaratılış anında varlık türlerinin temel yapısını, karakterini ve henüz dış tesirlerden etkilenmemiş olan ilk durumlarını ifade eder.[204] Mâturîdî "fıtratullâh" tamlamasına ilişkin şu üç ihtimali sayar:

1. Allah'ı bilme (ma'rifetullah) şuurudur.

2. Allah'ın vahdâniyetine delil teşkil eden saf bir yaratılıştır.

3. İnsanın imtihanı yüklenmesidir.[205]

---

198 " كَمَا بَدَاَكُمْ تَعُوْدُوْنَ..." "…Sizi başlangıçta yarattığı gibi (yine ona) döneceksiniz." el-A'râf, 7/29.

199 İbn Abdilberr en-Nemerî, **et-Temhîd,** XXVI, Mektebetü'l Mağribiyye, Tıtvân, 1987, XVIII, 72,76,78,79,83.

200 es-Subkî, Takiyyüddîn, **Küllü Mevlûdin Yûledü ale'l-Fıtra,** nşr. ve thk. Ebû Muhammed es-Seyyid İbrâhim b. Ebî Amme, Tantâ, 1990/1410, 16.

201 el-Cürcânî, **Mu'cemu't-Ta'rîfât**, 141.

202 es-Sicistânî, **Kitâbu Ğarîbi'l-Kur'ân**, 371; İbn Sîde, **el-Muhkem**, IX, 153; İbnü'l-Esîr, **en-Nihâye**, VII, 3209; İbn Manzûr, **Lisânü'l-'Arab**, V, 59.

203 er-Rûm, 30/30.

204 Hökelekli, Hayati, **"Fıtrat",** Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), İstanbul, 1996, XIII, 47.

205 el-Mâturîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd es-Semerkandî, **Te'vîlâtu'l Kur'ân,** (thk. Fatma Yusuf el-Haymî), I-V, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 2004, IV, 47-48.

Elmalılı ise şu görüşleri beyan eder: Fıtrat, "ilk yaratmak" demek olan"فَطَرَ" dan "masdar-ı bina-i nev'i" olarak yaratılışın ilk şeklini ifade eder. Âyette geçen "النَّاسُ عَلَيْهَا" (insanları onun üzerine) ifadesine göre, maksat her ferdin kendine has cüz'i yaratılışı değil, bütün insanların insan olmaları bakımından hepsinde ortak bulunan genel yaratılıştır. Mesela insanın yaratılışında iki gözü bulunması asıldır. Bununla beraber anadan âmâ doğanlar da olabilir. Fakat bu durum insanların üzerine yaratıldığı asıl fıtrattan değil, ikinci derecede düşünülecek olan cüz'i ve şahsi bir yaratılıştandır.[206]

Bu bilgiler ışığında fıtratın âyetteki mâhiyetine bakıldığında, bozulmuş olan insanın, yaratılıştaki o aslına (ilk durumuna) dönmesinin istendiği görülür. Nitekim öncesindeki "بَلِ اتَّبَعَ الَّذِينَ ظَلَمُوا اَهْوَاءَهُمْ بِغَيْرِ عِلْمٍ فَمَنْ يَهْدِي مَنْ اَضَلَّ اللّٰهُ وَمَا لَهُمْ مِنْ نَاصِرِينَ" [207] şeklindeki âyette aslını yitirmiş, keyfi yaşam süren ve adâletten uzak insanlar söz konusu edilmektedir. Buna göre "fıtrat" ile ilk yaratılış ve oradaki bozulmamış "asıl" hatırlatılmaktadır. Bununla birlikte âyetin sonrasında "Allah'ın yaratmasında bir değişiklik yoktur." ifadesi ile insan çevresinin etkisiyle ne kadar bozulursa bozulsun, "asl"ın yani insanın yaratılıştaki "cevher"inin kesinlikle bozulmayacağı, ilahi bir hüküm olarak ortaya konmaktadır.[208] Bu durum[209]"وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْاِنْسَ اِلَّا لِيَعْبُدُونِ" âyeti ve fıtrat hadisiyle de desteklenmektedir. Nitekim "Dünyaya gelen her insan fıtrat üzere doğar; sonra anne babası onu Yahudi, Hıristiyan, Mecusi yapar."[210] hadisi de yaratılışın ilk haline işaret etmekte ve çevrenin insan üzerindeki etkisine dikkat çekmektedir.[211]

Fıtrat ile ilgili öne çıkan âyetlerden biri de mîsâk âyetidir. "وَاِذْ اَخَذَ رَبُّكَ مِنْ بَنِي اٰدَمَ مِنْ ظُهُورِهِمْ ذُرِّيَّتَهُمْ وَاَشْهَدَهُمْ عَلٰى اَنْفُسِهِمْ اَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ قَالُوا بَلٰى شَهِدْنَا اَنْ تَقُولُوا يَوْمَ الْقِيٰمَةِ اِنَّا كُنَّا عَنْ هٰذَا غَافِلِينَ" [212] Buna göre insan, Allah'tan başka Rab tanımayacağına dair bir söz vermiş, Allah da ondan bu sözü almıştır. Bu noktada mîsâkın hakîkî mi yoksa temsîlî mi olduğu konusunda ihtilaflar

---

206 Elmalılı, **Hak Dini Kur'ân Dili**, VI, 254.

207 "Fakat, zulmedenler bilgisizce nefislerinin arzularına uydular. Allah'ın (bu şekilde) saptırdığı kimseleri kim doğru yola iletir? Onların hiçbir yardımcıları yoktur." er-Rûm, 30/29.

208 Karadaş, Cağfer, **"İnsana Tanınan Üç İlahi İmkân: Fıtrat-İşaret-Hidâyet",** Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**,** 18/ 2, (2009): 79.

209 "Ben cinleri ve insanları, ancak bana kulluk etsinler diye yarattım." ez-Zâriyât, 51/56.

210 el-Buhârî, **"Cenâiz"**, 79.

211 Ünal, **Kur'an'da Temel Kavramlar**, 101.

212 "Hani Rabbin (ezelde) Ademoğullarının sulplerinden zürriyetlerini almış, onları kendilerine karşı şahit tutarak, 'Ben sizin Rabbiniz değil miyim?' demişti. Onlar da, 'Evet, şahit olduk (ki Rabbimizsin)' demişlerdi. Böyle yapmamız kıyamet günü, 'Biz bundan habersizdik' dememeniz içindir." el-A'râf, 7/172.

mevcuttur.[213] İşârî tefsir ve rivâyet tefsiri müellifleri bu durumun mecaz olarak izah edilmesini uygun bulmamaktadır. Buna bağlı olarak nakiller dahilinde âyetin zâhirî anlamı üzerinden bu sözleşmenin gerçekte vuku bulmuş olmasını mümkün görerek mîsâkın hakîkî olarak gerçekleştiğini söylerler.[214] Dirâyet tefsiri müellifleri ise böyle bir sözleşmenin gerçekte vuku bulması durumunda insanların bunu hatırlayacağını ifade etmişlerdir. Bununla birlikte bu tarz mecaz ve istiârelerin Arapça'da meşhur olduğunu öne sürerek mîsâkın temsîlî olarak gerçekleştiğini aktarmışlardır.[215] Bazıları da mîsâkı fıtratla bağlantılı olarak yorumlamıştır. Burada mîsâkın fıtratla bağlantısı üzerinde durulacaktır. Mâtürîdî "يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنْ كُنْتُمْ فِي رَيْبٍ مِنَ الْبَعْثِ فَإِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ تُرَابٍ ثُمَّ مِنْ نُطْفَةٍ ثُمَّ مِنْ عَلَقَةٍ ثُمَّ مِنْ مُضْغَةٍ مُخَلَّقَةٍ وَغَيْرِ مُخَلَّقَةٍ لِنُبَيِّنَ لَكُمْ وَنُقِرُّ فِي الْأَرْحَامِ مَا نَشَاءُ إِلَى أَجَلٍ مُسَمًّى ثُمَّ نُخْرِجُكُمْ طِفْلاً ثُمَّ لِتَبْلُغُوا أَشُدَّكُمْ وَمِنْكُمْ مَنْ يُتَوَفَّى وَمِنْكُمْ مَنْ يُرَدُّ إِلَى أَرْذَلِ الْعُمُرِ لِكَيْلَا يَعْلَمَ مِنْ بَعْدِ عِلْمٍ شَيْئاً وَتَرَى الْأَرْضَ هَامِدَةً فَإِذَا أَنْزَلْنَا عَلَيْهَا الْمَاءَ اهْتَزَّتْ وَرَبَتْ وَأَنْبَتَتْ مِنْ كُلِّ زَوْجٍ بَهِيجٍ"[216] "وَلَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ مِنْ سُلَالَةٍ مِنْ طِينٍ ثُمَّ جَعَلْنَاهُ نُطْفَةً فِي قَرَارٍ مَكِينٍ ثُمَّ خَلَقْنَا النُّطْفَةَ عَلَقَةً فَخَلَقْنَا الْعَلَقَةَ مُضْغَةً فَخَلَقْنَا الْمُضْغَةَ عِظَاماً فَكَسَوْنَا الْعِظَامَ لَحْماً ثُمَّ أَنْشَأْنَاهُ خَلْقاً آخَرَ فَتَبَارَكَ اللهُ أَحْسَنُ الْخَالِقِينَ"[217] "مَا لَكُمْ لَا تَرْجُونَ لِلّٰهِ وَقَاراً وَقَدْ خَلَقَكُمْ أَطْوَاراً"[218] [219] âyetlerinden hareketle insanın, yaratılışına bakarak Allah'ın varlığına ulaşabileceğine dikkat çekmiştir. Bununla birlikte ona verilen akıl yürütme, işitme ve görme duyularının O'ndan gâfil olma ve ebeveynin inkârına tâbi olma

[213] Özdemir, Zeynep Büşra, **Fıtrat-Kader İkileminde Bezm-i Elest**, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, İstanbul, 2017, 18.

[214] et-Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, **Câmi'u'l-Beyân 'an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân**, I-XVI, (thk. Abdullah b. Abdilmuhsîn et-Türkî), Dâru'l-Âlimi'l-Kütüb, Riyâd, 2003, X, 547-556; Ebû Muhammed Sehl b. Abdullah Sehl et-Tüsterî, **Tefsîrü't-Tüsterî**, 1. b., Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2002, 68.

[215] ez-Zemahşeri, Allâme Cârullâh Mahmûd b. Ömer, **el-Keşşâf 'an Hakâiki Ğavâmidi't-Tenzîl ve Uyûnu'l-Ekâvil fi Vucûhi't-Te'vîl** (I-IV), 3. b., Dâru'l-Kitabi'l-'Arabî, Beyrut, 1427/2006, II, 132; er-Râzî, Ebû Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyn et-Taberistânî (v. 606/1210), **Mefâtîhu'l- Ğayb**, I-XXXII, Dâru'l- Fikr, Beyrut, 1401/1981, XV, 53-54.

[216] "Fışkırıp çıkan bir sudan yaratıldı. Bu su, bel ile kaburga kemikleri arasından çıkar. Şüphesiz Allah'ın onu, öldükten sonra tekrar diriltmeye de gücü yeter." et-Tarık, 86/5-7.

[217] "Ey insanlar! Ölümden sonra diriliş konusunda herhangi bir şüphe içindeyseniz (düşünün ki) hiç şüphesiz biz sizi topraktan, sonra az bir sudan (meniden), sonra bir "alaka"dan, sonra da yaratılışı belli belirsiz bir "mudga"dan yarattık ki size (kudretimizi) apaçık anlatalım. Dilediğimizi belli bir süreye kadar rahimlerde durduruyoruz. Sonra sizi bir çocuk olarak çıkarıyor, sonra da (akıl, temyiz ve kuvvette) tam gücünüze ulaşmanız için (sizi kemale erdiriyoruz.) İçinizden ölenler olur. Yine içinizden bir kısmı da ömrün en düşkün çağına ulaştırılır ki, bilirken hiçbir şey bilmez hale gelsin. Yeryüzünü de ölü, kupkuru görürsün. Biz onun üzerine yağmur indirdiğimiz zaman kıpırdar, kabarır ve her türden iç açıcı çift çift bitkiler bitirir." el-Hâc, 22/5.

[218] "Andolsun, biz insanı, çamurdan (süzülmüş) bir özden yarattık. Sonra onu az bir su (meni) halinde sağlam bir karargaha (ana rahmine) yerleştirdik. Sonra bu az suyu 'alaka' haline getirdik. Alakayı da 'mudga' yaptık. Bu 'mudga'yı da kemiklere dönüştürdük ve bu kemiklere de et giydirdik. Nihayet onu bambaşka bir yaratık olarak ortaya çıkardık. Yaratanların en güzeli olan Allah'ın şânı ne yücedir!" el-Mü'minûn, 23/12-14.

[219] "Size ne oluyor da Allah için bir vakar (saygınlık, büyüklük) ummuyorsunuz? Halbuki, o sizi evrelerden geçirerek yaratmıştır." Nuh, 71/13-14.

hususunda bir bahane üretmesine engel olduğunu ifade etmiştir. Zira insanoğlunun bütün mevcûdâtı var etmekten âciz ve başka bir varlığa muhtaç yapıda oluşu, Allah'ın yaratıcılığını kabul etmesi yönünde bir delildir. Bu durum, ebeveynlerinin şirke götüren inançlarını kendilerine delil yapmalarına engel olmaktadır. Âyetteki "belâ" (بَلَى) ifadesi, konuşma yoluyla yahut yaratılış bakımından kullanılmış olabilir. Konuşma yoluyla olduğu varsayılırsa, soru sorulan herkesin inanmış olduğunun kabul edilmesi gerekir. Yaratılış yoluyla olduğu kabul edildiği takdirde herkesin Allah'ın Rab oluşunu kabul etmede ortak yaratılması dolayısıyla bunun daha isabetli bir görüş olduğu görülür. Zira her varlık varoluş aşamalarını düşünse bile buna güç yetiremeyecek şekilde yaratılmıştır. Bu durum, insanların yaratılışında tevhide dair bir delil bulunduğunu bilmeleri içindir. Resullullah'tan rivayet edilen "Her doğan, fıtrat üzere doğar…"[220] hadisi de bu durumu ifade etmektedir. Buna göre her insan aklı ile tevhide şahitlik etmektedir. Bu, aynı zamanda "belâ" sözünün anlamı olduğundan burada dilin konuşması değil halin konuşması vardır.[221]

Elmalılı pek çok tefsir aliminin mîsâkı temsîlî olarak kabul ettiğini ifade eder. Buna göre insanın doğuştan tevhid inancına kabiliyetli, iç ve dış dünyadaki birtakım delillerle Allah'ı Rab kabul edecek şekilde yaratılması böyle bir temsille tasvir edilmiştir. Müfessir bu bağlamda "… insanlar için Allah'ı tanıma, Rabb'in birliğine inanma, hakka boyun eğme meselesi, yani iman ve İslam meselesi, yalnızca bilimsel delillerle elde edilecek sırf nazari bir bilgi meselesi olmayıp, kendi fıtratında yaratılıştan var olan ve şuhud-i nefsi (iç gözlem) denilen kendi içini duyma ve genel olarak kendisinin kendisi olduğunu tanıma şuuruyla birlikte kendi varlığında, daha doğrusu varlığının özünde gerçekleşmiş olan kesin bir tanımadır."[222] der. Buna göre îmanın her insanın içinde gizlenmiş bir şekilde var olan bir şuur olduğunu kabul eder. Bununla birlikte insanın sezgisiyle duysa bile bilinciyle farkına varamadığı şeyleri uyarıcıların yardımıyla idrak ettiğini, buna rağmen fıtratı bozulmuş olanların küfürde ısrarcı olmakla bu ahdi bozarak kendilerine yazık ettiklerini anlatır.[223]

[220] el-Buhârî, **"Cenâiz"**, 79.
[221] el-Mâturîdî, **Te'vîlâtü'l-Kur'ân,** II, 304-306.
[222] Elmalılı, **Hak Dini Kur'ân Dili**, IV, 169.
[223] Elmalılı, **Hak Dini Kur'ân Dili**, IV, 168-169.

İslam bilginleri fıtratın mîsâkla aynı zamanda başladığını ifade etmektedir. Yukarıdaki bilgilerden de hareketle, insanın ruhuyla Allah arasındaki tüm ilişkilerin dayanağı olan ezelî ahd veya mîsâkın, fıtratın kaynağı olduğu görülmektedir.[224]

Azîzüddîn Nesefî'ye göre bütün ruhların aslî fıtratı temiz ve saf olmaktır. Yaratılan her insan fıtrat üzere yaratılmıştır. Bu noktada bir farklılık yoktur.[225] İbnü'l-Arabî'ye göre ise fıtrat, Allah'ın insanları üzerinde yarattığı tevhid dinidir.[226] Bununla birlikte insanda var olan mutlak bir fıtrat vardır ancak anne-babanın veya yaşadığı ortamın müdahaleleri ile değişebilen şartlı bir fıtrat da vardır.[227]

Din bilimlerine baktığımızda batılı araştırmacılardan Heinz Remplein, dini inancın tohumlarının insan ruhunda bulunduğunu belirtmektedir.[228] Amerikalı filozof ve psikolog William James ise din duygusunun da diğer duygular gibi insanda tabiî, şuur dışı ve insan organizmasının yapısına bağlı bulunduğunu savunmaktadır.[229] İnsanda dini duygunun varlığını çocukluk dönemi üzerinden sorgulayan din psikolojisi profesörü Walter Houston Clark ise çocuğun, herhangi bir dinî duyguya ve beşerî varlığını kuvveden fiile çıkaracak yeteneğe sahip olmadan dünyaya geldiğini kabul etmektedir. İlkel olan beşerî davranışlar bile yavaş yavaş ortaya çıkarken, dinin daha çocuk doğar doğmaz kendini göstermesini beklemenin anlamsız olduğunu dile getirerek din duygusunu beşerî yapıdan ayırmaktadır.[230] Buna göre Batı düşüncesinde insan doğasının dine meylinin doğuştan olduğunu düşünenler olduğu gibi sonradan olduğunu düşünenler de bulunmaktadır. Her iki durumda da insan fıtratında dinî inanca yatkınlık olduğu görülmektedir.

Dini inanca meyilli yaratılmış olsa da, her insanın ruhsal dönüşüm yaşaması alt benliği ile mücadelesine bağlıdır. Bu da irade ve aklın doğru kullanılması ile mümkündür. Dolayısıyla her birey ruhsal ve ahlakî açıdan sorumludur.[231]

---

[224] Öztürk, Yaşar Nuri, **Din ve Fıtrat**, Yeni Boyut Yayınevi, İstanbul, 1990, 56.

[225] Azîzüddîn Nesefî, **İnsan-ı Kâmil**, 2. b., (terc. Ahmet Avni Konuk), Gelenek Yayınları, İstanbul, 2009, 100-101.

[226] İbnü'l-Arabî, Muhyiddîn Muhammed b. Alî b. Muhammed el-Arabî et-Tâî el-Hâtimî, **el-Fütûḥâtü'l-Mekkiyye,** (çev. Ekrem Demirli), I-XVIII, Litera Yayıncılık, İstanbul, 2006, I, 154.

[227] İbnü'l-Arabî, **el-Fütûḥâtü'l-Mekkiyye**, I, 238.

[228] Yavuz, Kerim, **Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi**, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1983, 39.

[229] Pazarlı, Osman, **Din Psikolojisi**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1972, 95.

[230] Clark, Walter Houston, **"Çocukluk Dönemi Dini",** (trc. Neda Armaner), Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi (AÜİFD), c. 24 (1981), 177.

[231] Mohamed, Yasien, **Fitrah: The Islamic Concept of Human Nature**, TA-HA Publishers, London, 1996, 187-188.

Dinler tarihi alanına bakıldığında dünya genelinde din hakkında yapılan çalışmalar ve araştırmalar, tarihin bütün dönemlerinde bireylerin dinî inanca sahip olduğunu ortaya koymaktadır.[232] Bu durumun fıtratın varlığını kanıtlar nitelikte olduğu söylenebilir.

Din felsefesi açısından bakıldığında İbn Tufeyl'in (v. 581/1185) "Hayy bin Yakzan" adlı eseri ön plana çıkmaktadır. Bu eserde ana karakter olan "Hayy" tipi, evrenin bir parçası olmakla beraber algılama ve bilme imkanlarıyla evreni müşahede eden, onun üzerine düşünen bir varlıktır. Bu "akletme" olayı neticesinde varlığını anlamlandırmaya başlar. Buradan hareketle de "fizik" alandan "metafizik" alana ulaşır. Artık bu alanda "ideal özne" haline gelir. Bunun sonucunda da evrendeki düzen ve işleyişin fizik ve metafizik yasaları hakkında bilgi sahibi olur.[233] Bu durum insanda yaratıcısını bilme, kendisiyle ve çevresiyle ilgili birtakım bilgilere sahip olma kabiliyetinin bulunduğunu göstermektedir.

Sosyo-kültürel tarihe bakıldığında insanın bulunduğu her yerde şekil ve içerik olarak farklı olsa bile "din ve ibadet" izlerine rastlanmaktadır. Tarih öncesi devirlerde bile dînî hisler mevcuttur.[234] Bu husus fıtratın insanla birlikte var olduğunu göstermektedir.

Fıtrat kavramının sözlük anlamlarından biri olan "garîze", "bir canlının doğuştan gelen eğilimlerinin tamamı"[235]nı ifade etmektedir. Bununla bağlantılı olarak her türlü çevre ve şarta uyum sağlayabilen insan, iyi bir tabiata sahip olmasının yanı sıra kötü ortamlara da kendini uyarlayarak kötü bir tabiata da sahip olabilir. Bu durumda yaptığı davranışlar fıtratını muhafaza etmesine yahut bozmasına yol açar.[236] Dolayısıyla fıtratın dışarıdan gelen etkilere açık bir yapı olduğu söylenebilir.

Bu bilgilerden hareketle fıtratın insanlık tarihinden itibaren insan doğasında var olan bir yapı olduğu görülmektedir. İnsan bu yapı sayesinde dine meyil ve kabiliyet kazanmıştır. Bu doğrultuda, Rabbini bilme ve tanımaya meyyal yapı ona bazı sorumluluklar yüklemektedir. Bu sorumlulukların temelinde her insanın kendisine verilen akıl nimeti ile

---

[232] Gündüz, Şinasi, (ed.), **Dünya Dinleri,** 5. B., MilelNihal Yayınları, İstanbul, 2021, 16.
[233] Kutluer, İlhan, DİA, "**İbn Tufeyl",** XX, 420,421.
[234] Akseki, Ahmet Hamdi, **İslam Fıtrî, Tabiî ve Umumî Bir Dindir**, 2. B., İstanbul: İrfan Yayınevi, 1966, 134-135.
[235] al-Khudrawi, **Dictionary of Islamic Terms (Kâmûsü'l-Elfâzi'l-İslamiyye)**, 406. (bkz. Hökelekli, Hayati, **"Şahsiyet",** Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), İstanbul, 2010, XXXVIII, 297.
[236] Okumuşlar, Muhiddin, **Kur'an'a Göre Din Fıtrat Eğitim İlişkisi**, Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, 1999, 60.

donanmış olduğu fıtrat programını doğru bir şekilde çalıştırması yatmaktadır. Bunun için de her insan kendini iyi tanımalı ve fıtratına göre hareket etmelidir.

Detaylı incelemeler diğer bölümlerde yapılacağı için burada terim anlamına kısaca yer verilmiştir. Şimdiki başlıkta ise "fıtrat" kavramı tefsir ilmi açısından ele alınacaktır.

II. TEFSİR BİLİMİNDE FITRAT KAVRAMI

Bu bölümde "Fıtrat" kavramının yapısı ve anlam alanı ele alınmıştır. Bununla birlikte mezkûr kavramın âyetlerde nasıl yer aldığı ve hangi anlamlarda kullanıldığı örnekler verilerek incelenmiştir.

A. KUR'ÂN'DA FITRAT KAVRAMININ TANIMI

1. Lafız Yönüyle: "F.T.R." Maddesi Ve Türevleri

"F.t.r." maddesi Kur'ân-ı Kerîm'de sözlük olarak "uzunlamasına yarmak", "yaratmak" manalarını, terim olarak da "insanın ma'rifetullah üzere yaratılması", "göklerin ve yerin yaratılması ve bu yaratılmada bir bozukluk/oransızlık olmaması" anlamlarını taşımaktadır.[237] Mezkûr madde türevleriyle birlikte tamamı Mekkî olmak üzere toplam 17 sûrede, 19 âyette ve 20 kez geçmektedir. Fıtrat kavramının türemiş olduğu (f.t.r.) kökünün Kur'ân'daki kullanım şekilleri mâzî fiil, muzârî fiil, ism-i fâil ve mastar şeklindedir.[238]

a. Fiil Türevleri

Bu başlık altında "f.t.r." maddesinin Kur'ân'da geçen mâzî ve muzârî formlarını içeren âyetlere yer verilecektir.

aa. Mâzî Fiil

"F.t.r." maddesi Kur'ân'da mâzî formda 9 âyette, 9 kere geçmektedir. Bunların 8 tanesi sülâsi mücerred olarak birinci bâbdan, 1 tanesi sülâsi mezîd olarak infi'âl bâbından gelmektedir.

[237] er-Râğıb el-Isfahânî, **Müfredât,** 396.
[238] Abdülbâkî, **el-Mu'cemü'l-Müfehres**, 179-180.

"وَمَا لِيَ لَا اَعْبُدُ الَّذِي فَطَرَنِي وَاِلَيْهِ تُرْجَعُونَ"[239]

"قَالُوا لَنْ نُؤْثِرَكَ عَلٰى مَا جَاءَنَا مِنَ الْبَيِّنَاتِ وَالَّذِي فَطَرَنَا فَاقْضِ مَا اَنْتَ قَاضٍ اِنَّمَا تَقْضِي هٰذِهِ الْحَيٰوةَ الدُّنْيَاۭ"[240]

"اَوْ خَلْقاً مِمَّا يَكْبُرُ فِي صُدُورِكُمْۚ فَسَيَقُولُونَ مَنْ يُعِيدُنَاۭ قُلِ الَّذِي فَطَرَكُمْ اَوَّلَ مَرَّةٍۚ فَسَيُنْغِضُونَ اِلَيْكَ رُؤُسَهُمْ وَيَقُولُونَ مَتٰى هُوَۭ قُلْ عَسٰى اَنْ يَكُونَ قَرِيباً"[241]

"يَا قَوْمِ لَا اَسْـَٔلُكُمْ عَلَيْهِ اَجْراًۭ اِنْ اَجْرِيَ اِلَّا عَلَى الَّذِي فَطَرَنِيۭ اَفَلَا تَعْقِلُونَ"[242]

"اِنِّي وَجَّهْتُ وَجْهِيَ لِلَّذِي فَطَرَ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضَ حَنِيفاً وَمَا اَنَاْ مِنَ الْمُشْرِكِينَۚ"[243]

"وَاِذْ قَالَ اِبْرٰهِيمُ لِاَبِيهِ وَقَوْمِهِ اِنَّنِي بَرَٓاءٌ مِمَّا تَعْبُدُونَۙ اِلَّا الَّذِي فَطَرَنِي فَاِنَّهُ سَيَهْدِينِ"[244]

"قَالَ بَلْ رَبُّكُمْ رَبُّ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ الَّذِي فَطَرَهُنَّۖ وَاَنَاْ عَلٰى ذٰلِكُمْ مِنَ الشَّاهِدِينَ"[245]

"اِذَا السَّمَٓاءُ انْفَطَرَتْۙ"[246]

"فَاَقِمْ وَجْهَكَ لِلدِّينِ حَنِيفاًۭ فِطْرَتَ اللهِ الَّتِي فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَاۭ لَا تَبْدِيلَ لِخَلْقِ اللهِۭ ذٰلِكَ الدِّينُ الْقَيِّمُۙ وَلٰكِنَّ اَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَۙ"[247]

ab. Muzârî Fiil

"F.t.r." maddesi Kur'ân'da, muzârî fiil şeklinde, sülâsi mezîdlerden tefa''ul bâbında ve iki yerde geçmektedir.

"تَكَادُ السَّمٰوَاتُ يَتَفَطَّرْنَ مِنْهُ وَتَنْشَقُّ الْاَرْضُ وَتَخِرُّ الْجِبَالُ هَدًّاۙ"[248]

---

[239] "Hem ben, ne diye beni yaratana kulluk etmeyeyim. Oysa siz de yalnızca ona döndürüleceksiniz." Yâsîn, 36/22.

[240] "Sihirbazlar şöyle dediler: 'Bize gelen apaçık delillere ve bizi yaratana seni asla tercih etmeyeceğiz. Artık sen vereceğin hükmü ver. Sen ancak bu dünya hayatında hüküm verirsin.'" Tâhâ, 20/72.

[241] "Yahut aklınızca, diriltilmesi daha da imkansız olan başka bir varlık olun, (yine de diriltileceksiniz.) Diyecekler ki: 'Peki bizi hayata tekrar kim döndürecek?' De ki: 'Sizi ilk defa yaratan.' Bunun üzerine başlarını sana (alaylı bir tarzda) sallayacaklar ve 'Ne zamanmış o?' diyecekler. De ki: 'Yakın olsa gerek!'" el-İsrâ, 17/51.

[242] "Ey kavmim! Ben buna karşı sizden bir ücret istemiyorum. Benim ücretim, ancak beni yaratana âittir. Hâlâ aklınızı kullanmayacak mısınız?" Hûd, 11/51.

[243] "Ben hakka yönelen birisi olarak yüzümü, gökleri ve yeri yaratana döndürdüm. Ben Allah'a ortak koşanlardan değilim." el-En'âm, 6/79.

[244] "Hani İbrâhîm babasına ve kavmine şöyle demişti: 'Şüphesiz ben sizin taptıklarınızdan uzağım. Ben ancak O, beni yaratana taparım. Şüphesiz O beni doğru yola iletecektir.'" ez-Zuhruf, 43/27.

[245] "İbrâhîm dedi ki: 'Hayır! Rabbiniz göklerin ve yerin Rabbidir. O bunları yaratandır ve ben de buna şahitlik edenlerdenim.'" el-Enbiyâ, 21/56.

[246] "Gökyüzü yarıldığı zaman." el-İnfitâr, 82/1.

[247] "Hakka yönelen bir kimse olarak yüzünü dine çevir. Allah'ın insanları üzerinde yarattığı fıtrata sımsıkı tutun. Allah'ın yaratmasında hiçbir değiştirme yoktur. İşte bu dosdoğru dindir. Fakat insanların çoğu bilmezler." er-Rûm, 30/30.

[248] "Neredeyse gökler parçalanacak, yer yarılacak, dağlar yıkılıp çökecektir!" Meryem, 19/90.

"تَكَادُ السَّمٰوَاتُ يَتَفَطَّرْنَ مِنْ فَوْقِهِنَّ وَالْمَلٰٓئِكَةُ يُسَبِّحُونَ بِحَمْدِ رَبِّهِمْ وَيَسْتَغْفِرُونَ لِمَنْ فِي الْاَرْضِ اَلَآ اِنَّ اللهَ هُوَ الْغَفُورُ الرَّحِيمُ"[249]

b. İsim Türevleri

Bu başlık altında "f.t.r." maddesinin Kur'ân'da geçen mastar ve ism-i fâil formlarını içeren âyetlere yer verilecektir.

ba. Mastar

Kur'ân'da "f.t.r." maddesinin mastar formu, "fıtrat" ve "futûr" olmak üzere 2 şekilde yer almaktadır.

"فَاَقِمْ وَجْهَكَ لِلدِّينِ حَنِيفاً فِطْرَتَ اللهِ الَّتِي فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَا لَا تَبْدِيلَ لِخَلْقِ اللهِ ذٰلِكَ الدِّينُ الْقَيِّمُ وَلٰكِنَّ اَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ"[250]

"اَلَّذِي خَلَقَ سَبْعَ سَمٰوَاتٍ طِبَاقاً مَا تَرٰى فِي خَلْقِ الرَّحْمٰنِ مِنْ تَفَاوُتٍ فَارْجِعِ الْبَصَرَ هَلْ تَرٰى مِنْ فُطُورٍ"[251]

bc. İsm-i Fâil

"F.t.r." maddesinin Kur'ân'daki ism-i fâil formları 7 âyette geçmektedir. Bunlar şu şekildedir:

"قُلْ اَغَيْرَ اللهِ اَتَّخِذُ وَلِياً فَاطِرِ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ وَهُوَ يُطْعِمُ وَلَا يُطْعَمُ قُلْ اِنِّي اُمِرْتُ اَنْ اَكُونَ اَوَّلَ مَنْ اَسْلَمَ وَلَا تَكُونَنَّ مِنَ الْمُشْرِكِينَ"[252]

"رَبِّ قَدْ اٰتَيْتَنِي مِنَ الْمُلْكِ وَعَلَّمْتَنِي مِنْ تَأْوِيلِ الْاَحَادِيثِ فَاطِرَ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ اَنْتَ وَلِيِّ فِي الدُّنْيَا وَالْاٰخِرَةِ تَوَفَّنِي مُسْلِماً وَاَلْحِقْنِي بِالصَّالِحِينَ"[253]

---

[249] "Neredeyse gökler (onun azametinden) üstlerinden çatlayacaklar. Melekler ise, Rablerini hamd ile tespih ederler ve yeryüzündekiler için bağışlanma dilerler. İyi bilin ki Allah, çok bağışlayandır, çok merhamet edendir." eş-Şûrâ, 42/5.

[250] "Hakka yönelen bir kimse olarak yüzünü dine çevir. Allah'ın insanları üzerinde yarattığı fıtrata sımsıkı tutun. Allah'ın yaratmasında hiçbir değiştirme yoktur. İşte bu dosdoğru dindir. Fakat insanların çoğu bilmezler." er-Rûm, 30/30.

[251] "O, yedi göğü tabaka tabaka yaratandır. Rahmân'ın yaratışında hiçbir uyumsuzluk göremezsin. Bir kere daha bak! Hiçbir çatlak (ve düzensizlik) görüyor musun?" el-Mülk, 67/3.

[252] "De ki: 'Göklerin ve yerin yaratıcısı olan, beslediği halde beslenmeye ihtiyacı olmayan Allah'tan başkasını mı dost edineceğim.' De ki: 'Bana, (Allah'a) teslim olanların ilki olmam emredildi ve sakın Allah'a ortak koşanlardan olma (denildi).'" el-En'âm, 6/14.

[253] "Rabbim! Gerçekten bana mülk verdin ve bana sözlerin yorumunu öğrettin. Ey gökleri ve yeri yaratan! Dünyada ve ahirette sen benim velimsin. Benim canımı müslüman olarak al ve beni iyilere kat." Yûsuf, 12/101.

"قَالَتْ رُسُلُهُمْ اَفِي اللهِ شَكٌّ فَاطِرِ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ يَدْعُوكُمْ لِيَغْفِرَ لَكُمْ مِنْ ذُنُوبِكُمْ وَيُؤَخِّرَكُمْ اِلٰى اَجَلٍ مُسَمًّى قَالُوا اِنْ اَنْتُمْ اِلَّا بَشَرٌ مِثْلُنَا تُرِيدُونَ اَنْ تَصُدُّونَا عَمَّا كَانَ يَعْبُدُ اٰبَاؤُنَا فَأْتُونَا بِسُلْطَانٍ مُبِينٍ"[254]

"اَلْحَمْدُ لِلهِ فَاطِرِ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ جَاعِلِ الْمَلٰئِكَةِ رُسُلاً اُولِي اَجْنِحَةٍ مَثْنٰى وَثُلٰثَ وَرُبَاعَ يَزِيدُ فِي الْخَلْقِ مَا يَشَاءُ اِنَّ اللهَ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ"[255]

"قُلِ اللّٰهُمَّ فَاطِرَ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ عَالِمَ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِ اَنْتَ تَحْكُمُ بَيْنَ عِبَادِكَ فِيمَا كَانُوا فِيهِ يَخْتَلِفُونَ"[256]

"فَاطِرُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ جَعَلَ لَكُمْ مِنْ اَنْفُسِكُمْ اَزْوَاجاً وَمِنَ الْاَنْعَامِ اَزْوَاجاً يَذْرَؤُكُمْ فِيهِ لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ وَهُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ"[257]

"اَلسَّمَاءُ مُنْفَطِرٌ بِهِ كَانَ وَعْدُهُ مَفْعُولاً"[258]

2. Mana Yönüyle: "F.T.R." Maddesinin Semantik Alanı

Bu kısımda, Kur'ân'da fıtrat kavramına benzerlikleri ya da farklılıkları bulunan kavramlar incelenerek mezkûr kavramın anlam sahası netleştirilmeye çalışılacaktır.

Bed' (بَدْء) "başlamak", "ilk önce yapmak" anlamındaki bir kelimedir. Bu kavramla ilgili "رَجَعَ عَوْدُهُ على بَدْئه" (Başladığı yere geri döndü) tabiri kullanılmaktadır.[259] Bu kelime "فَطَرَ" gibi mahlûkâtın yaratılışını ifade sadedinde kullanılan kelimelerden biridir. Bununla birlikte fatr kelimesi belli bir yaratışı, bed' ise yaratılışın ilk halini ifade etmektedir.

Bedi' (بَدِع) kelimesi sözlükte "eşsiz bir şekilde yaratan ve ilk kez meydana getiren"[260] anlamındadır. Bu isimden türeyen "اِبْتَدَعَ" fiili ise "örneği olmadan meydana getirmek"[261] anlamındadır. Ayrıca yeni açılmış kuyuyu ifade etmek için de kuyunun sıfatı olarak "البديع الركي" şeklinde kullanılmaktadır.[262] Bu iki anlamı itibariyle fatr ile benzemektedir. Bedi'

[254] "Peygamberleri dedi ki: 'Gökleri ve yeri yaratan Allah hakkında şüphe mi var? (Halbuki) O, günahlarınızı bağışlamak ve sizi belli bir zamana kadar ertelemek için sizi (imana) çağırıyor.' Onlar, 'Siz de bizim gibi sadece birer insansınız. Bizi babalarımızın taptıklarından alıkoymak istiyorsunuz. Öyleyse bize apaçık bir delil getirin' dediler." İbrâhîm, 14/10.

[255] "Hamd, gökleri ve yeri yaratan, melekleri ikişer, üçer, dörder kanatlı elçiler yapan Allah'a mahsustur. O yaratmada dilediğini artırır. Şüphesiz Allah'ın gücü her şeye hakkıyla yeter." el-Fâtır, 35/1.

[256] "De ki: 'Ey göklerin ve yerin yaratıcısı olan, gaybı da, görünen âlemi de bilen Allah'ım! Ayrılığa düştükleri şeyler konusunda kulların arasında sen hükmedersin.'" ez-Zümer, 39/46.

[257] "O, gökleri ve yeri yaratandır. Size kendinizden eşler, hayvanlardan da (kendilerine) eşler yaratmıştır. Bu sûretle sizi üretiyor. Onun benzeri hiçbir şey yoktur. O, hakkıyla işitendir, hakkıyla görendir." eş-Şûrâ, 42/11.

[258] "O günle gök (bile) yarılır, Allah'ın vaadi gerçekleşir." el-Müzzemmil, 73/18.

[259] el-Cevherî, **es-Sıhâh**, I, 35.

[260] er-Râğıb el-Isfahânî, **Müfredât**, 36.

[261] Ebu'l-Bekâ' el-Kefevî, **el-Külliyyât,** 29.

[262] İbn Fâris, **Mu'cemu Mekâyîsi'l-Luga**, I, 209.

ile aynı kökten türeyen "بِدْعَة" kelimesi Hz. Peygamber'den sonra dinle ilgisi olarak veya olmayarak ortaya çıkan her türlü inanç, ibadet, fikir ve davranışlar olarak tanımlanmaktadır.[263] Dolayısıyla bedi' kelimesinde fatrdan farklı olarak bir şeyin öncesinde var olan şeyden farklı bir biçimde meydana gelme durumu söz konusudur.

Ber' (بَرْء) yaratılışı ifade eden önemli kelimelerdendir. Sözlük anlamı itibariyle "temizlenme", "uzaklaşma", "iyileştirme" anlamındadır.[264] İbn Manzûr bu kelimeyi "خَلَقَ" fiili ile örneksiz yaratma şeklinde açıklamaktadır. Bunula birlikte "بَرَأ" fiilinin "خَلَقَ" fiiline nazaran daha özel bir anlamının olduğunu ifade etmektedir. Zira canlıların yaratılışında "بَرَأ" kullanılırken yer ve göklerin yaratılışında "خَلَقَ" fiilinin kullanıldığını (بَرَأَ اللهُ النَّسَمَةَ وَخَلَقَ السَّمواتِ) aktarmaktadır.[265] Ber', bir şeyin belli aşamalardan geçerek, temizlenerek meydana getirilişini anlatmaktayken fatr, halihazırda en temiz ve en iyi halinde var edilişi anlatmaktadır.

Ca'l (جَعْل) kelimesi "meydana getirmek/var etmek", "bir şeyden bir şeyi oluşturmak","bir halden başka bir hale dönüştürmek", "herhangi bir konuda hüküm verme" anlamlarına gelmektedir.[266] Ca'l kelimesinde var olan bir şeyden meydana getirme mevcutken, fatr kelimesinde yokluktan varlığa çıkarma söz konusudur.

"جَبَلَ" kökünden türeyen cibilliyyet, "yaratılış, huy, mizaç" anlamlarına gelmektedir. Bundan dolayı bir adam kabalık ettiğinde "اِنَّه لذُو جِبْلَةٍ" "Onun karakteri budur" denir.[267] Bu yönüyle fıtrat kelimesine benzemektedir. Bununla birlikte bir şeyin aslını ve üzerine bina edildiği şeyi anlatmada da kullanılmaktadır. Bu kelime aynı zamanda insan topluluğu, ümmet anlamlarını da taşımaktadır.[268]

Felak (فَلَق) "yarmak", "yarık" anlamında bir kelimedir. İki kum arasındaki boşluğa, onları yarması sebebiyle "fâlık" denir.[269] Bu isim, iki şeyi yararak birbirinden ayırma yönüyle fâtır ismine benzemektedir. Buradan hareketle, Allah'ın Fâlık ve Fâtır oluşunun bir şeyin bir şeyden yarılarak ortaya çıkması hususunda benzer anlam ihtiva ettiği görülmektedir.

---

263 Yaran, Rahmi, **"Bid'at"**, DİA, İstanbul, 1992, VI, 129-131.
264 Halîl b. Ahmed, **Kitâbu'l-'Ayn**, VIII, 289.
265 İbn Manzûr, **Lisânü'l-'Arab,** I, 354.
266 er-Râğıb el-Isfahânî, **Müfredât,** 92.
267 el-Cevherî, **es-Sıhâh,** IV, 1650-1651.
268 İbn Sîde, **el-Muhkem,** VII, 441-442.
269 İbn Düreyd, **Cemheretü'l-Luğa,** III, 965.

Fetk (فَتْق) kelimesi "iki bitişik şeyin arasını ayırmak" demektir.[270] Bu doğrultuda karanlıktan yarılıp çıkmış olan sabaha "الصُّبْحُ الفَتِيق" denir.[271] Bu yönüyle fatr ile benzemektedir. Bununla birlikte bir topluluğun dağılması/parçalanması da fetk ile anlatılmaktadır.[272]

Fi'l (فِعْل), "فَعَلَ" fiilinden türeyen ve "bir tesir eden tarafından meydana gelen etki" anlamına gelen bir kelimedir. Bununla birlikte canlı-cansız her varlık için kullanılabilmektedir.[273] Ayrıca bir şeyi meydana getirme konusunda kullanılan kelimelerin en genel anlamlısıdır.[274] Fa'âl ve Fâtır bir şeyi meydana getirmeyi ifade eden iki sıfat olmakla birlikte Fa'âl'in daha geniş Fâtır'ın ise daha dar anlamlı olduğu görülmektedir.

"خَلَقَ" fiilinin mastarı olan "halk" (خَلْق), "bir şeyi yokken var etme", "eşsiz/benzersiz yaratma", "takdir ve kaza", "bir şeyden bir şeyi meydana getirme" anlamlarına gelmektedir. Bu kelime aynı zamanda "مَخْلُوق" anlamında kullanılmaktadır.[275] Buradan hareketle "aslı ve örneği olmadan yaratma" hususunda halk ve fatr fiillerinin benzeştiği görülmektedir. Ancak halk fiilinde farklı olan kısım "planlama yaparak yaratma"dır.

"حَنَفَ" "yanlış yoldan kurtulup doğru yola meyletmek"[276] demektir. Bu fiilden türeyen hanîf kelimesi ise "yalnızca bir olan Allah'a itaat eden, O'nu bir bilen ve O'na inanan kimse" olarak adlandırılmaktadır.[277] Dolayısıyla fıtrat sahibi bir insanın bunu doğru yönde kullanmasının onu hanîf kıldığı söylenebilir.

Bulmak, elde etmek anlamına gelen "وَجَد" kökünden türeyen "أَوْجَدَ", "bir şeye mutlak olarak varlık vermek, bir şeyi buldurmak"[278] demektir. Îcâd ise bu fiilin mastarıdır. Her şeyin yaratıcısı Allah olması hasebiyle herhangi bir konuda "وَجَدَهُ" "Falanca onu üretti/buldu" yerine "أَوْجَدَهُ الله" "Allah ona buldurdu" denilir.[279] Buradan hareketle

[270] er-Râğıb el-Isfahânî **Müfredâtü Elfâzi'l-Kur'ân**, 385.
[271] İbn Düreyd, **Cemheretü'l-Luğa**, III, 404.
[272] el-Cevherî, **es-Sıhâh**, IV**,** 1539.
[273] er-Râğıb el-Isfahânî, **Müfredât**, 396.
[274] Ebu'l-Bekâ' el-Kefevî, **el-Külliyyât,** 29.
[275] İbn Sîde, **el-Muhkem,** IV, 388-390.
[276] er-Râğıb el-Isfahânî **Müfredâtü Elfâzi'l-Kur'ân,** 133.
[277] Elmalılı, **Hak Dini Kur'ân Dili**, V, 267.
[278] Ebû'l-Bekâ' el-Kefevî, **el-Külliyyât,** 29.
[279] el-Cevherî, **es-Sıhâh**, II, 547.

anlamca birbirlerine yakın olsalar da îcâd kelimesinin edilgen, fatrın ise etken bir manaya sahip olduğu görülmektedir.

İhdâs (اِحْدَاث) "bir nesneyi var etmek, yaratmak" anlamına gelmektedir. Bu kelimeyle aynı kökten gelen "muhdes" (مُحْدَث) yokken var edilen, yaratılan anlamındadır.[280] Meydana getirilişi yakın bir dönemde gerçekleşmiş olan şeye de muhdes denmektedir.[281] Dolayısıyla ihdâsın fatrdan farkının yaratmanın zamansal açıdan yakın olduğunu ifade etmesi olduğu görülmektedir.

İhtirâ' (اِخْتِرَاع) "parçalamak, yarmak" anlamındaki har' (خَرَعَ) kökünden türemiş olup "yaratmak, yeni bir şey ortaya çıkarmak, inşa etmek" mânalarına gelmektedir.[282] Bu kelimenin hususiyeti herhangi bir sebebe bağlı olmaksızın yaratmayı ifade etmesidir.[283] Bu yönüyle fatra benzemektedir.

İnşâ' (اِنْشَاء) "bir nesnenin var edilmesi, beslenip büyütülmesi ve yetiştirilmesi" anlamlarına gelmekte olup çoğunlukla canlılar için kullanılan bir kelimedir.[284] Buna göre inşâ' yaratmanın safhalı bir şekilde gerçekleştiğini ifade etmektedir. Ayrıca "bir şeyi ilk defa gerçekleştirme" manasında da kullanılmaktadır. Nitekim biri konuşmaya ilk başladığında "فلان يُنْشِئ الأحَادِيث" denir. Bu kelimenin bazı türevleri şu şekilde kullanılmaktadır: "النَّشْئَةُ" öldükten sonra dirilişi ifade etmektedir. Gece yapılan ibadetler "نَاشِئَةُ الليل" olarak adlandırılmaktadır. Suyun yükselerek havada bulutu oluşturması "نَشَأتِ السحَابةُ" şeklinde ifade edilmektedir. Çocukluk dönemini geçen gençlere "نَاشِئ" denmektedir.[285] Bu bilgilerden hareketle "inşâ'" fiilinin "fatr" fiilinden daha kapsamlı olduğu görülmektedir. Zira fatr fiili sadece yaratmayı ifade ederken inşâ', yaratma dışında yetiştirmeyi ve terbiye etmeyi de ihtiva etmektedir.

Sıbğa (صِبْغَة) "elbiseyi renklendirmek, boyamak" anlamında bir kelimedir. Kur'ân'da "sıbğatallah" (صِبْغَةَ الله) şeklinde tamlama halinde yer almakta ve din, şeriat, hilkat manalarını ifade etmektedir. Hristiyanlıktaki vaftiz uygulaması da sıbğa ile

[280] er-Râğıb el-Isfahânî, **Müfredât,** 109.
[281] Ebû Hilâl el-Askerî, **el-Furûku'l-Lugaviyye,** 126.
[282] el-Cevherî, **es-Sıhâh,** II, 1203.
[283] Ebû Hilâl el-Askerî, **el-Furûku'l-Lugaviyye,** 126.
[284] er-Râğıb el-Isfahânî, **Müfredâtü Elfâzi'l-Kur'ân,** 513.
[285] el-Cevherî, **es-Sıhâh,** I, 77-78.

karşılanmaktadır.[286] Dolayısıyla kişinin fıtrat üzere yaratılışına sıbğatullah olarak bakılabileceği görülmektedir.

Sun‘ (صُنْع) “bir maddeyi şekil vermek suretiyle meydana getirme”yi ifade etmektedir.[287] Fi‘l kelimesi ile benzer yanları olsa da fi‘l daha kapsamlıdır. Her sun‘ bir fi‘ldir fakat her fi‘l sun‘ değildir. Zira fi‘l cansızlara nisbet edilebilirken sun‘ edilemez.[288] Aynı zamanda “belli bir düzen içinde, sağlam ve sanatlı bir şekilde yapma”[289] anlamı da taşımaktadır. Buradan hareketle sun‘ kelimesinin fatra nazaran yaratmanın daha sanatlı hali olduğu söylenebilir. “Sun‘” (صُنْع) “bir şeyi ustaca ve sağlam yapmak” anlamında “صَنَعَ” fiilinden türemiş bir mastardır. Bundan dolayı Arap, köy ve sarayı “مَصْنَعَةٌ” olarak isimlendirir. Atın terbiye edilmesinde de bu fiil kullanılmaktadır. Nitekim at, sahibinin onu eğitmesi dolayısıyla onun sanatı olmaktadır. Bu kelimenin “seçmek”, “yetiştirmek” anlamı da mevcuttur. Bu bilgilerden hareketle “sun‘” ve “fatr” fiilerinin bir şeyin meydana getirilmesini ifade etmeleriyle birlikte sun‘ fiilinin daha çok bir şeyin yapılış tarzını anlatmak için kullanıldığı görülmektedir.

“صَوَرَ” fiilinin türevlerinden olan “صَوَّرَ” “her bir varlığa özel bir sûret vermek, başka varlıklardan ayırt edilmesini sağlayan bir yapı kazandırmak” anlamına gelir. Tasvîr (تَصْوِير) ise bu fiilin mastarıdır. Musavvir (مُصَوِّر) de bu fiilin ism-i fâili olup Allah’ın güzel isimlerindendir.[290] Buradan hareketle Allah’ın Fâtır isminin yaratmasını ifade ederken Musavvir isminin yaratılan şeye şekil vermesini ifade ettiği görülmektedir.

Tekvîn (تَكْوِين) bir şeyin birtakım değişikliklere uğrayarak zaman içinde var edilmesini ifade etmektedir.[291] Bununla birlikte aslı maddî kaynaklı olan şeylerin meydana getirilmesini anlatmada kullanılmaktadır.[292] Tekvin ile fatr kelimeleri bir şeyin meydana getirilmesi hususunda benzerlik gösterseler de tekvin, yukarıdaki özellikleri itibariyle fatr ile farklılık arzetmektedir.

[286] İbn Manzûr, **Lisânü’l-‘Arab**, IV, 2396.
[287] Ebu’l-Bekâ’ el-Kefevî, **el-Külliyyât**, 29.
[288] er-Râğıb el-Isfahânî, **Müfredâtü Elfâzi’l-Kur’ân**, 294.
[289] Ebû Hilâl el-Askerî, **el-Furûku’l-Lugaviyye,** 128.
[290] İbn Manzûr, **Lisânü’l-‘Arab,** IV, 473.
[291] Ebu’l-Bekâ’ el-Kefevî, **el-Külliyyât**, 29.
[292] el-Cürcânî, **Mu’cemu’t-Ta’rîfât**, 59.

Zer' (ذَرْء) Allah Teâlâ'nın yarattığı varlıkları ortaya çıkarmasını ifade eden bir kelimedir. Bu doğrultuda "ذَرَأ اللهُ الخَلْقَ" "Allah mahlûkâtı vücûda getirdi." denilmektedir.[293] Buradan hareketle fatr kelimesinde yaratma söz konusu iken zer' kelimesinde zaten yaratılmış olanın ortaya çıkarılması söz konusudur.

İfsâd (إفْسَاد) salâhın tersi olan fesâd kelimesiyle aynı kökten gelip "bozma, sabote etme" anlamı taşıyan bir kelimedir. Nitekim Arap dilinde "أفْسَدَ فُلانٌ المَالَ" "Adam malı bozdu/gözetmedi." şeklinde bir kullanım mevcuttur.[294] Bu kelime aynı zamanda bir şeyin ölçüyü taşmasını da ifade etmektedir.[295] Buna göre kişinin fıtratına uymayan davranışlar sergileyerek haddini aşması ifsâd kapsamına girmektedir.

Tağyîr (تَغْيِير) kelimesi sözlükte "değiştirmek, dönüştürmek, farklı bir hale getirmek" anlamlarını taşımaktadır. Örneğin salah halinden fesat haline dönülmesi tağyir kapsamına girmektedir.[296] Istılahta ise bunun iki anlamı mevcuttur. İlki, ekmeği yedikten sonra onun karaciğerde yağa dönüşmesi gibi bir şeyin zatında olan değişikliği ifade eder. Diğeri ise ilaç içmek gibi bir şeyin zatında değil keyfiyetinde olan değişikliği anlatmada kullanılmaktadır. Zira içilen şey değişmediği halde kimyası farklılaşır.[297] Buradan hareketle insanın fiziki yapısını bozacak tavır ve davranışlarda bulunmasının fıtratını tağyir etmesi anlamına geldiği görülmektedir.

Tebdîl (تَبْدِيل) "bir şeyi yerinden alıp başka bir yere koymak, değiştirmek" anlamlarına gelmektedir. Yerine bir benzeri getirilmese de mutlak manada bir değişikliği ifade etmektedir.[298] Tağyir ile benzer manadadır.[299] Bununla birlikte tebdîl sadece vasıftaki değişimi ifade ederken tağyîr hem vasıftaki hem özdeki değişimi ifade etmektedir. Dolayısıyla kişinin kötü huylarını iyiye çevirmesi (fıtrata uygun hareket etmesi) veya iyi huylarından vazgeçmesi tebdîli ifade etmektedir.

Bu bölümde, fıtrat kavramının daha iyi anlaşılabilmesi adına sözlüklerden hareketle semantik bir incelemesi yapılmaya çalışılmıştır. Bir sonraki bölümde ise bu kavramın

293 er-Râğıb el-Isfahânî, **Müfredâtü Elfâzi'l-Kur'ân,** 180.
294 el-Ezherî, **Tehzîbü'l-Luğa**, XII, 369-370.
295 er-Râğıb el-Isfahânî, **Müfredât,** 393.
296 İbn Manzûr, **Lisânü'l-'Arab**, V, 3325.
297 et-Tehânevî, **Keşşâf**, I, 549-550.
298 er-Râğıb el-Isfahânî, **Müfredâtü Elfâzi'l-Kur'ân,** 36.
299 el-Fîrûzâbâdî, **el-Kâmûsü'l-Muhît**, 965.

Kur'ân'da geçen âyetler ve bunların tefsirlerinden hareketle anlam analizi yapılmaya çalışılacaktır.

B. KUR'ÂN'DA FITRAT KAVRAMININ TAHLİLİ

Bu başlık altında fıtrat kavramı, Kur'ân'da geçtiği yerler bakımından öznesine, nesnesine ve yüklemine göre ele alınacaktır.

1. Öznesine Göre

"F.t.r." maddesinin türevleri, Kur'ân'da özne konumunda, Allah anlamında (فَاطِر) ve sema anlamında (مُنْفَطِر) şeklinde kullanılmıştır.

a. Fâtır (Allah)

"Fıtrat" kavramı sözlükte "yaratmak"[300], "yarmak"[301] gibi anlamlara gelmektedir. Terim anlamı ise "Allah'ın insanda yarattığı ve onda kökleştirdiği Allah'ı bilme/ iman etme yetisi"[302]dir. Kişi, Allah'ın ona bilkuvve olarak yerleştirdiği fıtrat ile hakikate erişebilir.

"Fâtır" (فَاطِر) , "فَطَرَ" fiilinin ism-i fâili olarak, "yoktan var eden"[303] anlamında Allah'ın en güzel isimlerinden biridir. Allah Teâlâ, "ilk defa, örneği olmadan yaratmaya başlayan"[304] olması itibariyle kâinattaki her şeyin fâtırıdır.

"Fâtır" kelimesi Kur'ân'da 6 yerde geçmektedir.[305] Bu âyetler şu şekildedir:

"قُلْ اَغَيْرَ اللهِ اَتَّخِذُ وَلِياً فَاطِرِ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ وَهُوَ يُطْعِمُ وَلَا يُطْعَمُ قُلْ اِنِّي اُمِرْتُ اَنْ اَكُونَ اَوَّلَ مَنْ اَسْلَمَ وَلَا تَكُونَنَّ مِنَ الْمُشْرِكِينَ"[306]

Bu âyette Allah Teâlâ'nın yarattıkları ile tevhidini bildirmek adına nefsini yüceltmesi vardır.[307] Allah'ın sıfatlarından biri olan "Fâtır" bu amaçla gelmiştir.[308] Bu sıfat aynı

---

300 el-Halîl b. Ahmed, **Kitâbü'l-'Ayn,** VII, 418.
301 İbn Sîde, **el-Muhkem ve'l-Muhîtu'l-A'zam**, IX, 152.
302 el-Ezherî, **Tehzîbü'l-Luğa**, VIII, 326; er-Râğıb el-Isfahânî, **Müfredât**, 640.
303 es-Sâhib, **el-Muhît,** IX, 163.
304 es-Semîn el-Halebî, **'Umdetü'l-Huffâz**, III, 239.
305 Abdülbâkî, **el-Mu'cemü'l-Müfehres**, 523.
306 "De ki: 'Göklerin ve yerin yaratıcısı olan, beslediği halde beslenmeye ihtiyacı olmayan Allah'tan başkasını mı dost edineceğim.' De ki: 'Bana, (Allah'a) teslim olanların ilki olmam emredildi ve sakın Allah'a ortak koşanlardan olma (denildi).'" el-En'âm, 6/14.
307 Mukâtil b. Süleymân, Ebu'l- Hasen b. Beşîr el-Belhî el-Ezdî, **Tefsîru Mukâtil b. Süleymân**, I-V, 1. b., (thk. Abdullah Mahmûd Şehhâte), Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, 1423/2002, I, 552.
308 ez-Zeccâc, Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî, **Me'âni'l-Kur'ân ve İ'râbühû**, I-V, thk. Abdülcelîl Abduh Şiblî, Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1408/1988, I, 328; ez-Zemahşeri, **el-Keşşâf**, II, 10; es-Seâlibî, Ebû Zeyd

zamanda yaratmanın kesinliğini de ifade etmektedir.[309] Kummî bu âyetin, her şeyin yönetiminin Allah'ın elinde olduğunu bildiren bir önceki âyete[310] delil olarak geldiğini beyan etmiştir.[311] "فَاطِر" kelimesinin anlamlarından biri "yarmak"tır. Bu fiil ıslâh veya ifsâd durumlarını içermektedir. Burada ise ıslah anlamında kullanılmıştır.[312] "فَاطِرِ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ" ifadesi "خَالِق السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ" olarak da tefsir edilmiştir.[313] Burada Fâtır'ın bir diğer anlamı "hiçbir tesir ve müessir olmadan, hiçbir yardımcının yardımı olmadan, dua ederek yalnızca ona yönelinen, bütün sebeplerin dayanak noktası olan" demektir.[314]

İbnu'l-Enbârî (v. 328/940), "فَاطِر" kelimesinin aslının, "bir şeye başlarken o şeyi yarmak, çatlatmak" olduğunu ifade etmiştir. Buna göre Allah Teâlâ, bu vasfıyla yaratanın kendisi olduğunu ve bu yaratma esnasında ortaya çıkan varlıklarda yarma, parçalama ve bir araya getirme olaylarının meydana gelmesiyle onların mucidi ve var edeni olduğu mânasını kastetmiştir.[315] Bunun örneği göklerin ve yerin yaratılışıdır. Zira onlar bitişik halde iken Allah Teâlâ onları ayırmıştır. Bu durum aracılardan (putlardan) el çekerek yalnızca Allah'a dayanma ve O'ndan istemeyi de ifade etmektedir.[316]

Buradaki "وَلِيًّا" kelimesi hakkında İbn Abbas'ın şöyle dediği rivayet edilmiştir: Bu kelime sanki "قُلْ لِمَنْ مَا فِي السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ قُلْ لِلّٰهِ كَتَبَ عَلٰى نَفْسِهِ الرَّحْمَةَ لَيَجْمَعَنَّكُمْ اِلٰى يَوْمِ الْقِيٰمَةِ لَا رَيْبَ فِيهِ اَلَّذِينَ خَسِرُوا اَنْفُسَهُمْ فَهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ"[317] âyetinin sılası gibidir. Dolayısıyla âyette, müşriklerin her şeyin

---

Abdurrahmân b. Muhammed b. Mahlûf, **el-Cevâhirü'l-Hisân fî Tefsîri'l-Kur'ân**, I-V, (thk. Alî Muavvid - Âdil Abdulmevcûd), Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, Beyrût, 1418/1997, II, 450.

309 et-Tabersî, Ebû Alî el-Fadl b. el-Hasen, **Mecmau'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân**, I-X, 1.b., Dâru'l- 'Ulûm, Beyrût, 1427/2006, IV, 14.

310 "وَلَهُ مَا سَكَنَ فِي الَّيْلِ وَالنَّهَارِ وَهُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ" "Gece ve gündüzde barınan her şey onundur. O, hakkıyla işitendir, hakkıyla bilendir." el-En'âm, 6/13.

311 el-Kummî, Ebü'l-Hasan Ali b. İbrâhîm, **Tefsîru'l-Kummî**, I-II, 3.b., Müesseseti-Dâru'l- Kütüb**,** Kum, 1387, I, 195.

312 er-Râzî, **Mefâtîhu'l- Ğayb**, XII, 178.

313 el-Mâverdî, Ebu'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî, **en-Nüket ve'l-'Uyûn,** I-VI, Dâru'l Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût, tsz, II, 97; el-Beğavî, Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ, **Meâlimu't Tenzîl fî Tefsîri'l-Kur'ân**, I-VIII, 1. b., (thk. Muhammed Abdullah Nemr vd.), Dâru Taybe, Riyad, 1409/1988, III, 132; İbn Atiyye, Ebû Muhammed Abdulhak b. Gâlib b. Abdirrahmân b. Gâlib el-Endelûsî, **el-Muharreru'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-'Azîz**, I-V, (thk. Abdusselâm Abduşşâfî Muhammed), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, 1422/2001, II, 273; el-Hâzin, Ebu'l-Hasen Alâuddîn Alî b. Muhammed b. İbrâhîm el-Bağdâdî, **Lübâbü't-Te'vîl fî Me'âni't-Tenzîl**, I-IV, (thk. Abdusselam Muhammed Alî Şâhîn), Dâru'l Kütübi'l İlmiyye, Beyrût, 1425/2004, II, 102.

314 Abduh, Muhammed-Rıza, Reşîd, **Tefsîru'l-Kur'âni'l-Hakîm (Tefsîru'l-Menâr),** I-XII, 2. b., Dâru'l-Menâr, Kâhire, 1366/1947, VII, 332.

315 er-Râzî, **Mefâtîhu'l- Ğayb**, XII, 178.

316 Abduh, Muhammed-Rıza, Reşîd, Tefsîru'l-Kur'âni'l-Hakîm (Tefsîru'l-Menâr), VII, 331-332.

317 "De ki: 'Şu göklerdekiler ve yerdekiler kimindir?' 'Allah'ındır' de. O merhamet etmeyi kendine gerekli kıldı. Andolsun sizi mutlaka kıyamet gününe toplayacak. Bunda hiç şüphe yok. Kendilerini ziyana uğratanlar var ya, işte onlar inanmazlar." el-En'âm, 6/12.

yaratıcısının Allah olduğunu ikrar ettikleri halde nasıl olur da O'na ortak koştukları, gökleri, yeri ve onlardaki her şeyi Allah yarattığı halde O'ndan başkasına nasıl kulluk yaptıkları hususu ön plana çıkarılarak yaptıkları eleştirilmektedir.[318] Âyette Allah'tan başkasını dost edinmeyi bir inkâr vardır.[319] Bu yüzden istifham hemzesi "أَ غَيْر" şeklinde fiil olmaksızın ismin başına gelmiştir.[320]

"وَهُوَ يُطْعِمُ وَلَا يُطْعَمُ" ifadesinde özel olarak "طعم" kullanılsa da kastedilen mana genel olarak fayda sağlayan her durum kastedilmektedir. Özellikle bu fiilin kullanılması yemeğe olan şiddetli ihtiyaçtan kaynaklanmaktadır.[321]

"اِنِّي اُمِرْتُ اَنْ اَكُونَ اَوَّلَ مَنْ اَسْلَمَ" ifadesi Hz. Peygamber'in Allah'a teslimiyet noktasında ümmetinin önderi olmasındandır. Devamındaki "وَلَا تَكُونَنَّ مِنَ الْمُشْرِكِينَ" ifadesi de önceki cümlenin devamı niteliğinde, dinî emirlerden herhangi birinde Allah'a ortak koşmanın yasaklandığını açıklamaktadır.[322]

Bu bilgiler doğrultusunda çıkarılacak sonuç şudur ki, Allah Teâlâ hiçbir yardımcı olmadan kâinâtı ve ondaki her şeyi yaratan, bu yaratma sırasında da meydana gelen yarma/ayırma olaylarının sahibi, "Fâtır" sıfatına sahip bir zâttır.

"رَبِّ قَدْ اٰتَيْتَنِي مِنَ الْمُلْكِ وَعَلَّمْتَنِي مِنْ تَأْوِيلِ الْاَحَادِيثِۚ فَاطِرَ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ اَنْتَ وَلِيِّ فِي الدُّنْيَا وَالْاٰخِرَةِۚ تَوَفَّنِي مُسْلِماً وَاَلْحِقْنِي بِالصَّالِحِينَ"[323]

[318] el-Mâturîdî, **Te'vîlâtü'l-Kur'ân**, II, 101; es-Semerkandî, **Bahru'l-'Ulûm,** I, 476.

[319] el-Beydâvî, Kâdî Nâsıruddîn Ebû Saîd Abdullah b. Ömer b. Muhammed eş-Şîrâzî (v. 685/1286), **Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl**, I-V, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrût, tsz, II, 156; en-Nesefî, Ebu'l-Berekât Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd, **Medâriku't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl**, I- III, 1. b., (thk. Yusuf Ali Büdeyvî), Beyrut: Daru'l-Kelimi't-Tayyib, 1419/1998, I, 494.

[320] Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân el-Endelüsî, **Tefsîru'l-Bahru'l-Muhît**, I-X, 1. b., (thk. Âdil Ahmed Abdulmevcûd), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1999, IV, 90.

[321] el-Âlûsî, Ebu'l-Fadl Şihâbüddîn es-Seyyid Mahmûd, **Rûhu'l-Me'ânî fî Tefsîri'l-Kur'âni'l 'Azîm ve's-Seb'i'l-Mesânî,** I-XXX, 2.b., Dârû İhyâi't-Turâsi'l Arabî, Beyrût, 1417, VII, 110; el-Kâsımî, **Tefsîru'l-Kâsımî**, VI, 2259.

[322] Bursevî, İsmail Hakkı, **Rûhu'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân**, I-X, Matbaa-i Osmâniyye, Dersaâdet, 1330/1912, III, 16.

[323] "Rabbim! Gerçekten bana mülk verdin ve bana sözlerin yorumunu öğrettin. Ey gökleri ve yeri yaratan! Dünyada ve ahirette sen benim velimsin. Benim canımı müslüman olarak al ve beni iyilere kat." Yûsuf, 12/101.

Âyette geçen "الْمُلْكِ" kelimesi Hz.Yusuf'a verilen seksen sene mısır halkını yönetme yetkisini, "تَأْوِيلِ الْأَحَادِيثِ" ise onun rüya tabiri yapabilmesini ifade etmektedir.[324] Bununla birlikte zikredilen nimetlerin tamamen değil kısmen verildiği göz ardı edilmemelidir.[325]

"فَاطِرَ السَّمٰوَاتِ وَالْأَرْضِ" ifadesi nidâ ve dua cümlesidir. Bu yüzden fâtır üstün harekeli gelmiştir.[326] Anlamı, gökleri ve yeri öncesinde bir benzeri olmadan yaratan, inşa eden demektir.[327] Bununla birlikte bu ifadedeki vav edatının tertib (sıra) ifade ettiğini söyleyenlere göre Allah gökleri, yerden önce yaratmıştır. Akıl da bu durumu desteklemektedir. Çünkü bir dâireyi meydana getirmek için bir merkez belirlemek gerekir. Ama merkezi belirlemek için mutlaka bir dâire gerekmez. Zira tek bir merkez ile, sayısız dâireler çizilebilir. Fakat bir dâirenin, ancak tek bir merkezi vardır.[328] Sonraki kısımda "أَنْتَ وَلِيِّ فِي الدُّنْيَا وَالْأٰخِرَةِ" ifadesi "Sen benim yardımcım, işlerimi düzene koyan, dünya ve ahiret nimetlerini verensin" demektir.[329]

Hz. Yusuf'un duasında ölümü arzulaması zarurî bir istektir. O, bu noktada Allah'a karşı durumunu ifade ederek güçsüzlüğünü ortaya koymuş olmaktadır. Müslüman olarak yaşamış, nefsi adına hareket etmemiş, sonucunda da müslüman olarak da ölmeyi dilemiştir.[330]

Bu âyette peygamber olsun olmasın hiç kimse bunu istemediği halde Hz. Yûsuf'un ölümü temenni edişi anlatılmaktadır. O, rabbine kavuşmayı ve salih ameller işlemiş atalarıyla birlikte olmayı arzulayarak "gökleri ve yeri yaratan" Rabb'ine bu duayı etmiştir. Onun bu duası Müslüman olarak vefat etme arzusuyladır.[331] Aynı zamanda Allah'ın, onun

---

[324] Mukâtil b. Süleymân, **Tefsîru Mukâtil b. Süleymân**, II, 352; es-Sa'lebî, Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm en-Nîsâbûrî, **el-Keşf ve'l-beyân (Tefsîrü's-Saʿlebî)**, I-X, (thk. Ebû Muhammed İbn Âşûr), Dâru İhyâi't-Tûrâsi'l-Arabi, Beyrut, 1422/2002, V, 260; el-Mâverdî, **en-Nüket ve'l-'Uyûn,** III, 85; el-Beğavî, **Me'âlimu't Tenzîl,** IV, 281.

[325] en-Nesefî, **Medâriku't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl**, II, 136; eş-Şevkânî, **Fethu'l Kadîr**, 715.

[326] el-Mâturîdî, **Te'vîlâtü'l-Kur'ân**, II, 607; ez-Zemahşerî, **el-Keşşâf,** II, 373.

[327] et-Tabersî, **Mecmaʿu'l-beyân fî tefsîri'l-Kurʾân**, V, 355.

[328] er-Râzî, **Mefâtîhu'l- Ğayb,** XVIII, 222.

[329] el-Beydâvî, **Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl**, III, 177; el-Kâsımî, **Tefsîru'l-Kâsımî**, IX, 3597; Seyyid Kutup, **Fî Zılâli'l-Kur'ân** IV, 2030.

[330] et-Tüsterî, **Tefsîrü't-Tüsterî**, 83.

[331] et-Taberî, **Câmi'u'l-Beyân 'an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân**, XIII, 364; el-Kurtubî, Ebû Abdillah Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Farh el-Ensârî el-Hazrecî el-Endelûsî, **el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân,** XXI, (tsh. Hişâm Semîr el-Buhârî), Dâru Âlemi'l-Kütüb, Riyâd, 1423/2003, IX, 269.

ömrünü arttırmasına yönelik bir şükürdür.[332] Başka bir yoruma göre Hz. Yusuf dünya saltanatının fani, âhiret nimetlerinin ise baki olduğunu bildiğinden bu duayı etmiştir.[333]

Âyetin son kısmında Hz. Yûsuf'un dünyada da âhirette de yardımcısı ve işlerinin gerçek sahibinin Allah olduğu belirtilmiş ve üç atası Hz. İbrâhîm, Hz. İshak ve Hz, Yakub'a kavuşmayı dilemesinden bahsedilmiştir.[334]

Hâsılı, Allah'ın göklerin ve yerin Fâtır'ı olması onları ilk defa, öncesinde bir örneği olmadan yaratan olmasını göstermektedir. Hz. Yusuf'un duasında özellikle bu esmayı kullanması da bize örnek teşkil etmektedir. Zira dua adabında önce Allah'ın verdiklerine hamdedilir, sonra istenecek şeyler istenir.

"قَالَتْ رُسُلُهُمْ اَفِي اللهِ شَكٌّ فَاطِرِ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ يَدْعُوكُمْ لِيَغْفِرَ لَكُمْ مِنْ ذُنُوبِكُمْ وَيُؤَخِّرَكُمْ اِلٰى اَجَلٍ مُسَمًّى قَالُوا اِنْ اَنْتُمْ اِلَّا بَشَرٌ مِثْلُنَا تُرِيدُونَ اَنْ تَصُدُّونَا عَمَّا كَانَ يَعْبُدُ اٰبَاؤُنَا فَأْتُونَا بِسُلْطَانٍ مُبِينٍ"[335]

Âyette genel itibariyle "göklerin ve yerin yaratıcısı" olan Allah'ın kudretine gafil kalan inkarcılardan bahsedilmektedir. Onların, Allah'ın varlığı ve birliği bu kadar açıkken O'na inanmak için hala bir delil istedikleri anlatılmaktadır.[336]

Âyetin ilk kısmında daveti yalanlayan kavimlere, Peygamberlerinin gökleri ve yeri yaratan Allah'ın ilah oluşunda ve ibadete onun yarattıkları değil, sadece O'nun layık oluşundan şüphe edilmemesi gerektiğini söylediği anlatılmaktadır.[337]

"اَفِي اللهِ شَكٌّ" ifadesi, "Allah'ın ulûhiyeti konusunda şüphe mi var?" yahut "Allah'a kullukta şüphe mi var?" demektir. Ne ulûhiyetinde ne O'na kullukta hiçbir şüphe yoktur. Zira putperestler de onların babaları da Allah'ın ilah ve mabud olduğunu ikrar etmekteydi. Buradaki şüphe ancak putlara kulluk etmeleri ve onları ilah saymalarında vardır. Ataları, Allah'a yaklaştırsınlar diye onlara taptıklarını ve bunların Allah katında aracıları olduğunu söylüyordu. Bununla birlikte onlara, gökleri ve yeri kimin yarattığı

---

[332] İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî, **Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm müsneden ʿani'r-Resûl ve's-sahâbe ve't-tâbiʿîn**, I-X, (thk. Es'ad Muhammed et-Tayyib), Mektebetü Nezzâr Mustafâ el-Bâz, Mekke, 1417/1997, VII, 2203.

[333] es-Semerkandî, **Bahru'l-'Ulûm**, II, 178.

[334] Ebû Hayyân, **Tefsîru'l-Bahru'l-Muhît**, V, 343; el-Hâzin, **Lübâbü't-Te'vîl fî Me'âni't-Tenzîl**, II, 558.

[335] "Peygamberleri dedi ki: 'Gökleri ve yeri yaratan Allah hakkında şüphe mi var? (Halbuki) O, günahlarınızı bağışlamak ve sizi belli bir zamana kadar ertelemek için sizi (imana) çağırıyor.' Onlar, 'Siz de bizim gibi sadece birer insansınız. Bizi babalarımızın taptıklarından alıkoymak istiyorsunuz. Öyleyse bize apaçık bir delil getirin' dediler." İbrâhîm, 14/10.

[336] el-Mâverdî, **en-Nüket ve'l-'Uyûn,** III, 125-126.

[337] et-Taberî, **Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân**, XIII, 609.

sorulduğunda "Allah" derlerdi. Dolayısıyla Allah hakkında onlarda bir şüphe yoktur. Şüphe Ancak Allah'ı bırakıp hiçbir şey yaratmayan putlara tapmalarında veya Allah'ın birliği konusundadır.[338] Nitekim insanın fıtratı, Allah'ın varlığına şâhid olarak O'nu ikrar üzere yaratılmıştır. Bununla birlikte bazı fıtratlarda kararsızlık ve şüphe olabilir. Bu sebeble Peygamberler, onları irşâd etme adına Allah'ın "gökleri ve yeri yaratan" olduğunu söylemişlerdir. Bir şeyin varlığı onu var edeni gerektirir. O da her şeyin yaratıcısı, ilâhı ve mâliki olan Allah'tır.[339]

"فَاطِرِ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ" ifadesi Allah'ın bilinmek ve tanınmak için gökleri ve yeri yaratmasını anlatmaktadır.[340] Allah'ın gökleri ve yeri bir başkasının yardımı olmadan yaratması O'na ibadeti ve O'nun birliğini gerektirmektedir.[341] Buradaki "Fâtır", "Hâlık" (meydana getiren) anlamındadır.[342] Bu sıfat şüphecilere bir delil ve onları bu inançlarından dolayı kınama amacıyla kullanılmıştır.[343] Ayrıca yaratıcının varlığını ikrar etmeye yöneliktir. Zira insan fıtratı, çeşitli süsleri olan, yapılış amacına uygun güzel bir evin bir ustası olmaksızın meydana gelmesinin imkânsız olduğunu bilir. Bunu bilen insan bu âlemin yaratıcısız ve hakimsiz olamayacağını kesin olarak kabul etmelidir.[344]

"يَدْعُوكُمْ لِيَغْفِرَ لَكُمْ مِنْ ذُنُوبِكُمْ وَيُؤَخِّرَكُمْ اِلٰى اَجَلٍ مُسَمًّى" ifadesi Allah'ın onları affetmek için vahdâniyetini ikrar etmeye çağırmasını[345], bunu yaparlarsa, sonucunda onlara azap ve ceza konusunda süre verileceğini anlatmaktadır.[346] Buradaki "مِنْ ذُنُوبِكُمْ" kısmı, hitabın kafirlere olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte bağışlanacağı bildirilen günahlar da başkalarıyla olan haksızlık, hata ve günahlar değil, Allah'la kul arasında olanlardır.[347] "من" edatı baziyet olarak ele alınırsa (küfür hariç) günahların bir kısmının affedileceğini

[338] el-Mâturîdî, **Te'vîlâtü'l-Kur'ân,** III, 11.
[339] İbn Kesîr, **Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm,** IV, 482; el-Kâsımî, **Tefsîru'l-Kâsımî,** X, 3714-3715.
[340] Mukâtil b. Süleymân, **Tefsîru Mukâtil b. Süleymân**, II, 399.
[341] el-Hâkim el-Cüşemî, Ebû Sa'd el-Muhassin b. Muhammed b. Kerrâme, **et-Tehzîb fî Tefsîr,** I-X, (thk. Abdurrahman b. Süleyman es-Sâlimî), Dârü'l-Kütübi'l-Mısriyye, Kâhire, 1439-1440/2018-2019, V, 3841.
[342] Ebû Ubeyde, Ma'mer b. Müsennâ, **Mecâzü'l-Kurʾân**, (nşr. Fuat Sezgin), Mektebetü'l-Hâncî, Kahire, tsz, I, 336.
[343] İbn Atiyye, **el-Muharreru'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-'Azîz**, III, 327.
[344] er-Râzî, **Mefâtîhu'l- Ğayb,** XIX, 94.
[345] es-Semerkandî, **Bahru'l-'Ulûm**, II, 202
[346] es-Sa'lebî, **el-Keşf ve'l-beyân,** V, 308; en-Nesefî, Ebû Hafs Necmüddîn Ömer b. Muhammed b. Ahmed es-Semerkandî, **et-Teysîr fî't-Tefsîr,** I-XV, (thk. Mâhir Edîb Habbûş), Daru'l-Lübab, İstanbul, 1440/2019, IX, 106.
[347] ez-Zemahşerî, **el-Keşşâf,** II, 399.

ifade eder.[348] Bedel olarak düşünülürse "yani" anlamına gelir. Buna göre "Sizi mağfiret için, yani günahlarınızı bağışlamak için" şeklinde bir anlam ortaya çıkar.[349]

Peygamberlerin bu sözü üzerine "قَالُوا اِنْ اَنْتُمْ اِلَّا بَشَرٌ مِثْلُنَاۙ تُرِيدُونَ اَنْ تَصُدُّونَا عَمَّا كَانَ يَعْبُدُ اٰبَاؤُنَا فَأْتُونَا بِسُلْطَانٍ مُبِينٍ" diyerek peygamberlerin de melek olmadığı ancak onlar gibi bir insan olduğunu, atalarının da inancı olan putperestliğin bâtıl olduğuna dair delil getirmelerini istemişlerdir.[350] Peygamberlerin getirdiği deliller apaçık olsa da onlar işi yokuşa sürmek için başka bir delil istemişlerdir.[351]

Kâinattaki sayısız varlığın mutlaka bir var edicisi olduğu her akıl sahibi tarafından ma'lumdur. Bu var edici de azametli gökleri ve yeri, benzeri olmadan meydana getiren, Fâtır olan Allah'tır. Âyette de inkarcıların Allah'ın kâinatın sahibi olduğunu kabul ettikleri ancak O'nun birliği hakkında şüpheleri olduğundan bahsedilmektedir. Bunun da ötesinde onlara sanki, "Madem mevcûdâtı Allah'ın yarattığını kabul ediyorsunuz öyleyse neden hala putlara inanmaktan vazgeçmiyorsunuz, aklınız yok mu!" denmektedir.

"اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ فَاطِرِ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ جَاعِلِ الْمَلٰٓئِكَةِ رُسُلاً اُولِٓي اَجْنِحَةٍ مَثْنٰى وَثُلٰثَ وَرُبَاعَۜ يَزِيدُ فِي الْخَلْقِ مَا يَشَٓاءُۜ اِنَّ اللّٰهَ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ"[352]

Âyete hamd ve övgünün ancak Allah'a mahsus olup O'nun dışında hiçbir kimseye hamdedilemeyeceği ile başlanmıştır.[353] Allah'ın Fâtır ismiyle gökleri ve yeri birlikte kullanması O'nun yüceliğine ve kudretine işaret etmektedir.

Cibril, Mikail, İsrafil, ölüm meleği, kiramen kâtibin âyette kastedilen meleklerdendir.[354] Bu meleklerin kimisinin iki, kimisinin üç, kimisinin dört kanadı, İsrafil'in ise altı kanadı

[348] et-Tabersî, **Mecmaʿu'l-beyân fî tefsîri'l-Kurʾân**, VI, 48.
[349] el-Kurtubî, **el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân**, IX, 347.
[350] et-Tûsî, Ebû Caʻfer Muhammed b. el-Hasen b. Alî, **et-Tibyân fî Tefsîri'l-Kurʾân,** I-X, (thk. Ahmed Habîb Kasîr el-Âmilî), Dâru ihyâi't-türâsi'l-Arabî, Beyrut, tsz, II, 279; el-Beğavî, **Me'âlimu't Tenzîl** IV, 339.
[351] el-Beydâvî, **Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl**, III, 194; Bursevî, **Rûhu'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân**, IV, 403.
[352] "Hamd, gökleri ve yeri yaratan, melekleri ikişer, üçer, dörder kanatlı elçiler yapan Allah'a mahsustur. O yaratmada dilediğini artırır. Şüphesiz Allah'ın gücü her şeye hakkıyla yeter." el-Fâtır, 35/1.
[353] et-Taberî, **Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân**, IX, 326.
[354] Mukâtil b. Süleymân, **Tefsîru Mukâtil b. Süleymân**, III, 551.

vardır.[355] Bununla birlikte burada zikrolunan sayılar çokluğu beyan etmek amacıyla gelmiştir. Dolayısıyla dörtten fazla kanadı olan melekler de mevcuttur.[356]

Yaratmada dilediğini arttırması hakkında farklı görüşler vardır: Birincisi kanatları yaratmada artırmasıdır.[357] İkincisi kanatlarda dilediğini artırmasıdır. Üçüncüsü güzel ahlaktır. Dördüncüsü güzel sestir. Beşincisi ise gözlerdeki güzelliktir.[358]

Beğavî, buradaki "فاطِر" kelimesine "daha önce emsali olmadan yaratan" anlamını vermiştir.[359] Diğer anlamları "yaratmaya tek başına başlayan"[360] ve "yokluğu yararak ortaya çıkaran"[361]dır.

İbn Abbâs, iki bedevinin bir kuyu hakkındaki davalarını anlatırken birinin, "Onu ilk ben yaptım" anlamında "اَنَا فَطَرْتُهَا" deyinceye kadar "فَاطِرِ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ" ifadesinin ne anlama geldiğini bilmediğini ifade etmiştir. Bu kelime, "فَاطِرَ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ" şeklinde de okunmuştur. Âyetin devamında meleklerin kanat sayısının Allah'ın irade ve hikmetinin gerektirdiği şekilde arttığı ifade edilmiştir.[362]

"فَاطِرِ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ" ifadesi iki anlama gelmektedir. İlki İbni Abbâs'ın rivayeti üzerinden "gökleri yoktan yaratan"dır. İkincisi ise gökten ruhların inmesi, yerden de maddelerin ve bedenlerin çıkması için "gökleri ve yeri yaran"dır. Allah Teâlâ'nın "melekleri... elçiler yapan" ifadesi de ikinci maddeye delâlet etmektedir. Zira melekler kıyamet günü de Allah'ın kullarını karşılayan elçiler olacaktır.[363] Bununla birlikte bu ifadede göklerle yer zikredilip bütün âlem kastedilmiştir. Burada Allah Teâlâ ilkin yaratmaya kâdir olanın tekrar yaratmaya da kâdir olduğuna dikkat çekmektedir.[364] Ayrıca burada şöyle işârî bir mânâ da mevcuttur. O da Allah'ın kudretinin taalluk ettiği ilk şeyin ruhların semâvâtı ve

---

[355] es-Suyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî, **ed-Dürru'l-Mensûr fi't-Tefsîri bi'l-Me'sûr**, I-XVII, 1.b., (thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Turkî), Merkezu Hecr li'l-Buhûsi ve'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye, Kahire, 1424/2003, XII, 250.

[356] Elmalılı, **Hak Dini Kur'ân Dili**, VI, 373.

[357] el-Ferrâ, **Meâni'l-Kur'ân,** II, 366; es-Semerkandî, **Bahru'l-'Ulûm,** III, 79.

[358] İbnü'l-Cevzî, **Zâdü'l-Mesîr fî 'İlmi't-Tefsîr**, VI, 473; Ebû Hayyân, **Tefsîru'l-Bahru'l-Muhît**, VII, 286; İbn Kesîr, **Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm**, VI, 532.

[359] el-Beğavî, **Me'âlimu't Tenzîl**, VI, 411.

[360] İbn Atiyye, **el-Muharreru'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-'Azîz**, IV, 428.

[361] el-Beydâvî, **Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl**, IV, 253.

[362] el-Mâturîdî, **Te'vîlâtü'l-Kur'ân,** IV, 167; el-Mâverdî, **en-Nüket ve'l-'Uyûn,** IV, 461; ez-Zemahşerî, **el-Keşşâf,** III, 452.

[363] er-Râzî, **Mefâtîhu'l- Ğayb**, XXVI, 2.

[364] el-Kurtubî, **el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân**, XIV, 319.

nefislerin arzı dolayısıyla da ruhlar ve nefisler olduğudur. Burada meleklerin zikrinin sonraya bırakılması onların insan ruhlarından sonra yaratıldığına işaret etmektedir.[365]

"اِنَّ اللهَ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ" ifadesi Allah'tan başka bir şeyin aynısını ya da benzerini yapmaya kimsenin kâdir olamayacağını anlatmaktadır.[366] Ayrıca bu, "يَزِيدُ فِي الْخَلْقِ مَا يَشَاءُ" cümlesinin illetidir/gerekçesidir.[367]

Bu âyette Allah'ın Fâtır isminin hem ilk defa hem de ikinci defa yaratan anlamına geldiği görülmektedir. İlk defa yaratması, yokluğu yarmak suretiyle varlıkları meydana getirmesini, ikinci defa yaratması ise kıyamet günü gökten meleklerin inmesi yerden de bedenlerin çıkması için göğü ve yeri yarmasını ifade etmektedir. Bununla birlikte Allah'ın her şeye kâdir olduğu belirtilerek yaratmadaki biricikliğine dikkat çekildiği görülmektedir.

"قُلِ اللّٰهُمَّ فَاطِرَ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ عَالِمَ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِ اَنْتَ تَحْكُمُ بَيْنَ عِبَادِكَ فِيمَا كَانُوا فِيهِ يَخْتَلِفُونَ"[368]

Bu âyette Allah'ın kudretinin ve ilminin kemalini vasfetme vardır. Bu âyet aynı zamanda Hz. Peygamber'in gece dualarındandır.[369] Nitekim Hz. Âişe'den aktarıldığına göre Hz. Peygamber gece kalktığı zaman namazına şöyle diyerek başlardı:"اللّٰهُمَّ رَبَّ جِبْرِيلَ وَ مِيكَائِيلَ اِسرَافِيلَ فَاطِرَ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ عَالِمَ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِ اَنْتَ تَحْكُمُ بَيْنَ عِبَادِكَ فِيمَا كَانُوا فِيهِ يَخْتَلِفُونَ اِهدِنِي لِمَ اخْتُلِفَ فِيهِ مِنَ الْحَقِّ بِاِذْنِكَ اِنَّكَ تَهْدِي مَنْ تَشَاء الى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ" "Ey Cibril, Mîkâîl ve İsrafil' in Rabbi olan Allahım! Ey göklerin ve yerin yaratıcısı, gizliyi ve aşikârı bilen! İhtilâf ettikleri meselelerde kulların arasında hüküm veren sensin. Beni, kendisinde ihtilâfa düşülen konularda hakka hidayet et! Şüphesiz Sen, dilediğini doğru yola iletirsin."[370] Burada Allah nebisi Muhammed'e bir emir olarak bu duayı vahyetmiş olsa da maksat bütün mükelleflerin bu duayı etmeleridir.[371]

Alla Teâlâ bu duada öncelikle kendini tam bir kudret ile nitelendirerek "فَاطِرِ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ" buyurmuş, sonrasında da kendisini tam bir ilimle vasfedip"عَالِمَ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِ"

---

[365] Bursevî, **Rûhu'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân**, VII, 312.
[366] et-Tabersî, **Mecmaʿu'l-beyân fî tefsîri'l-Kurʾân**, III, 176.
[367] İbn Âşûr, **Tefsîru't-Tahrîr ve't-Tenvîr**, XXII, 251.
[368] "De ki: 'Ey göklerin ve yerin yaratıcısı olan, gaybı da, görünen âlemi de bilen Allah'ım! Ayrılığa düştükleri şeyler konusunda kulların arasında sen hükmedersin.'" ez-Zümer, 39/46.
[369] el-Hâzin, **Lübâbü't-Te'vîl fî Me'âni't-Tenzîl**, IV, 60.
[370] el-Beğavî, **Me'âlimu'tTenzîl,** VII, 123; el-Kurtubî, **el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân,** XV, 265; es-Suyûtî, **ed-Dürru'l-Mensûr,** XII, 670.
[371] et-Tûsî, **et-Tibyân**, IX, 34.

buyurmuştur. Cenâb-ı Hakk'ın kudretini bilme, ilmini bilmeden önce geldiğinden bu âyette kudretini, ilminden önce getirmiştir.[372] Ayrıca hüküm vermesinin istenmesi kudreti ile yakından ilişkili olduğundan Allah'ın kudret sıfatı öne geçirilmiştir. Zira hüküm kudretin bir sonucudur.[373]

"فَاطِرَ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ" göklerin ve yerin hâlıkı[374], daha önce bir benzeri olmadan yaratan[375] demektir. "عَالِمَ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِ" ifadesi ise farklı yorumlara açık bir tamlamadır. Bunların ilki Allah'ın yaratılanların birbirlerinden gizlediği şeyleri de birbirlerine açıkladıkları şeyleri de bilen olmasıdır. İkincisi, gayb kelimesi ile yaratılanların tamamına gizli olan varlıklar ve olaylar, şehâdet kelimesi ile de halkın açıkça gördükleri varlıklar ve olaylardır. Üçüncüsü ise gayb kelimesi ilerde olacak olanı bilen, şehâdet kelimesi de olmuş olanı bilen anlamına geldiğidir.[376]

Bu âyette ne yapılacağı bilinmeyen durumlarda her şeye kâdir olan ve bütün halleri bilen Allah'a iltica edilmesi anlatılmaktadır.[377] Bu ilticada Allah'a esmâ-i hüsnâsı ile nasıl dua edileceği, düşmanın tuzağına karşı O'ndan nasıl yardım istenileceği öğretilmektedir.[378] Esasında bu yakarış, yere ve göğe bakarak onları yaratanın Allah'tan başkası olamayacağını kabul ve itiraf eden fıtratın niyazıdır. Bununla birlikte bu fıtrat, Allah'ın gizliyi ve açığı ile her şeyi bilen olarak tanımaktadır.[379]

"فَاطِرَ" ve "عَالِمَ" nidâ oldukları için mansub gelmişlerdir. Âyette geçen "اَنْتَ بَيْنَ عِبَادِكَ تَحْكُمُ" ifadesi, Allah'ın iyilik edene iyilikle, kötülük edene azabıyla karşılık vermesi demektir. Dolayısıyla âyet, Allah'ın hak edene hak ettiğini veren olduğunu ifade etmektedir."فِيمَا كَانُوا فِيهِ يَخْتَلِفُونَ" [380] ifadesini es-Semerkandî dini emirlerdeki ihtilaflar olarak yorumlarken[381] el-Hâkim el-Cüşemî din ve dünyaya dair işlerdeki ihtilaflar olarak yorumlamıştır. Buna göre buradan müminlerin mükafatlandırılması, kafirlerin cezalandırılması, mazlumun hakkını istemesi ve zalimden onun hakkının alınması

[372] er-Râzî, **Mefâtîhu'l- Ğayb,** XXVI, 286.
[373] İbn Âşûr, **Tefsîru't-Tahrîr ve't-Tenvîr**, XXIV, 31.
[374] en-Nesefî, **et-Teysîr,** XIII, 48.
[375] İbn Kesîr, **Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm**, VII, 103.
[376] el-Mâturîdî, **Te'vîlâtü'l-Kur'ân**, IV, 313.
[377] el-Beydâvî, **Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl**, V, 45.
[378] el-Kâsımî, **Tefsîru'l-Kâsımî,** XIV, 5144.
[379] Seyyid Kutup, **Fî Zılâli'l-Kur'ân,** V, 3055-3056.
[380] eş-Şevkânî, **Fethu'l Kadîr**, 1286.
[381] es-Semerkandî, **Bahru'l-'Ulûm,** III, 154.

konusunda hüküm vermesi anlaşılmaktadır.[382] Zemahşerî ise bu ifadenin Hz. Peygamber'in müşriklerden ve onların inkârcılıktaki ısrarları yüzünden iyice bunalması üzerine söylediğini ifade etmiştir. Buna göre Hz. Peygamber müşriklerle kendi arasında hüküm vermeye sadece Allah'ın gücünün yeteceğini, onların bu tavırlarına karşılık başkalarının hiçbir şey yapamayacağını belirtmiş olmaktadır.[383] Tabersî de bu ifadeye Allah'ın kıyamet günü insanların dünyadaki dînî ve dünyevî işleri hakkında hüküm vermesi olarak anlam vermiştir.[384]

Bu âyette duada üslup anlatılmaktadır. Hz. Peygamber'in duasına Allah'ın kudreti ve ilmini öne çıkararak başlaması nasıl dua edileceğini göstermektedir. Bu kudret ve ilmi anlatmak için "Ey göklerin ve yerin yaratıcısı olan, gaybı da, görünen âlemi de bilen" şeklinde Allah'a hitap etmiştir. Bu durum O'nun benzeri olmadan yaratan ve her şeye gücü yeten, görünen ve görünmeyen bütün alemleri bilen olmasını ifade etmektedir. Bununla birlikte Allah'ın mükafat veya ceza hususunda hak edene hak ettiğini veren bir ilah olmasına parmak basılmıştır. Dolayısıyla her insanın, yaptıklarının karşılığını bulacağı mesajı verilmektedir.

"فَاطِرُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ ۚ جَعَلَ لَكُمْ مِنْ اَنْفُسِكُمْ اَزْوَاجاً وَمِنَ الْاَنْعَامِ اَزْوَاجاً ۛ يَذْرَؤُكُمْ فِيهِ ۚ لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ ۚ وَهُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ"[385]

Bu ayette geçen Fâtır kelimesi "Hâlık" olarak yorumlanmıştır.[386] Buna göre mana "herhangi bir şey olmadan, ilk defa yaratan" şeklinde olur.[387] Ayrıca bu kelimeye "birbirinden ayırmak suretiyle halkeden" anlamı da verilmiştir.[388] Seyyid Kutup ise "فَاطِرُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ" ifadesi için "göklerin ve yerin düzenini sağlayan" anlamını vermiştir.[389]

Âyetin devamında insanların ve hayvanların çoğalabilmeleri için dişi ve erkek şeklinde yaratılmalarının anlatıldığı görülür.[390] "يَذْرَؤُكُمْ فِيهِ" ifadesi ile, Allah Teâlâ'nın yaratılışta

[382] el-Hâkim el-Cüşemî, **et-Tehzîb**, VIII, 6077.
[383] ez-Zemahşerî, **el-Keşşâf**, IV, 100.
[384] et-Tabersî, **Mecmaʿu'l-beyân fî tefsîri'l-Kurʾân**, VIII, 308.
[385] "O, gökleri ve yeri yaratandır. Size kendinizden eşler, hayvanlardan da (kendilerine) eşler yaratmıştır. Bu sûretle sizi üretiyor. O'nun benzeri hiçbir şey yoktur. O, hakkıyla işitendir, hakkıyla görendir." eş-Şûrâ, 42/11.
[386] Mukâtil b. Süleymân, **Tefsîru Mukâtil b. Süleymân,** III, 765; es-Semerkandî, **Bahru'l-'Ulûm,** III, 192.
[387] en-Nesefî, **et-Teysîr,** XIII, 214.
[388] İbn Atiyye, **el-Muharreru'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-'Azîz**, V, 28.
[389] Seyyid Kutup, **Fî Zılâli'l-Kur'ân,** V, 3146.
[390] el-Ferrâ, **Meâni'l Kur'ân,** III, 22; Ebû Ubeyde, **Mecâzü'l-Kurʾân,** II, 199; İbnü'l-Cevzî, **Zâdü'l-Mesîr fî 'İlmi't-Tefsîr**, VII, 276.

insanları ve hayvanları erkekli dişili olarak yaratıp yaşatması manasının kastedilmiş olması mümkündür.[391]

"لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ" ifadesinde "مِثْل" zât anlamındadır. Bu durum birinden bir şeyi nefyetmede mübalağayı ifade etmektedir.[392] "شَيْءٌ" kelimesi, ispat mânasında olup var olmayı ifade eder. İspatta da tevhit mânası olduğundan buradan Allah'ın ne sıfatları ne de zâtı itibariyle hiçbir şeye benzemediği sonucu çıkar.[393] Dolayısıyla bu ifadenin herhangi bir şeyin Allah'a benzer olmasını O'nun zatından nefyetme anlamı taşıdığı sonucu çıkar.[394] Bununla birlikte bu cümle, her işin O'nun kudretiyle gerçekleştiğine dair bir istiâredir.[395]

"وَهُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ" ifadesi duyma ve bilmede eşi benzeri olmayan, hakiki anlamda duyan ve bilen demektir.[396] Bu sıfatlar kullarda da vardır ancak mükemmel anlamda bir tek Allah'ta mevcuttur.[397] Zira O, bütün işitilen şeyleri işitir ve görülen şeyleri görür.[398]

Bu bilgilerden hareketle çıkarılan sonuçlar şunlardır: Allah Teâlâ gökler ve yer bitişik iken onları yararak ayırandır. İnsanı veya hayvanı yaratması da buna benzemektedir. Nitekim bebek anne rahmine bitişik iken ordan ayrılması ile doğumu gerçekleşir. Hayvanlarda da durum böyledir. Bu itibarla âyette Fâtır sıfatı kullanılmıştır. Bununla birlikte âyette hiçbir varlığın ne sıfat ne de zât bakımından Allah'a benzemediği dolayısıyla O'nun bir ve tek olduğuna dikkat çekilmiştir. O'na ait olup kullarında da var olan sıfatların ise kısıtlı ve sınırlı olduğu belirtilmiştir. Zira Allah "muhâlefetün lil havâdis" olarak yaratılan hiçbir şeye benzemeyen bir ilahtır.

b. Münfatır (Sema')

Kur'ân-ı Kerîm'de 118 defa geçen[399] "سَمَاء" (sema) kelimesi, "gök" anlamına gelmektedir. Bir şeyin yukarısını ifade etmek için kullanılır. Nitekim gökten gelmesi sebebiyle yağmura, yağmurdan oluşmaları dolayısıyla da bitkilere "sema" denmektedir.

[391] et-Taberî, **Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân**, XX, 474-476; el-Beğavî, **Me'âlimu't Tenzîl**, VII, 186.
[392] Bursevî, **Rûhu'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân**, VIII, 292-294.
[393] el-Mâturîdî, **Te'vîlâtü'l-Kur'ân,** IV, 397-398.
[394] ez-Zemahşerî, **el-Keşşâf,** IV, 163.
[395] es-Seâlibî, **el-Cevâhirü'l-Hisân fî Tefsîri'l-Kur'ân**, V, 152.
[396] et-Tûsî, **et-Tibyân**, IX, 150.
[397] er-Râzî, **Mefâtîhu'l- Ğayb**, XXVII, 155; el-Kurtubî, **el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân**, XVI, 9; el-Hâzin, **Lübâbü't-Te'vîl fî Me'âni't-Tenzîl**, IV, 95.
[398] el-Beydâvî, **Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl**, V, 79; Elmalılı, **Hak Dini Kur'ân Dili**, VII, 14.
[399] Abdülbâkî, **el-Mu'cemü'l-Müfehres**, 364-366.

Hem tekil hem de çoğul anlamlı bir kelime olan semanın çoğulu bazen "السَّمَاوَات" şeklinde gelmektedir.[400] Sema kelimesi Kur'ân'da, "f.t.r." maddesinin türevlerinden "مُنْفَطِر" ve "اِنْفَطَرَ" ile birlikte kullanılmıştır. Burada "مُنْفَطِر" hali incelenecektir. İlgili sûre şu şekildedir:

"يَا اَيُّهَا الْمُزَّمِّلُ قُمِ الَّيْلَ اِلَّا قَلِيلاً نِصْفَهُ اَوِ انْقُصْ مِنْهُ قَلِيلاً اَوْ زِدْ عَلَيْهِ وَرَتِّلِ الْقُرْاٰنَ تَرْتِيلاً اِنَّا سَنُلْقِي عَلَيْكَ قَوْلاً ثَقِيلاً اِنَّ نَاشِئَةَ الَّيْلِ هِيَ اَشَدُّ وَطْئاً وَاَقْوَمُ قِيلاً اِنَّ لَكَ فِي النَّهَارِ سَبْحاً طَوِيلاً وَاذْكُرِ اسْمَ رَبِّكَ وَتَبَتَّلْ اِلَيْهِ تَبْتِيلاً رَبُّ الْمَشْرِقِ وَالْمَغْرِبِ لَا اِلٰهَ اِلَّا هُوَ فَاتَّخِذْهُ وَكِيلاً وَاصْبِرْ عَلٰى مَا يَقُولُونَ وَاهْجُرْهُمْ هَجْراً جَمِيلاً وَذَرْنِي وَالْمُكَذِّبِينَ اُولِي النَّعْمَةِ وَمَهِّلْهُمْ قَلِيلاً اِنَّ لَدَيْنَا اَنْكَالاً وَجَحِيماً وَطَعَاماً ذَا غُصَّةٍ وَعَذَاباً اَلِيماً يَوْمَ تَرْجُفُ الْاَرْضُ وَالْجِبَالُ وَكَانَتِ الْجِبَالُ كَثِيباً مَهِيلاً اِنَّا اَرْسَلْنَا اِلَيْكُمْ رَسُولاً شَاهِداً عَلَيْكُمْ كَمَا اَرْسَلْنَا اِلٰى فِرْعَوْنَ رَسُولاً فَعَصٰى فِرْعَوْنُ الرَّسُولَ فَاَخَذْنَاهُ اَخْذاً وَبِيلاً فَكَيْفَ تَتَّقُونَ اِنْ كَفَرْتُمْ يَوْماً يَجْعَلُ الْوِلْدَانَ شِيباً اَلسَّمَاءُ مُنْفَطِرٌ بِهِ كَانَ وَعْدُهُ مَفْعُولاً اِنَّ هٰذِهِ تَذْكِرَةٌ فَمَنْ شَاءَ اتَّخَذَ اِلٰى رَبِّهِ سَبِيلاً اِنَّ رَبَّكَ يَعْلَمُ اَنَّكَ تَقُومُ اَدْنٰى مِنْ ثُلُثَيِ الَّيْلِ وَنِصْفَهُ وَثُلُثَهُ وَطَائِفَةٌ مِنَ الَّذِينَ مَعَكَ وَاللهُ يُقَدِّرُ الَّيْلَ وَالنَّهَارَ عَلِمَ اَنْ لَنْ تُحْصُوهُ فَتَابَ عَلَيْكُمْ فَاقْرَؤُا مَا تَيَسَّرَ مِنَ الْقُرْاٰنِ عَلِمَ اَنْ سَيَكُونُ مِنْكُمْ مَرْضٰى وَاٰخَرُونَ يَضْرِبُونَ فِي الْاَرْضِ يَبْتَغُونَ مِنْ فَضْلِ اللهِ وَاٰخَرُونَ يُقَاتِلُونَ فِي سَبِيلِ اللهِ فَاقْرَؤُا مَا تَيَسَّرَ مِنْهُ وَاَقِيمُوا الصَّلٰوةَ وَاٰتُوا الزَّكٰوةَ وَاَقْرِضُوا اللهَ قَرْضاً حَسَناً وَمَا تُقَدِّمُوا لِاَنْفُسِكُمْ مِنْ خَيْرٍ تَجِدُوهُ عِنْدَ اللهِ هُوَ خَيْراً وَاَعْظَمَ اَجْراً وَاسْتَغْفِرُوا اللهَ اِنَّ اللهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ [401]"

Sûrenin baş kısmında genel itibariyle Hz. Peygamber'e gece ibadeti, ihlasla Allah'a yönelmesi, O'nu zikirle meşgul olmasının emredilmesinden bahsedilmektedir.

[400] er-Râğıb el-Isfahânî, **Müfredât,** 249.

[401] "Ey örtünüp bürünen (Peygamber)! Kalk, birazı hariç olmak üzere geceyi; yarısını ibadetle geçir. Yahut bundan biraz eksilt. Yahut buna biraz ekle. Kur'ân'ı ağır ağır, tane tane oku. Şüphesiz biz sana (sorumluluğu) ağır bir söz vahy edeceğiz. Şüphesiz gece ibadetinin etkisi daha fazla, (bu ibadetteki) sözler (Kur'ân ve dua okuyuşlar) ise daha düzgün ve açıktır. Çünkü gündüzün sana uzun bir meşguliyet vardır. Rabb'inin adını an ve bütün benliğinle O'na yönel. O, doğunun da batının da Rabb'idir. O'ndan başka hiçbir ilah yoktur. Öyle ise onu vekil edin. Onların söylediklerine sabret ve onlardan güzellikle ayrıl. Nimet içinde yüzen o yalanlayıcıları bana bırak ve onlara biraz mühlet ver. Çünkü bizim yanımızda (kâfirler için) bukağılar vardır, cehennem vardır, boğazdan zor geçen yiyecekler vardır ve elem dolu bir azap vardır. Yerin ve dağların sarsılacağı ve dağların akıp giden kum yığını olacağı günü (kıyameti) hatırla. (Ey Mekkeliler!) Şüphesiz biz size üzerinize şahitlik edecek bir peygamber gönderdik. Nitekim, Firavun'a da bir peygamber göndermiştik. Ama Firavun o peygambere isyan etti, biz de onu ağır ve çetin bir şekilde yakalayıverdik. Hal böyle iken inkar ederseniz, çocukları ak saçlı ihtiyarlara çevirecek olan bir günden (kıyametten) nasıl korunursunuz? O günle gök (bile) yarılır, Allah'ın vaadi gerçekleşir. Şüphesiz bunlar bir öğüttür. Kim dilerse Rabb'ine ulaştıran bir yol tutar. (Ey Muhammed!) Şüphesiz Rabb'in, senin, gecenin üçte ikisine yakın kısmını, yarısını ve üçte birini ibadetle geçirdiğini biliyor. Beraberinde bulunanlardan bir topluluk da böyle yapıyor. Allah gece ve gündüzü düzenleyip takdir eder. Sizin buna (gecenin tümünde yahut çoğunda ibadete) gücünüzün yetmeyeceğini bildi de sizi bağışladı (yükünüzü hafifletti.) Artık Kur'ân'dan kolayınıza geleni okuyun. Allah, içinizde hastaların bulunacağını, bir kısmınızın Allah'ın lütfundan rızık aramak üzere yeryüzünde dolaşacağını, diğer bir kısmınızın ise Allah yolunda çarpışacağını bilmektedir. O halde, Kur'ân'dan kolayınıza geleni okuyun. Namazı dosdoğru kılın, zekâtı verin, Allah'a güzel bir borç verin. Kendiniz için önceden ne iyilik gönderirseniz onu Allah katında daha üstün bir iyilik ve daha büyük mükafat olarak bulursunuz. Allah'tan bağışlama dileyin. Şüphesiz Allah çok bağışlayandır, çok merhamet edendir." el-Müzzemmil, 73/1-20.

Sonrasında, Hz. Peygamber'in müşriklerin azabı yalanlamaları ve ona eziyet etmelerine karşı sabretmesi ve onlardan uzaklaşması istenmiştir. Nitekim onlara Firavun örnek gösterilerek can yakıcı bir azabla tehdit edilmişlerdir.[402]

On dördüncü ve on sekizinci âyetlerde kıyamet gününün şiddeti anlatılmaktadır. On dördüncü âyette kıyamet günü dünyanın nasıl alt üst olacağı, yer ve dağların şiddetle sarsılacağı hatta dağların savurulan kum yığınlarına döneceği bildirilmektedir.[403] On sekizinci âyet ise o gün gökyüzünün bütün azametine ve sağlamlığına rağmen çatırdayacağı anlatılıp, diğer varlıkların hâlinin ne olacağı üzerine düşünmeye sevk eder."مُنْفَطِرٌ" kelimesi "مُتَفَطِّر" olarak da okunmuştur. Manası "çatırdayan" şeklindedir. "مُنْفَطِرٌ" ile göğün, o günün şiddeti ve korkusuyla kesici bir âletle yarılan bir şey gibi yarılmasının kastedilmiş olması mümkündür. Veya [404]"...تُقُلَّتْ فِي السَّمٰوَاتِ وَالْأَرْضِ..." âyetinde olduğu gibi göğün üzerine o gün sebebiyle çöken ağırlığın, ona büyük gelmesi dolayısıyla çatırdayıp ayrılması manasında da olabilir.[405] Nitekim kaynaklarda bu kelimeye dair dört vecih yer almaktadır. Bunlar göklerin doluluktan, ağırlıktan, birikmişlikten, azametinden ve şiddetinden çatlamış olmasıdır.[406] Devamındaki "كَانَ وَعْدُهُ مَفْعُولاً" ifadesi Allah'ın vâdettiği şeyin kesinlikle olacağını belirtmektedir. Tıpkı mâzî fiilin başına getirilen "قَدْ" gibi kesinlik bildirir.[407] "بِهِ"deki "ه" zamirinin kıyamet gününe atfedileceği gibi Allah'a da atfedilebileceği, buna bağlı olarak yarılma olayının O'nun emri ve hakimiyeti ile gerçekleşeceği de ifade edilmiştir.[408]

"اَلسَّمَاءُ" kelimesi müzekker ve müennes olarak kullanılabilmekle birlikte burada iki cihetten ötürü müzekker kabul edilmiştir. İlki mecazen "السَقْف" yani tavan manasına gelmesinden dolayıdır. İkincisi ise sema kelimesinin "ذات اِنْفِطَار" (yarılma özüne sahip) anlamında olması dolayısıyladır.[409] Burada hem cansızlar hem de canlılar üzerinde somut etkisini gösteren bir dehşetle karşı karşıya olunacağından bahsedilmektedir. Kıyamet

---

[402] Mukâtil b. Süleymân, **Tefsîru Mukâtil b. Süleymân,** IV, 475-477; el-Ferrâ, **Meâni'l Kur'ân**, III, 196-198; el-Beydâvî, **Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl,** V, 255-256.

[403] et-Taberî, **Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân,** XXIII, 385-386; el-Beğavî, **Me'âlimu'tTenzîl**, VIII, 255-256; en-Nesefî, **et-Teysîr,** XV, 71-72.

[404] "…O (kıyamet), göklere de yere de ağır gelecektir!..." el-A'râf 7/187.

[405] ez-Zemahşerî, **el-Keşşâf**, IV 483.

[406] el-Mâverdî, **en-Nüket ve'l-'Uyûn,** VI, 131.

[407] et-Tûsî, **et-Tibyân**, X, 168.

[408] İbn Atiyye, **el-Muharreru'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-'Azîz**, V, 390; et-Tabersî, **Mecmaʿu'l-beyân fî tefsîri'l-Kurʾân**, X, 128.

[409]İbnü'l-Cevzî, **Zâdü'l-Mesîr fî 'İlmi't-Tefsîr**, VIII, 394; el-Kurtubî, **el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân**, XIX, 51; Ebû Hayyân, **Tefsîru'l-Bahru'l-Muhît**, VIII, 357.

günü yaşanacak dehşet, olmakta olan bir olay gibi okuyucuların gözleri önüne serilmiştir. Arkasından da bu dehşeti daha da pekiştirme adına on dokuzuncu âyet getirilmiştir.[410]

On dokuzuncu âyette geçen "تَذْكِرَةٌ" kelimesi ya yukarıda kıyamete dair korkulardan bahsedilmesi anlamında, ya Hz. Peygamber'in risâleti kapsamında veya bu sûrenin veya âyetlerin tümü bazında öğüt olması mümkündür. Buna göre isteyen Rabb'inin davet ettiği dine icabet ederek nefsini O'na itaat ve ibadetle meşgul eder.[411] Bunu yapan kişi Allah'ın rızasına ulaştıran bir yol tutarak[412] o günün şiddet ve dehşetinden korunmuş olur.[413]

Yirminci âyet Hz. Peygamber'e gece namazı farz olduğu halde ashabına zor geleceğinden ruhsat sayıldığından bahsetmektedir. Kur'ân okuma konusunda kolaylık sağlanmıştır. Bu âyette rızık için yolculuk ile dini yaymak için yolculuk birlikte zikredilmiştir. Bu da helâl rızık için gidip gelmenin Allah yolunda çarpışmakla eş değerde olduğunu göstermektedir. Ayrıca zekât ibadetinden bahsedilmektedir. Allah yolunda ihlâsla yapılan her türlü harcamanın karşılığının âhirette tam bir halde verileceği anlatılmaktadır. Son olarak günahlar için Allah'tan bağışlanma dilenmesi istenmiş ve buna karşılık O'nun rahmetiyle muamele edeceği bildirilmiştir.[414]

Sûre Hz. Peygamber özelinde gece ibadetinin öneminden, Kur'ân'ı anlama ve mânalarını üzerine düşünmeden, daima Allah'ı anıp O'dan yardım istemekten, müşriklerin eziyetlerine sabır ve onlardan uzaklaşmadan bahsetmektedir. Zira Allah onlara cezalarını verecektir. Burada Hz. Peygamber üzerinden bütün ümmete nasıl bir hayat yaşanması gerektiği öğretilmiş, gereği yapılmadığı takdirde dünyada ne çeşit cezalara çarptırılacakları haber verilmiştir. Sonraki âyetlerde cezanın nasıl olacağına dair Firavun örneği verilerek önceden uyarı yapılmıştır. Daha sonra kıyamet gününün dehşeti anlatılarak bunlardan ders çıkarılması istenmiştir. Ancak bu noktada her insan iradesi ile seçim yapmakta özgür bırakılmıştır. Dileyen itaat eder dileyen ise reddeder. Son âyette ise İslâm'ın beş temel şartından olan namaz ve zekât ibadetleri emredilmiştir. Bu durum Allah'a ibadet mükellefiyetinin önemini göstermektedir. Her kul dünya hayatında belli mükellefiyetlere sahiptir. Bu sorumlulukları yerine getirmede kusurları olabilir. Bu

[410] Seyyid Kutup, **Fî Zılâli'l-Kur'ân,** VI, 3748.
[411] el-Mâturîdî, **Te'vîlâtü'l-Kur'ân**, V, 301.
[412] Ebu's-Su'ûd, Muhammed b. Muhammed Muhyiddîn el-İmâdî, **İrşâdü'l-Akli's-Selîm ilâ Mezâya'l-Kitâbi'l-Kerîm: Tefsîru Ebû's-Su'ûd,** I-IX, Dârû İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrût, t.y, IX, 52-53.
[413] Elmalılı, **Hak Dini Kur'ân Dili,** VIII, 404.
[414] es-Semerkandî, **Bahru'l-'Ulûm**, III, 418-419; er-Râzî, **Mefâtîhu'l- Ğayb,** XXX, 186-188.

noktada Rabb'inden bağışlanma dilemelidir. Zira Allah Teâlâ rahmeti gazabını geçmiş bir ilahtır.

2. Nesnesine Göre

Bu bölümde "fıtrat" kavramının türediği "f.t.r." maddesinin türevlerinin nesne konumunda yer aldığı iki âyet incelenecektir. Bunlar şu şekildedir:

a. Fıtrat (فِطْرَة)

"فَاَقِمْ وَجْهَكَ لِلدِّينِ حَنِيفاًۚ فِطْرَتَ اللهِ الَّتِي فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَاۚ لَا تَبْدِيلَ لِخَلْقِ اللهِۚ ذٰلِكَ الدِّينُ الْقَيِّمُۙ وَلٰكِنَّ اَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَۙ"[415]

"فَاَقِمْ وَجْهَكَ لِلدِّينِ" ifadesi din olarak yalnızca İslam'a uymak demektir.[416] Bu ifadeye namazda sağa sola dönmeme anlamı da verilmiştir.[417] Buradaki "وَجْهَكَ" kısmı "maksadını[418], dinini veya amelini[419] Allah'a yönelt" şeklinde üç vecih olarak tefsir edilmiştir. "حَنِيفاًۚ" kelimesi ise Allah'ın dininde ve O'na itaatte sabit kadem olmayı[420], her durumda ve her vakitte dine yönelmeyi[421] ifade etmektedir. Abdülkerîm b. Hevâzin el-Kuşeyrî (v. 465/1072) ise bu ifadeyi "şirkten ve küfürden sıyrılarak, müstakim bir şekilde dine meyletme" olarak yorumlamaktadır. Ayrıca bu âyetin insana, doğruya ya da yanlışa meyletmeden evvel bir uyarı niteliğinde olduğunu belirtir. Dolayısıyla kişinin bunun bilincinde olarak emredileni yapması, nehyedilene de dikkat etmesi gerektiğini ifade eder.[422]

Râzî'ye göre âyetteki yüz kelimesiyle Cenâb-ı Hakk'ın zâtı ve sıfatları kastedilmiştir. Nitekim Kasas Sûresi'nde de "…O'nun zâtından başka her şey yok olacaktır…"[423] buyrulmuştur. Buradan hareketle âyetten maksat, fânî olan her şeyden yüz çevirip bâkî

[415] "Hakka yönelen bir kimse olarak yüzünü dine çevir. Allah'ın insanları üzerinde yarattığı fıtrata sımsıkı tutun. Allah'ın yaratmasında hiçbir değiştirme yoktur. İşte bu dosdoğru dindir. Fakat insanların çoğu bilmezler." er-Rûm, 30/30.
[416] Mukâtil b. Süleymân, **Tefsîru Mukâtil b. Süleymân**, III, 413.
[417] el-Kummî, **Tefsîru'l-Kummî,** II, 155.
[418] el-Mâverdî, **en-Nüket ve'l-'Uyûn,** IV, 311.
[419] el-Beğavî, **Me'âlimu'tTenzîl,** VI, 269.
[420] et-Taberî, **Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân**, XVIII, 493.
[421] el-Mâturîdî, **Te'vîlâtü'l-Kur'ân**, IV, 47.
[422] el-Kuşeyrî, Abdülkerîm b. Hevâzin, **Letâ'ifü'l-İşârât,** I-III, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2007, III, 8.
[423] " ...كُلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ اِلَّا وَجْهَهُۥ..." el-Kasas, 28/88.

olan Allah'a yani O'nun dinine yönelme, kalpte O'nun dışında meyledecek hiçbir şey bırakmamaktır.[424]

"فِطْرَتَ اللهِ" ifadesi "صِبْغَةَ الله" olarak yorumlanmıştır. Bu durumda ifadenin manası "Allah'ın boyası" şeklinde olur. Fıtrat aynı zamanda Allah'ın insanlardan aldığı sözü ifade etmektedir.[425] Bununla birlikte bu kelimeye "din", "millet", "hilkat" anlamı veren müfessirler de mevcuttur.[426] Buradan hareketle her bir aklın (fıtratın), kendisinin muhdes (sonradan var olan) olduğuna ve bir hâdise (yaratıcı) muhtaç olduğuna delalet ettiği söylenebilir.[427]

Âyetteki hitap Hz. Peygamber'e olsa da kastedilen onun ümmetidir. Bu âyetle Kur'ân'da şirkin bâtıl bir yol olduğu apaçık bir şekilde açıklanmıştır. Bununla birlikte yapılması gerekenin diğer dinlerden uzaklaşıp hak dine yönelme olduğu, aksi halde doğru yoldan ayrılmış olunacağı anlatılmıştır. Bahsi geçen doğru yol ise fıtrattır.[428]

İslam hoşgörü ve kolaylık dinidir. Onda zorlama yoktur. Bununla birlikte bu dine ait iki hususiyet vardır. Bunların ilki şirkin reddi, diğeri ise fıtratın kabul edilmesidir. Buradaki fıtrat tevhit ile açıklanırken, şirk ise fıtratın bozulması ile ifade edilmektedir.[429]

Buradan hareketle fıtrat kelimesinin insanda var olan ve onu Allah'ın varlığına götüren bir yapı olduğu söylenebilir. Bu yapı sayesinde her insan doğru ve yanlışı ayırt edebilme kabiliyetine sahiptir.

b. Futûr (فُطُور)

"اَلَّذِي خَلَقَ سَبْعَ سَمٰوَاتٍ طِبَاقاًۗ مَا تَرٰى فِي خَلْقِ الرَّحْمٰنِ مِنْ تَفَاوُتٍۗ فَارْجِعِ الْبَصَرَۙ هَلْ تَرٰى مِنْ فُطُورٍ"[430]

"اَلَّذِي خَلَقَ سَبْعَ سَمٰوَاتٍ طِبَاقاًۗ" ifadesi göğün tabaka tabaka yedi kat olarak, iki günde yaratılmasını anlatmaktadır.[431] "طِبَاقاً" kelimesi, tabakaların sağlam, eksiksiz, uyumlu ve düzenli bir şekilde birbiri üzerine konularak yaratıldığını ifade etmektedir.[432] O halde yedi

[424] er-Râzî, **Mefâtîhu'l- Ğayb,** XXV, 120.
[425] Ebû Ubeyde, **Mecâzü'l-Kurʾân,** II, 122.
[426] es-Semerkandî, **Bahru'l-'Ulûm,** III, 11.
[427] el-Kâsımî, **Tefsîru'l-Kâsımî,** XIII, 4778.
[428] en-Nesefî, **et-Teysîr**, XII, 30-31.
[429] İbn Âşûr, **Tefsîru't-Tahrîr ve't-Tenvîr**, XXI, 89-90.
[430] "O, yedi göğü tabaka tabaka yaratandır. Rahmân'ın yaratışında hiçbir uyumsuzluk göremezsin. Bir kere daha bak! Hiçbir çatlak (ve düzensizlik) görüyor musun?" el-Mülk, 67/3.
[431] Mukâtil b. Süleymân, **Tefsîru Mukâtil b. Süleymân**, IV, 389.
[432] et-Tabersî, **Mecmaʿu'l-beyân fî tefsîri'l-Kurʾân**, X, 52.

kat göğün hava boşluğunda, hiçbir destek olmaksızın durması, her birinin belli bir miktara, hacme ve belli bir harekete sahip olması, ayrıca zâtları gereği muhdes (sonradan olan) oluşları onları yaratan, kudreti tam ve mükemmel bir zâta delâlet etmektedir.[433] Bu konuya dair Elmalılı'nın görüşleri dikkate şayandır. Kendisi şu açıklamalarda bulunmuştur: "Kendimden başlayarak şuurumda bana karşı yer almış bulunan alemlere doğru bir daha bakışımı çeviririm. Ruhânî nazarla olan bu ikinci düşünce ile alakalı şunlar söylenebilir: Bu itibarla kendimize bakınca şuur âlemimizin bir seması demek olan gönlümüzde, ruhumuzda bir yer gibi انَا (ben) vicdanının merkezi bulunan kalbimizde iman ve irade şuuru uyandırmak üzere muhît ile ilgili yedi pencere buluruz ki, bize bunlardan devamlı surette ruh yayılır. Beş tanesi yalnız cisimlerle alakalı çevrede meydana gelen hadiselere bakan beş duyu, altıncısı onların elde ettikleri bilgilerle daha ileriye bakan akıl ve mantık, yedincisi her insanda açık ve kuvvetli olmamakla beraber hepsinden geniş olan ilham ve vahiy kuvvetleridir. İşte biz "duyular" denilen bu yedi pencereden kalbimize inip çıkan ruh ve basiret nurunun kuvvet ve zayıflığına göre hakikatlerden haberdar olur, ona göre iman ve irade gayretiyle âkıbetimiz olan gayeye doğru yürürüz."[434] Buradan Elmalılı'nın yedi kat göğü insanda bulunan beş duyu, akıl ve vahiy olarak yorumladığı görülmektedir. Buna göre her insanın tüme varım metoduyla nefsinden başlayarak iman hakikatlerine/Rabbine ulaşabileceği sonucu çıkarılabilir.

"مَا تَرٰى فِي خَلْقِ الرَّحْمٰنِ مِنْ تَفَاوُتٍ" ifadesi Allah'ın yaratmasında bir aykırılık, uyuşmazlık olmadığına işaret etmektedir.[435] "تَفَاوُتٍ" kelimesi bozulma[436], yarık[437], eğrilik[438], düzensizlik[439] olarak da yorumlanmıştır. Bu cümle "طِبَاقًا" lafzına bağlı bir sıfat olup "Göklerde bir uyumsuzluk göremezsin." anlamındadır. Burada Allah'ın gökleri yaratma fiilini yüceltmek ve göklerin düzensizlikten uzak oluşunun sebebine dikkat çekmek için "kendilerinde" demek yerine "Rahmân'ın yaratışında" ifadesi kullanılmıştır. Bu durum, gökleri muhteşem kudretiyle birbiriyle uyumlu ve ahenkli yaratanın sadece Allah olduğunu göstermektedir. "مَا تَرٰى" hitabı göklerin yaratılışında hiçbir düzensizlik

[433] er-Râzî, **Mefâtîhu'l- Ğayb**, XXX, 57.
[434] Elmalılı, **Hak Dini Kur'ân Dili**, VIII, 187-188.
[435] el-Ferrâ, **Meâni'l Kur'ân**, III, 170; ez-Zeccâc, **Meâni'l-Kur'ân ve İ'râbühû**, V, 198; el-Beydâvî, **Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl**, V, 228.
[436] el-Kummî, **Tefsîru'l-Kummî**, II, 378.
[437] İbn Ebî Hâtim, **Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm**, X, 3363.
[438] el-Beğavî, **Me'âlimu't Tenzîl**, VIII, 176; el-Hâzin, **Lübâbü't-Te'vîl fî Me'âni't-Tenzîl**, IV, 319.
[439] en-Nesefî, **et-Teysîr**, XIV, 506.

bulunmadığına dair bir gerekçelendirme ifadesidir. Bununla inkâr edenlerin çıplak gözle de bakmaları suretiyle onlarda hiçbir şüphe kalmaması amaçlanmıştır.[440]

Bu âyet-i kerîme Allah Teâlâ'nın her şeyi kuşatan rahmetinin genişliğine işâret etmektedir. Zira bütün varlıklar O'nun nurundan ve rahmetinden, yapısında bir uyumsuzluk olmamak üzere yaratılmıştır.[441]

"فُطُور" çatlak, yarık demektir.[442] Buna göre "فَارْجِعِ الْبَصَرَۙ هَلْ تَرٰى مِنْ فُطُورٍ" ifadesi "geri dönüp tekrar bak onda bir yarık görebilecek misin" anlamına gelir.[443] Buradaki "futûr" kelimesini düzensizlik, açıklık/ yırtık, zayıflık olarak tefsir edenler de olmuştur.[444]

Cenâb-ı Hak, burada kişinin yüzündeki gözüyle göklere ve yerlere bakmasını emretmiş, bunun sonucunda aralarında bir uyumsuzluk ve bozukluğun bulunmadığını ifade etmiştir. Sonraki âyette[445] iki defa bakılmasını istemiş olması, görülenlerin pekişmesi adına kalp gözüyle veya ilkinde görülemeyenlerin görülmesi için yüzdeki gözle bakılması olduğu düşünülmektedir. Burada tekrar tekrar bakılmasını istemesi kişinin Allah'ın yarattıklarından ibret alması içindir. Bu âyetteki hitâbın öldükten sonra dirilmeyi inkâr edenler için olduğu düşünülmektedir. Buna göre inkarcıların Allah'ın gücünü ve idaresini idrak etmeleri, hiçbir şeyin O'nu aciz bırakamayacağını ve O'nun kudretinin beşer kudreti ile mukayese edilemeyeceğini kavramaları adına yaratılanlara bakmalarının emredildiği sonucu çıkmaktadır.[446]

Bu âyette "futûr" kelimesi ile göklerde ve yerde herhangi bir yarık, çatlak, uyumsuzluk veya düzensizlik olmadığı anlatılmıştır. Bununla zihninde yeniden dirilme konusunda şüphesi olan her insanın tereddüdünü ortadan kaldırma, Allah'ın her şeye kâdir olduğunu ispatlama amaçlanmıştır.

---

[440] ez-Zemahşerî, **el-Keşşâf,** IV, 437.
[441] Bursevî, **Rûhu'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân**, X, 79.
[442] Ebû Ubeyde, **Mecâzü'l-Kur'ân,** II, 262; es-Semerkandî, **Bahru'l-'Ulûm**, III, 386; el-Kurtubî, **el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân**, XVIII, 209.
[443] et-Taberî, **Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân**, XXIII, 120.
[444] el-Mâverdî, **en-Nüket ve'l-'Uyûn**, VI, 51.
[445] "ثُمَّ ارْجِعِ الْبَصَرَ كَرَّتَيْنِ يَنْقَلِبْ اِلَيْكَ الْبَصَرُ خَاسِئاً وَهُوَ حَسِيرٌ" "Sonra tekrar tekrar bak; bakışların (aradığı çatlak ve düzensizliği bulamayıp) âciz ve bitkin halde sana dönecektir." el-Mülk, 67/4.
[446] el-Mâturîdî, **Te'vîlâtü'l-Kur'ân**, V, 190-191.

3. Yüklemine Göre

Bu kısımda "f.t.r." maddesinin Kur'ân'da on bir yerde geçen fiil formları incelenecektir. Mâzî formda dokuz âyette geçmektedir. Bunların sekiz tanesi sülâsi mücerred olarak birinci bâbdan, bir tanesi sülâsi mezîd olarak infi'âl bâbından gelmektedir. Muzârî formda ise sülâsi mezîdlerden tefa''ul bâbında ve iki âyette geçmektedir.

a. Sülâsî Mücerred Kullanımları

aa. Fetara (فَطَرَ)

"اِنّي وَجَّهْتُ وَجْهِيَ لِلَّذِي فَطَرَ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضَ حَنِيفاً وَمَا اَنَاْ مِنَ الْمُشْرِكِينَ"[447]

Âyetteki "وَجْهِيَ" kelimesi "din"[448], "ibadet, tevhid"[449] olarak yorumlanmıştır. "اِنّي وَجَّهْتُ وَجْهِيَ الى الّذِي" yerine "اِنّي وَجَّهْتُ وَجْهِيَ لِلَّذِي..." denmesi kalpteki gözle yönelmeye işaret etmektedir.[450]

Burada"فَطَر", "اِنْشَقَّ" anlamında yorumlanmıştır. Bunun iki sebebi vardır. Birincisi göklerin ve yerin yaratılmadan önce bitişik olup yaratılış esnasında birbirinden ayrılarak yaratılmalarını ifade eder. İkincisi ise aynı kökten geldiği "اِنْفَطَرَ" fiilinin kazandığı anlamın "parçalanma", "yarılma" olmasıdır. [451] Bu fiile "خَلَقَ" manası verenler de olmuştur.[452] Bununla birlikte "yaratmaya başlama" anlamına da gelmektedir."فَطَرَ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضَ"[453] Hz. İbrâhîm'in kavminin kullukta bulunduğu şeklinde gelmesinin sebebi de gök cisimlerinin semâda, putların ise arzda bulunmasından kaynaklanmaktadır.[454] Buradaki "حَنِيفاً" kelimesi "ibadet hususunda sadece Allah'a yönelen"[455], "istikamet üzere olan"[456] demektir.

Âyette Hz. İbrâhîm'in kavmine karşı tevhit mücadelesi anlatılmaktadır. O, gök cisimlerine ve putlara tapan kavmini reddedip ibadeti yalnızca Allah'a has kılmayı tercih

---

[447] "Ben hakka yönelen birisi olarak yüzümü, gökleri ve yeri yaratana döndürdüm. Ben Allah'a ortak koşanlardan değilim." el-En'âm, 6/79.
[448] Mukâtil b. Süleymân, **Tefsîru Mukâtil b. Süleymân**, I, 572; es-Semerkandî, **Bahru'l-'Ulûm,** I, 496.
[449] İbn Atiyye, **el-Muharreru'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-'Azîz**, II, 314; el-Kurtubî, **el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân**, VII, 28; Ebû Hayyân, **Tefsîru'l-Bahru'l-Muhît**, IV, 173.
[450] er-Râzî, **Mefâtîhu'l- Ğayb**, XIII, 61.
[451] ez-Zeccâc, **Meâni'l-Kur'ân ve İ'râbühû**, II, 233.
[452] İbn Ebî Hâtim, **Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm**, IV, 1330.
[453] en-Nesefî, **Medâriku't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl**, I, 517.
[454] İbn Âşûr, **Tefsîru't-Tahrîr ve't-Tenvîr**, VII, 323.
[455] el-Hâzin, **Lübâbü't-Te'vîl fî Me'âni't-Tenzîl**, II, 129.
[456] es-Seâlibî, **el-Cevâhirü'l-Hisân fî Tefsîri'l-Kur'ân**, II, 487.

etmiştir. Bu yönüyle o, "hanîf" vasfına sahiptir. "وَجَّهْتُ وَجْهِيَ" ibadeti yalnızca Allah'a has kılmayı ifade etmektedir. Zira ibadete layık olan ancak O'dur. Kâinattaki bütün gök cisimleri Allah'ın emrinde hareket etmesi O'nun vahdâniyetine, rubûbiyetine ve ilahlığına delalet etmektedir.[457] Dolayısıyla Hz. İbrâhîm'in âlemdeki her şeyin tedbir ve idaresinin Allah'a ait olduğu bilinciyle yaşadığı görülmektedir.[458]

Önceki âyetlerden yola çıkarak bu olayın Hz. İbrâhim'in gerçeği bulmak üzere bizzat kendi içinde yaşadığı düşünce ve istidlâl olduğu söylenmiştir.[459] Buradan yola çıkarak âyeti daha iyi anlayabilmek için öncesini de incelemek gerektiği düşünülmüştür. Önceki âyetlerde[460] Hz. İbrâhîm'in Allah'ın varlık ve birliğini gözleme dayalı aklî delillerle ispat etmek suretiyle hem putperest kavminin batıl inançlarını çürütmesinden hem de hak dinin esası ulûhiyyet inancının nasıl olması gerektiğini gösterdiğinden bahsetmektedir.[461] Burada Hz. İbrâhîm, gök cisimlerini sembolize eden putlara tapan kavmi ile münâkaşa halinde olup, onlara ibâdetlerinin bâtıl olduğunu açıklamaktadır. Onun kavmine göre aydınlatması en güçlü olan sırasıyla Güneş, Ay ve Zühre'dir. Bu yüzden Hz. İbrâhîm ilk önce Zühre'nin ilâh olmaya uygun olmadığını açıklamıştır. Zîrâ o, belirlenmiş bir seyre boyun eğip, kendisi hakkında tasarrufa sahip değildir. O, Allah Teâlâ'nın, aydınlatıcı olarak hikmetle yarattığı gök cisimlerinden biri olup doğudan doğarak batana kadar doğu ile batı arasında seyreder. Zühre, gelecek gece de aynı şekilde görünür. Bu durum onun ilâh olmaya uygun olmadığını gösterir. Sonra, Hz. İbrâhîm ayı görür. Zühre hakkındaki açıklamalarını ay için de yapar. Daha sonra aynı şekilde güneşe bakar. Gözle görülebilen cisimlerin en aydını olan bu üç gezegende tanrılık olamayacağını kesin delillerle anlayınca "Ben, O'nun birliğine inanarak yüzümü, gökleri ve yeri yoktan yaratana çevirdim ve ben müşriklerden değilim." demiştir. Zira o, eşyayı yaratan, onları takdir edip idare edene, her şeyin Rabbi, sahibi, yaratıcısı, ilâhı, hâkimi olan Allah'a

---

457 et-Taberî, **Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân**, IX, 363-364; Abduh; Rızâ, **Tefsîru'l-Kur'âni'l-Hakîm (Tefsîru'l-Menâr)**, VII, 563-564.

458 el-Mâturîdî, **Te'vîlâtü'l-Kur'ân**, II, 137.

459 ez-Zemahşerî, **el-Keşşâf,** II, 32.

460 "فَلَمَّا جَنَّ عَلَيْهِ اللَّيْلُ رَاٰ كَوْكَباً قَالَ هٰذَا رَبِّيْ فَلَمَّا اَفَلَ قَالَ لَاۤ اُحِبُّ الْاٰفِلِيْنَ" "Üzerine gece karanlığı basınca bir yıldız gördü. 'İşte Rabbim!' dedi. Yıldız batınca da, 'Ben öyle batanları sevmem' dedi." el-En'âm, 6/76.

"فَلَمَّا رَاَ الْقَمَرَ بَازِغاً قَالَ هٰذَا رَبِّيْ فَلَمَّا اَفَلَ قَالَ لَئِنْ لَمْ يَهْدِنِي رَبِّي لَاَكُونَنَّ مِنَ الْقَوْمِ الضَّالِّينَ" "Ay'ı doğarken görünce de, 'İşte Rabbim!' dedi. Ay da batınca, 'Andolsun ki, Rabbim bana doğru yolu göstermezse mutlaka ben de sapıklardan olurum' dedi." el-En'âm, 6/77.

"فَلَمَّا رَاَ الشَّمْسَ بَازِغَةً قَالَ هٰذَا رَبِّي هٰذَا اَكْبَرُ فَلَمَّا اَفَلَتْ قَالَ يَا قَوْمِ اِنِّي بَرِيءٌ مِمَّا تُشْرِكُونَ " "Güneşi doğarken görünce de, 'İşte benim Rabbim! Bu daha büyük' dedi. O da batınca (kavmine dönüp), 'Ey kavmim! Ben sizin Allah'a ortak koştuğunuz şeylerden uzağım' dedi." el-En'âm, 6/78.

461 Karaman, Hayreddin vd., **Kur'ân Yolu Türkçe Me'âl ve Tefsir,** II, 430-431.

ibâdet etmektedir. Nitekim konuyla ilgili Allah Teâlâ, başka bir âyette şöyle buyurmaktadır: ''اِنَّ رَبَّكُمُ اللهُ الَّذِي خَلَقَ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضَ فِي سِتَّةِ اَيَّامٍ ثُمَّ اسْتَوٰى عَلَى الْعَرْشِ يُغْشِي الَّيْلَ النَّهَارَ يَطْلُبُهُ حَثِيثاً وَالشَّمْسَ وَالْقَمَرَ وَالنُّجُومَ مُسَخَّرَاتٍ بِاَمْرِهٖ اَلَا لَهُ الْخَلْقُ وَالْاَمْرُ تَبَارَكَ اللهُ رَبُّ الْعَالَمِينَ''[462] Şüphesiz sizin Rabbiniz, gökleri ve yeri altı gün içinde (altı evrede) yaratan ve Arş'a kurulan, geceyi, kendisini durmadan takip eden gündüze katan, güneşi, ayı ve bütün yıldızları da buyruğuna tabi olarak yaratan Allah'tır. Dikkat edin, yaratmak da, emretmek de yalnız O'na mahsustur. Âlemlerin Rabbi olan Allah'ın şanı yücedir." Allah'ın yüceliğinin yanında, O'nun insanın yapısına yerleştirdiği "fıtrat" mekanizması da Hz. İbrâhîm'in hakikati bulmasına yardımcı olmuştur. Nitekim bu durum bazı âyetlerde şöyle anlatılmaktadır: ''اِنَّ اِبْرٰهِيمَ كَانَ اُمَّةً قَانِتاً لِلّٰهِ حَنِيفاً وَلَمْ يَكُ مِنَ الْمُشْرِكِينَ''[463] "Şüphesiz İbrâhîm, Allah'a itaat eden, hakka yönelen bir önder idi. Allah'a ortak koşanlardan değildi." شَاكِراً ''لِاَنْعُمِهِ اِجْتَبٰيهُ وَهَدٰيهُ اِلٰى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ''[464] "O'nun nimetlerine şükreden bir önderdi. Allah onu seçmiş ve doğru yola iletmişti. ''قُلْ اِنَّنِي هَدٰينِي رَبِّي اِلٰى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ دِيناً قِيَماً مِلَّةَ اِبْرٰهِيمَ حَنِيفاً وَمَا كَانَ مِنَ الْمُشْرِكِينَ''[465] "De ki: 'Şüphesiz Rabbim beni doğru bir yola, dosdoğru bir dine, Hakk'a yönelen İbrâhîm'in dinine iletti.' O, Allah'a ortak koşanlardan değildi." Netice itibariyle Allah Teâlâ, Hz. İbrâhîm üzerinden insanın en güzel şekilde ve sâlim bir fıtratta yaratıldığını bize göstermektedir.[466]

Âyette gök cisimlerinin doğuşlarının değil de batışlarının ön plana çıkarılması batmada delilin daha fazla oluşundandır. Zira Hz. İbrâhîm onlara delil getirmek istediğinde kulluk ettikleri yıldızı göğün ortasında görmüştür.[467] Onların bu tavrına karşılık müşriklerden olmadığını belirterek Allah'a ibadeti yüceltmesiyle âyet son bulmuştur.[468]

Bu âyette Hz. İbrâhîm vasıtasıyla insandaki fıtrat mekanizmasının işlevi anlatılmıştır. Bu işlev, her insanın kâinâta bakarak onda Allah'ın varlık ve birlik delillerini görüp, her şeyin O'nun idaresinde olduğunu idrak edebilmesini sağlamadır.

---

462 el-A'râf, 7/54.
463 en-Nahl, 16/120.
464 en-Nahl, 16/121.
465 el-En'âm, 6/161.
466 İbn Kesîr, **Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm**, III, 291-293.
467 el-Beydâvî, **Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl**, II, 169.
468 el-Âlûsî, **Rûhu'l-Me'ânî fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Azîm ve's-Seb'i'l-Mesânî**, VII, 203.

"فَأَقِمْ وَجْهَكَ لِلدِّينِ حَنِيفاًۚ فِطْرَتَ اللهِ الَّتِي فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَاۚ لَا تَبْدِيلَ لِخَلْقِ اللهِۚ ذٰلِكَ الدِّينُ الْقَيِّمُۙ وَلٰكِنَّ اَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَۙ"[469]

"فَأَقِمْ وَجْهَكَ", Hz. Peygember'e söylenmiş olsa da ümmetini de içine alan küllî bir hitaptır."حَنِيفًا" ifadesi "bir şeye o şeyden dönmeyecek şekilde meyleden" demektir. "فِطْرَتَ اللهِ الَّتِي فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَاۚ" ifadesi "Allah'ın dini" ve "Allah'ın insanı üzerine yarattığı yaratılış" olarak tefsir edilmiştir. Fıtrat kelimesinin mansub gelme sebebi "İttiba edin/Uyun" emrini içermesindendir. Dolaysıyla fıtratın, insanı Rabb'ine ulaştıran, şerâitini bildirerek O'na inanmasını sağlayan bir mekanizma olduğu söylenebilir. İnsan, bununla istikamet üzere kalmaya çabalamalıdır.[470] Bu konuda yapılan yorumlardan biri de Allah'ın sadece müminleri fıtrat üzere yaratmasıdır. Buna bağlı olarak Elest Bezmi'nde Allah'ın Hz. Âdem'in zürriyetinden söz alması bunun delili olarak gösterilir.[471]

Fıtrat, hakkı kabul etme ve onu anlama yetisi, İslam dini üzere yaratılma olarak da anlaşılabilir. Dolayısıyla dışarıdan herhangi bir müdahale olmadığı müddetçe her insan onu rahatlıkla kabul edebilecek durumdadır.[472]

İbn Cerîr'den nakledildiğine göre Hz. Ömer, Muâz b. Cebel'e "Bu ümmeti ayakta tutan direkler nedir?" diye sormuştur. Muâz ise, "İnsanları kurtuluşa erdiren üç şeydir: Birincisi 'Allah'ın insanları üzerinde yarattığı fıtrat' olan ihlastır. İkincisi namazdır. Üçüncüsü de itaattir." demiştir. Bunun üzerine Hz. Ömer: "Doğru söyledin" diyerek karşılık vermiştir. Bu rivayetten hareketle fıtratın insan nezdindeki yeri ve önemi anlaşılmış olmaktadır.[473]

"لَا تَبْدِيلَ لِخَلْقِ اللهِۚ" ifadesi, Allah'ın insanları tevhidi ve İslâm dinini kabul edecek nitelikte yarattığına işaret etmektedir. Zira İslam akla uygun, doğru düşünce ve idrakle uyum içinde olan bir dindir. Şu kadar var ki, insanlar kendi hallerine bırakılmış olsalardı İslam'dan başka bir dini tercih etmezlerdi.[474] Buna rağmen insanların çoğu fıtratına uygun

[469] "Hakka yönelen bir kimse olarak yüzünü dine çevir. Allah'ın insanları üzerinde yarattığı fıtrata sımsıkı tutun. Allah'ın yaratmasında hiçbir değiştirme yoktur. İşte bu dosdoğru dindir. Fakat insanların çoğu bilmezler." er-Rûm, 30/30;

[470] ez-Zeccâc, **Me'âni'l-Kur'ân ve İ'râbühû,** IV, 184; Kâdî Abdulcebbâr, **Tenzîhü'l Kur'ân 'ani'l-Metâ'in**, Dâru Nehzati'l Hâdîs, Beyrut, tsiz., 321.

[471] İbn Atiyye, **el-Muharreru'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-'Azîz**, IV, 336.

[472] el-Beydâvî, **Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl,** IV, 206.

[473] es-Suyûtî, **ed-Dürru'l-Mensûr,** XI, 600.

[474] ez-Zemahşeri, **el-Keşşâf**, III, 362.

davranmamaktadır.[475] Bu ifade ile ilgili bir diğer yorum şu şekildedir: Âyetin bu kısmı yasaklama ifade etmektedir. Anlamı ise "Allah'ın yarattığını değiştirmeyin." şeklinde takdir edilir. Bu da iki şekilde açıklanmıştır. İlki "Hayvanları hadım etmeyin.", diğeri ise "Allah'ın dinini değiştirmeyin." şeklindedir.[476] Kuşeyrî ise Allah Teâlâ'nın kimin cennetlik kimin cehennemlik olacağını bildiğinden dolayı, her insanı buna göre yarattığını belirtir. Bu durumun kişinin fıtratı olduğunu ve onda hiçbir değişiklik olmayacağını ifade eder.[477]

"ذٰلِكَ الدِّينُ الْقَيِّمُ" ifadesi "dosdoğru, uyulması emredilen din" olarak açıklanmıştır.[478] Bununla birlikte yaptığı hatalarla fıtratının dışına çıkan insanı aslına döndürecek olanın yalnızca din olduğu belirtilmiştir.[479]

"وَلٰكِنَّ اَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ" ifadesi insanların doğru bilgiye ulaşmak için çaba göstermemeleri[480] ve dini fıtratta değil âdette aramaları[481] sebebiyle hakikate ulaşamadıklarını anlatmaktadır.

Bu âyetten Allah'ın insanları üzerine yarattığı fıtratın doğru kullanılması ile her insan hakikate ulaşabileceği sonucu çıkarılmaktadır. Ancak o, iyiye de kötüye de meyilli bir varlık olduğundan istikamet üzere kalabilmek için çaba göstermek zorunda olduğu bilinmektedir. Dolayısyla her insanın Rabb'ini bilip, şeriatine uyabilmek adına Allah'ın kendisine bahşettiği akıl nimetini kullanması gerekmektedir.

ab. Fetaranî (فَطَرَنِي)

"يَا قَوْمِ لَآ اَسْـَٔلُكُمْ عَلَيْهِ اَجْراً ۜ اِنْ اَجْرِيَ اِلَّا عَلَى الَّذِي فَطَرَنِيۜ اَفَلَا تَعْقِلُونَ"[482]

[475] es-Seâlibî, **el-Cevâhirü'l-Hisân fî Tefsîri'l-Kur'ân**, IV, 313; eş-Şevkânî, **Fethu'l-Kadîr**, 1134.
[476] İbnü'l-Cevzî, **Zâdü'l-Mesîr fî 'İlmi't-Tefsîr,** VI, 302.
[477] el-Kuşeyrî, **Letâ'ifü'l-İşârât**, III, 9.
[478] Bursevî, **Rûhu'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân**, VII, 32.
[479] Seyyid Kutup, **Fî Zılâli'l-Kur'ân**, V, 2267.
[480] İbn Âşûr, **Tefsîru't-Tahrîr ve't-Tenvîr**, XXI, 94.
[481] Elmalılı, **Hak Dini Kur'ân Dili**, VI, 257.
[482] "Ey kavmim! Ben buna karşı sizden bir ücret istemiyorum. Benim ücretim, ancak beni yaratana âittir. Hâlâ aklınızı kullanmayacak mısınız?" Hûd, 11/51.

Yukarıdaki âyette geçen "اَجْرِيَ" kelimesi "karşılık" anlamındadır.[483] "فَطَرَنِي" ise "yaratan"[484], "yaratmayı başlatan"[485] olarak tercüme edilmiştir. Aynı zamanda putlara inanan ve onlara kulluk edenlere karşı bir red ifade etmektedir. Bununla birlikte kulluk edilme hususunda hak sahibinin yalnızca Allah olduğunu belirtir.[486] Dolayısıyla Hz. Hûd'a verilecek ecir, ona bu yüce fıtratı veren yaratıcıya yani Allah'a aittir.[487]

Burada Hz. Hûd Allah'a imana davet ettiğinden dolayı kavminden bir karşılık istemediğini, mükâfatını onu yoktan var edip peygamber olarak gönderen Rabb'ine ait olduğunu ifade etmiştir.[488] Buna karşı, getirdiği mucize ve delillere rağmen kavmi ona inanmamakta ısrar etmiş,[489] ücretini yalnızca Allah'tan bekleyen birinin nasihatini reddetmişlerdir.[490] Bunun sonucunda Hz. Hûd kavmine "اَفَلَا تَعْقِلُونَ" demesi, davetinin dünyevi değil uhrevî faydaları olduğuna dikkat çekme maksadıyladır.[491] Bununla birlikte onları putlara ibadet etmekten men etmesinin doğru ve isabetli olduğunu anlamalarını istemiştir. Zira Hz. Hûd'un bu tavrının doğruluğu, insanın ilk anda akledebileceği şeyler arasında yer almaktadır.[492]

Hiçbir peygamber, töhmeti ortadan kaldırıp, nasihatı daha etkili kılma adına gönderildiği topluma karşı bir ücret talep etmemiştir.[493] Böylece kavimlerinin böyle bir endişeye kapılmalarını baştan engellemişlerdir. Zira beklenti olduğu müddetçe yapılan işte yarar sağlanması mümkün değildir. Bu bağlamda, "اَفَلَا تَعْقِلُونَ" ifadesi ücretini yalnızca Allah'tan bekleyen Hz. Hûd'un, kavminin davetine inanmamakta direnmesine karşı bir söylemidir.[494] Manası ise "Hakkı batıldan, faydalıyı zararlıdan ayırt edin" şeklinde yorumlanmıştır.[495]

---

[483] Mukâtil b. Süleymân, **Tefsîru Mukâtil b. Süleymân**, II, 285; İbn Kesîr, **Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm**, IV, 329.
[484] et-Taberî, **Câmi'u'l-Beyân 'an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân**, XII, 443; et-Tabersî, **Mecmaʿu'l-beyân fî tefsîri'l-Kurʾân**, V, 224.
[485] el-Kurtubî, **el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân**, IX, 51.
[486] Ebû Hayyân, **Tefsîru'l-Bahru'l-Muhît**, V, 232.
[487] Elmalılı, **Hak Dini Kur'ân Dili**, IV, 546.
[488] es-Semerkandî, **Bahru'l-'Ulûm**, II, 130.
[489] el-Mâturîdî, **Te'vîlâtü'l-Kur'ân**, II, 532.
[490] ez-Zemahşerî, **el-Keşşâf**, II, 298.
[491] İbn Atiyye, **el-Muharreru'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-'Azîz**, III, 190.
[492] er-Râzî, **Mefâtîhu'l- Ğayb,** XVIII, 11.
[493] el-Beydâvî, **Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl**, III, 137-138; el-Kâsımî, **Tefsîru'l-Kâsımî**, IX, 3454.
[494] en-Nesefî, **Medâriku't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl**, II, 66.
[495] Abduh; Rızâ, **Tefsîru'l-Kur'âni'l-Hakîm (Tefsîru'l-Menâr),** XII, 115.

Hz. Hûd'un kavmi, tek rızık kaynağı Allah olmasına karşın O'nun gönderdiği bir peygamberin insanlardan maddi menfaat bekleyeceğini düşünmektedir.[496] Buna bağlı olarak onlara "اَفَلَا تَعْقِلُونَ" diyerek "Durumun böyle olmadığını bilmez misiniz" demiş olmaktadır.[497]

Hâsılı, her şeyi yaratan Allah ise kulluk edilmeye en layık olan da O'dur. Dolayısıyla yapılan her güzel işin karşılığı da Allah'tan beklenilerek yapılmalıdır. Zira insanlara karşı beklentiye girme yapılan hayrın kıymetini düşürür ve inandırıcılığı ortadan kaldırır.

"وَمَا لِيَ لَآ اَعْبُدُ الَّذِي فَطَرَنِي وَاِلَيْهِ تُرْجَعُونَ"[498]

Âyette geçen "فَطَرَنِي" ifadesi "beni yokken var eden" anlamına gelmektedir.[499] Bu durumda âyet şu iki manaya gelir. İlki "Siz, Allah'a yaklaştıracaklarını umarak putlara kulluk ediyorsunuz da ben sizin yaklaşmayı arzu ettiğiniz o ilâha neden kulluk etmeyeyim.", ikincisi ise "Bizi yaratan ve yoktan var edenin putlar değil de Allah olduğunu bildiğiniz halde ben niye Allah'a kulluk etmeyeyim." şeklindedir.[500] Başka bir yoruma göre ise "Beni yaratan Allah'a kulluk vazifemi yapmamak için hiçbir engelim ve özrüm yok" demektir.[501]

Bu âyeti anlayabilmek için aynı sûredeki yirminci âyetin incelenmesi gerekmektedir. Burada "وَجَاءَ مِنْ اَقْصَا الْمَدِينَةِ رَجُلٌ يَسْعٰى قَالَ يَا قَوْمِ اتَّبِعُوا الْمُرْسَلِينَ"[502] şeklinde şehrin öbür ucundan gelen bir adamdan bahsedilmektedir. Bu kişinin, putlara ibadetin yanlışlığından, onların fayda veya zarar veremeyeceğinden bahsedip onları Allah'a kulluk etmeye davet ettiği rivayet edilmiştir. Ancak kavmi bunu dinlememiş ve onu öldürmüştür.[503] Bu bilgiler ışığında âyetteki altı çizili ifade ile ilgili hususlar şu şekildedir:

1) Kendisinden bahsedilen zât, ince düşünce ve anlayışından dolayı Allah'a itaat hususunda içinde bulunduğu kavme doğrudan hitap etmeyerek, kendisi üzerinden bir

[496] Seyyid Kutup, **Fî Zılâli'l-Kur'ân,** IV, 1897.
[497] İbn Âşûr, **Tefsîru't-Tahrîr ve't-Tenvîr**, XII, 95.
[498] "Hem ben, ne diye beni yaratana kulluk etmeyeyim. Oysa siz de yalnızca ona döndürüleceksiniz." Yâsîn, 36/22.
[499] Mukâtil b. Süleymân, **Tefsîru Mukâtil b. Süleymân**, III, 577; es-Semerkandî, **Bahru'l-'Ulûm,** III, 97; İbn Kesîr, **Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm,** VI, 571.
[500] el-Mâturîdî, **Te'vîlâtü'l-Kur'ân**, IV, 197.
[501] Elmalılı, **Hak Dini Kur'ân Dili**, VI, 408.
[502] "Şehrin öbür ucundan bir adam koşarak geldi ve şöyle dedi: 'Ey kavmim! Bu elçilere uyun.'" Yâsîn, 36/20.
[503] et-Taberî, **Câmi'u'l-Beyân 'an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân**, XIX, 422-424.

davet gerçekleştirmiştir. Bu durum, davet edilen şeyin kabulünü kuvvetlendirmek adına etkili bir harekettir.[504]

2) Bahsi geçen zâtın, "Size de ne oluyor ki, O'na ibadet etmiyorsunuz" demeyip "Bana ne oluyor ki O'na ibadet etmeyeyim" demesi davetine bir sebep aramadığını ifade etmektedir.

3) "فَطَرَنِي" (beni yaratan) ifadesi ibadeti gerektiren bir yaratıcının varlığını gerektirir. Zira yaratılmış olma, bir nimet olarak şükrü gerektirir.

4) Bir fiilin gerçekleşmesi için, onu gerektiren şeyin var olduğu halde karşı bir engelin bulunmaması gerekir. Bu durumda sebebin başa alınıp mâni durumun sona alınması anlatım açısından daha uygun olur. Âyete bakıldığında ise (müşriklere göre mânî görünen) Allah'ın yaratan olmasının O'na iman etmeye bir engel olmadığı anlatılmıştır. Bu durumun sebebi olarak da hiçbir faydası olmayan putlara ibadet etme, onlardan medet umma bir sonraki âyette verilmiştir. Burada mâni durumun önce zikredilmesi Allah'ın kendisine ihtiyaç duyulan bir varlık olmasından dolayıdır.

5) Allah'ın varlığına dair delillerden "yaratılış delili" tercih edilmiştir. Sebebi ise bunun ibadeti gerekli kılan bir delil olduğudur. Bir örnek üzerinden açıklanacak olursa, Amr'ı yaratan bir zât varsa ona Zeyd'in de ibadet etmesi gerekir. Zira, Amr'ı yaratmışsa o, tam bir kudrete sahip, ilmi her şeyi kuşatan bir ilah demektir. Şu halde ancak bu zât, ibadete lâyık ve müstehak olabilir.[505]

Âyette geçen "فَطَرَنِي" yaratılmış olmanın başlı başına nimet olduğunu öne çıkaran bir ifadedir.[506] Aynı zamanda nefsin hakettiği bir durumu sözün inceliği ile anlatmadır.[507] "Ben niçin beni yaratana kulluk etmeyeyim?" sorusunu sorduran "fıtrat"tır. Zira insan, yapısı itibariyle kendini yaratana meyyaldir. O, kendi doğal yapısını bozmadıkça ve onu muhafaza ettikçe istikamet üzere kalabilir.[508]

"وَاِلَيْهِ تُرْجَعُونَ" ifadesi mezkûr adamın putperest kavmine kıyamet günü Allah'a döndürüleceklerini haber vermesini anlatmaktadır.[509] Bununla birlikte Allah dışında bir

[504] ez-Zemahşeri, **el-Keşşâf**, IV, 10.
[505] er-Râzî, **Mefâtîhu'l- Ğayb,** XXVI, 55-56.
[506] el-Mâverdî, **en-Nüket ve'l-'Uyûn**, V, 14; el-Kurtubî, **el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân**, XV, 18.
[507] en-Nesefî, **et-Teysîr**, XII, 350.
[508] el-Hâzin, **Lübâbü't-Te'vîl fî Me'âni't-Tenzîl**, IV, 6; Seyyid Kutup, **Fî Zılâli'l-Kur'ân**, V, 2963.
[509] et-Tûsî, **et-Tibyân**, VIII, 452; et-Tabersî, **Mecmaʿu'l-beyân fî tefsîri'l-Kurʾân**, VIII, 204.

varlığa inandıkları için bir azarlama[510] ve tehditte mübalağa[511] ifade etmektedir. Nitekim küfürlerinin cezasını göreceklerdir.[512]

İhlaslı kul fıtratının farkında olarak amel eder. Ondan daha üstün olan ise Fâtırı/yaratanı görerek amel eder.[513] Zira Fâtır'ını tanıyan insan başkasına değil yalnızca O'na kulluk edip, bir gün yaptıklarının hesabını vereceğini bilerek yaşar.

"وَاِذْ قَالَ اِبْرٰهِيمُ لِاَبِيهِ وَقَوْمِهٖٓ اِنَّنِي بَرَٓاءٌ مِمَّا تَعْبُدُونَۙ اِلَّا الَّذِي فَطَرَنِي فَاِنَّهُ سَيَهْدِينِ"[514]

Âyet Hz. İbrâhîm babasının ve kavminin Allah'ın Rabb'leri olduğundan gâfil olmaları sebebiyle kendisini yaratan olarak Cenâb-ı Hâkk'ı istisnâ ettiğinden bahsetmektedir. Ayrıca Hz. İbrâhîm'in O'ndan uzaklaşmadığını ve O'nun, kendisini dinine ileteceğini anlatmaktadır.[515]

Âyette geçen "بَرَٓاءٌ" kelimesi tesniye ve çoğulu olmayan bir mastardır. Bundan dolayı Araplar "Biz senden uzağız" demek için "نَحْنُ بَرَاءَكَ" derler.[516] Âyete dönüldüğünde "اِنَّنِي بَرَٓاءٌ مِمَّا تَعْبُدُونَ" ifadesinin iki şekilde yorumlanabileceği görülmektedir. İlki, "Allah beni hidâyet üzere sabit kılacaktır", ikincisi ise, "Allah beni her an hidâyete sevkedecektir" şeklindedir. Zira hidâyet bir fiil olduğundan gelecekte istemeyi de barındırır.[517]

Hz. İbrâhîm, babasının ve kavminin Allah'ın dışında taptıkları putlardan uzak olduğunu, doğru yola sadece Allah'a ibadetle ulaşılacağını açıklar. Âyetteki "الَّذِي فَطَرَنِي" ifadesi muttasıl istisnâ olarak alınırsa "Onların kendi ilahlarıyla birlikte ibadet ettikleri Allah beni doğru yola iletir" manası çıkar. Bununla birlikte munkatı' istisnâ olması da mümkündür. O zaman mana "Beni yaratan beni doğru yola iletir" şeklinde olur.[518] Her

[510] el-Beğavî, **Me'âlimu't Tenzîl**, VII, 14; İbn Atiyye, **el-Muharreru'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-'Azîz**, VI, 451.
[511] eş-Şevkânî, **Fethu'l-Kadîr,** 1221.
[512] İbnü'l-Cevzî, **Zâdü'l-Mesîr fî 'İlmi't-Tefsîr**, VII, 13.
[513] Bursevî, **Rûhu'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân**, VII, 385.
[514] "Hani İbrâhîm babasına ve kavmine şöyle demişti: 'Şüphesiz ben sizin taptıklarınızdan uzağım. Ben ancak O, beni yaratana taparım. Şüphesiz O beni doğru yola iletecektir.'" ez-Zuhruf, 43/26-27.
[515] Mukâtil b. Süleymân, **Tefsîru Mukâtil b. Süleymân**, III, 793.
[516] el-Ferrâ, **Meâni'l-Kur'ân,** III, 30; Ebû Ubeyde, **Mecâzü'l-Kurʾân**, II, 203.
[517] el-Mâturîdî, **Te'vîlâtü'l-Kur'ân**, IV, 431.
[518] et-Taberî, **Câmi'u'l-Beyân 'an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân**, XX, 575; İbn Atiyye, **el-Muharreru'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-'Azîz,** V, 52; el-Kurtubî, **el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân**, XVI, 76; el-Beydâvî, **Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl**, V, 89.

iki durumda da kavmine, atalarının dininin ve onları taklit etmelerinin yanlışlığını göstermektedir.[519]

"فَإِنَّهُ سَيَهْدِينِ" ifadesi "Allah beni İslam dini üzere sabit kılacak[520]/ bana doğru yolu gösterecek"[521] demektir. Burada Hz. İbrâhîm'in Allah Teâlâ'ya olan güveni ve kavmine karşı O'nun hidayet edici olduğuna dair bir uyarı vardır.[522] Ayrıca "cennetine ve mükafatına eriştiren veya azaptan koruyacak olan O'dur" anlamına geldiği de söylenmektedir.[523] "فَإِنَّهُ سَيَهْدِينِ" ifadesinin gelecek zaman kipiyle gelme sebebi daha önce[524] geniş zaman kipiyle gelmiş olmasındandır. İkisi bir arada düşünüldüğünde "O bana doğru yolu gösterir ve gösterecektir." şeklinde bir anlam çıkmaktadır.[525] Bu da hidayetin şu anda ve gelecekte devam ettiğine işaret etmektedir.[526]

İnsana verilen akıl, Allah dışındaki tüm mâbudlardan uzak durmaya hükmeder.[527] Bu âyette Hz. İbrâhîm'in tavrı bu duruma örnektir. Zira o, fıtratını muhafaza ederek kavminin yanlış inançlarının karşısında durmuştur. Bu durum dinin, insan doğasındaki varlığının somut bir örneğidir.

ac. Fetaraküm (فَطَرَكُمْ)

"اَوْ خَلْقاً مِمَّا يَكْبُرُ فِي صُدُورِكُمْۚ فَسَيَقُولُونَ مَنْ يُعِيدُنَاۜ قُلِ الَّذِي فَطَرَكُمْ اَوَّلَ مَرَّةٍۚ فَسَيُنْغِضُونَ اِلَيْكَ رُؤُسَهُمْ وَيَقُولُونَ مَتٰى هُوَۜ قُلْ عَسٰى اَنْ يَكُونَ قَرِيباً"[528]

Âyette geçen "اَوْ خَلْقاً مِمَّا يَكْبُرُ فِي صُدُورِكُمْ فَسَيَقُولُونَ مَنْ يُعِيدُنَا" ifadesi "Kalbinizde azametli olan herhangi bir varlık, hatta ölümün kendisi olsanız bile yine de sizi öldürecek ve sonra âhirette diriltecektir" demektir.[529] Bu âyetin öncesine[530] bakıldığında taştan veya

[519] er-Râzî, **Mefâtîhu'l- Ğayb**, XXVII, 208-209.
[520] es-Semerkandî, **Bahru'l-'Ulûm**, III, 206; es-Sa'lebî, **el-Keşf ve'l-beyân**, VIII, 332; en-Nesefî, **et-Teysîr,** XII, 277; Ebu's-Su'ûd, **İrşâdü'l-Akli's-Selîm**, VIII, 44.
[521] el-Beğavî, **Me'âlimu't Tenzîl**, VII, 210; el-Hâzin, **Lübâbü't-Te'vîl fî Me'âni't-Tenzîl**, IV, 108.
[522] el-Mâverdî, **en-Nüket ve'l-'Uyûn,** V, 222.
[523] el-Hâkim el-Cüşemî, **et-Tehzîb,** IX, 6297.
[524] "اَلَّذِي خَلَقَنِي فَهُوَ يَهْدِينِۙ" "O, beni yaratan ve bana doğru yolu gösterendir." eş-Şu'arâ, 26/78.
[525] ez-Zemahşeri, **el-Keşşâf**, IV, 188.
[526] İbn Âşûr, **Tefsîru't-Tahrîr ve't-Tenvîr**, XXV, 193.
[527] et-Tûsî, **et-Tibyân,** IX, 193.
[528] "Yahut aklınızca, diriltilmesi daha da imkânsız olan başka bir varlık olun, (yine de diriltileceksiniz.) Diyecekler ki: 'Peki bizi hayata tekrar kim döndürecek?' De ki: 'Sizi ilk defa yaratan.' Bunun üzerine başlarını sana (alaylı bir tarzda) sallayacaklar ve 'Ne zamanmış o?' diyecekler. De ki: 'Yakın olsa gerek!'" el-İsrâ, 17/51.
[529] Mukâtil b. Süleymân, **Tefsîru Mukâtil b. Süleymân**, II, 535; el-Beğavî, **Me'âlimu'tTenzîl**, V, 98; eş-Şevkânî, **Fethu'l-Kadîr**, 827.
[530] "قُلْ كُونُوا حِجَارَةً اَوْ حَدِيداً" "De ki: '(Şüphe mi var?) İster taş olun ister demir!'" el-İsrâ, 17/50.

demirden olma ibaresi geçtiği görülmektedir. Bu durum her ne kadar katı/sert bir cisim bile olsalar, Allah'ın onları yeniden dirilteceğine işaret etmektedir.[531] Buradan şu sonuca ulaşılabilir: Sizler demir ve taş olmayıp insan iseniz, ölümden sonra diriltileceksiniz ve yaptığınız işlerin karşılığını göreceksiniz. Eğer bunlar olmayacak olsaydı o zaman taş veya demir olurdunuz. Zira taş, demir ve benzeri nesnelere bir şey emredilmez ve onlara bir şey yasaklanmaz. Ancak insanlar çeşitli meşakkatlerle, emir ve yasaklarla, helal ve haramlarla sınanmak için yaratılmışlardır. Buna bağlı olarak da ceza ve azap için ölümden sonra dirilme kaçınılmazdır.[532] Buradaki taş, demir veya başka bir varlık olma mevzusu onlara meydan okumak içindir. Ayrıca aşağılama ve azarlama amacıyla kullanılmıştır. Zira taş ve demir cansız varlıklar olup bir şey hissetmezler ve bir şeyden etkilenmezler. Bu da onların düşüncelerindeki donukluğu ve taşlaşmayı temsil etmektedir.[533]

"قُلِ الَّذِي فَطَرَكُمْ اَوَّلَ مَرَّةٍۚ" ifadesindeki "فَطَرَكُمْ" , "خَلَقَكُمْ" olarak tefsir edilmiştir.[534] Bu cümle yukarıdaki ifade ele ele alındığında ilk defa yaratanın yeniden diriltmeye kâdir olacağı sonucu çıkmaktadır.[535] Nitekim bir şeyi ilk defa yapmak ikinci kez yapmaktan daha zor olduğundan, daha zoru yaratmaya kâdir olan yeniden diriltmeye daha kâdirdir.[536] Zira kâdir ve âlim olan bir zatın kudreti ve ilmi âcizlikten münezzehtir.[537]

"فَسَيُنْغِضُونَ اِلَيْكَ رُؤُسَهُمْ وَيَقُولُونَ مَتٰى هُوَ" ifadesi inkarcıların tepeden bakma amacıyla başlarını aşağı-yukarı hareket ettirmelerini ve yeniden dirilişin ne zaman gerçekleşeceğini sormalarını anlatmaktadır.[538] Bununla birlikte inkar edenlerin başlarını aşağı-yukarı hareket ettirmelerinin yalanlama ve alay niyeti belirttiği görülmektedir.[539]

"قُلْ عَسٰى اَنْ يَكُونَ قَرِيباً" ifadesi Allah Teâlâ'nın ba'si kesinlikle gerçekleştireceğine işaret ederek bu durumun yakın olduğunu Hz. Peygamber'e bildirdiğini göstermektedir.[540] Zira o günün gerçekleşme vakti uzamayacaktır.[541]

---

[531] el-Kummî, **Tefsîru'l-Kummî**, II, 21; ez-Zemahşerî, **el-Keşşâf**, II, 494.
[532] el-Mâturîdî, **Te'vîlâtü'l-Kur'ân**, III, 163.
[533] Seyyid Kutup, **Fî Zılâli'l-Kur'ân**, IV, 2233.
[534] Ebû Ubeyde, **Mecâzü'l-Kurʾân**, I, 441; es-Saʻlebî, **el-Keşf ve'l-beyân**, VI, 105.
[535] İbn Atiyye, **el-Muharreru'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-'Azîz,** III, 462.
[536] et-Tabersî, **Mecmaʿu'l-beyân fî tefsîri'l-Kurʾân**, VI, 197.
[537] er-Râzî, **Mefâtîhu'l- Ğayb**, XX, 227-228.
[538] el-Ferrâ, **Meâni'l Kur'ân**, II, 125.
[539] İbnü'l-Cevzî, **Zâdü'l-Mesîr fî 'İlmi't-Tefsîr**, V, 45.
[540] et-Taberî, **Câmi'u'l-Beyân 'an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân,** XIV, 621; el-Hâkim el-Cüşemî, **et-Tehzîb**, VI, 4230.
[541] en-Nesefî, **et-Teysîr**, IX, 422.

Hâsılı bu âyetin öldükten sonra dirilmeyi inkâr edenlere karşı bir delil niteliğinde olduğu görülmektedir.[542] Âyette öldükten sonra dirilmenin hak olduğu açıklanmaktadır.[543] Buna bağlı olarak insan bedeninin ne halde olursa olsun, tekrar dirileceğine dikkat çekilmiştir. Zira Allah Teâlâ bütün insanları nasıl yarattıysa aynı şekilde de diriltecektir.

ad. Fetaranâ (فَطَرَنَا)

"قَالُوا لَنْ نُؤْثِرَكَ عَلٰى مَا جَاءَنَا مِنَ الْبَيِّنَاتِ وَالَّذِي فَطَرَنَا فَاقْضِ مَا اَنْتَ قَاضٍۗ اِنَّمَا تَقْضِيْ هٰذِهِ الْحَيٰوةَ الدُّنْيَاۗ"[544]

"قَالُوا لَنْ نُؤْثِرَكَ عَلٰى مَا جَاءَنَا مِنَ الْبَيِّنَاتِ وَالَّذِي فَطَرَنَا" cümlesi "Bize gelen Hz. Mûsâ'nın asâ ve yed-i beyzâ mucizelerine ve bizi yoktan var eden Rabb'imize seni üstün tutamayız"[545] veya "Hz. Mûsâ'nın davetini ve Allah'ı yalanlayıp sana tâbî olmayız"[546] şeklinde yorumlanmıştır. Bu kıssada Hz. Musa'nın asâsının yılana dönüşüp sihirbazların attığı değnek ve ipler yutması bir mucizedir. Onlar bunu anlayarak secdeye kapanmışlar ve alemlerin Rabbi'ne iman etmişlerdir.[547]

Âyette geçen "الَّذِي فَطَرَنَا" ifadesi iki vecihtir. İlki kasem ifade etmesidir. Diğeri ise "وَلاَ" manasında olmasıdır. Buna göre anlam "Bize gelen delillere ve bizi yaratana karşı seni asla tercih etmeyeceğiz" olur.[548] Aynı zamanda bu ifade "bize sihir ve mucizeyi birbirinden ayırabilceğimiz aklı veren" anlamında da yorumlanmıştır.[549] Burada özellikle "فَطَرَنَا" denmesi Firavun'un rab ve ilah olma iddiasını yalanlama ve onun aczini beyan etme amacıyla geldiği belirtilmiştir.[550] Buna bağlı olarak ibâdet ve boyun eğmede hak sahibi olanın yalnızca Allah olduğunun altı çizilmiştir.[551]

"فَاقْضِ مَا اَنْتَ قَاضٍۗ اِنَّمَا تَقْضِيْ هٰذِهِ الْحَيٰوةَ الدُّنْيَا" ifadesi Firavun'un, sihirbazların kendisine iman edeceği ümidini kesme maksadıyla gelmiştir.[552] Aynı zamanda mahzûf kasemin cevabıdır. Bu ifadeyle Firavun'un yaptıklarına karşı, hakimiyetinin sadece dünyada

[542] es-Semerkandî, **Bahru'l-'Ulûm**, II, 271-272.
[543] el-Kurtubî, **el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân**, X, 274; İbn Âşûr, **Tefsîru't-Tahrîr ve't-Tenvîr**, XV, 128.
[544] "Sihirbazlar şöyle dediler: 'Bize gelen apaçık delillere ve bizi yaratana seni asla tercih etmeyeceğiz. Artık sen vereceğin hükmü ver. Sen ancak bu dünya hayatında hüküm verirsin.'" Tâhâ, 20/72.
[545] Mukâtil b. Süleymân, **Tefsîru Mukâtil b. Süleymân**, III, 33; el-Beğavî, **Me'âlimu'tTenzîl**, V, 285; İbnü'l-Cevzî, **Zâdü'l-Mesîr fî 'İlmi't-Tefsîr**, V, 307.
[546] et-Taberî, **Câmi'u'l-Beyân 'an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân**, XVI, 116.
[547] el-Hâzin, **Lübâbü't-Te'vîl fî Me'âni't-Tenzîl**, III, 208.
[548] el-Mâverdî, **en-Nüket ve'l-'Uyûn,** III, 414; el-Hâkim el-Cüşemî, **et-Tehzîb**, VII, 4701; ez-Zemahşerî, **el-Keşşâf**, III, 58; İbn Atiyye, **el-Muharreru'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-'Azîz**, IV, 53.
[549] en-Nesefî, **et-Teysîr**, X, 315.
[550] Ebû Hayyân, **Tefsîru'l-Bahru'l-Muhît**, VI, 243.
[551] İbn Kesîr, **Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm**, V, 304.
[552] el-Mâturîdî, **Te'vîlâtü'l-Kur'ân**, III, 300.

olduğu, ahirette hiçbir şey yapamayacağı anlatılmıştır.[553] Bu dünya hayatı fâni olduğundan asıl gaye ebedi olan ahiret mutluluğunu elde etmektir. Dolayısıyla akıl, ebedi mutluluğa ulaşma adına geçici sıkıntı ve belâlara katlanmayı gerektirir.[554]

Âyet, Firavun'un Hz. Musa'yı alt etmek için çağırdığı sihirbazların, apaçık hakikatleri görmeleri, böylelikle Hz. Musa'nın tevhid çağrısına kulak verip ona itaat etmeleri suretiyle Firavun'a karşı çıkmalarını anlatmaktadır.[555]

Burada sihirbazların canları pahasına Allah'a iman etmekten geri durmayıp Firavun'a karşı gelmeleri insandaki fıtratın bir sonucudur. Zira fıtrat, insana asıl Rabb'ini bulma ve O'na itaat etme noktasında pusula konumundadır.

ae. Fetarahünne (فَطَرَهُنَّ)

"قَالَ بَلْ رَبُّكُمْ رَبُّ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ الَّذِي فَطَرَهُنَّ وَاَنَا عَلٰى ذٰلِكُمْ مِنَ الشَّاهِدِينَ"[556]

Bu âyette "فَطَرَهُنَّ" ifadesi "gökleri ve yeri yok iken var eden" anlamına gelmektedir.[557] Buna göre âyet Hz. İbrâhîm'in "Sizin Rabb'iniz bu putlar değil, göklerin ve yerin Rabb'i olan Allah'tır" demek suretiyle kavmini uyarmasını anlatmaktadır.[558] Nitekim Allah Teâlâ, varlığını teyit eden deliller ve yarattığı varlıklardaki sanatının izleri ile bilinen bir Rabb'dir.[559] Bununla birlikte ibadet edilmeye layık olan da yalnızca O'dur.[560]

Hz. İbrâhîm davetinde "وَاَنَا عَلٰى ذٰلِكُمْ مِنَ الشَّاهِدِينَ" demek suretiyle kendini şahit tutarak gökleri ve yeri de sözünün doğruluğuna delil getirerek her şeyin Rabb'inin "Allah" olduğu ispat etmektedir.[561] Bu ifadeyle ilgili şu iki açıklama yapılmıştır: İlki, bu sözün gayesinin, bir hususu övme veya yerme konusunda iyice tekit edip ortaya koymak anlamında olduğudur. İkincisi ise, Hz. İbrâhîm'in bu sözüyle, söylediklerini delille ispat

---

[553] et-Tûsî, **et-Tibyân**, VII, 190; et-Tabersî, **Mecmaʿu'l-beyân fî tefsîri'l-Kurʾân**, VII, 30; el-Kâsımî, **Tefsîru'l-Kâsımî**, XI, 4193.

[554] er-Râzî, **Mefâtîhu'l- Ğayb**, XXII, 89.

[555] el-Kurtubî, **el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân**, XI, 225-226; el-Beydâvî, **Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl**, IV, 33.

[556] "İbrâhîm dedi ki: 'Hayır! Rabbiniz göklerin ve yerin Rabbidir. O bunları yaratandır ve ben de buna şahitlik edenlerdenim.'" el-Enbiyâ, 21/56.

[557] Mukâtil b. Süleymân, **Tefsîru Mukâtil b. Süleymân**, III, 83; es-Semerkandî, **Bahru'l-'Ulûm,** II, 370; es-Sa'lebî, **el-Keşf ve'l-beyân,** VI, 279.

[558] et-Taberî, **Câmi'u'l-Beyân 'an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân**, XVI, 292.

[559] el-Mâturîdî, **Te'vîlâtü'l-Kur'ân**, III, 333; el-Hâkim el-Cüşemî, **et-Tehzîb,** VII, 4840.

[560] el-Beğavî, **Me'âlimu't Tenzîl,** V, 323; en-Nesefî, **et-Teysîr**, X, 403; el-Hâzin, **Lübâbü't-Te'vîl fî Me'âni't-Tenzîl,** III, 228.

[561] ez-Zemahşerî, **el-Keşşâf**, III, 92; et-Tabersî, **Mecmaʿu'l-beyân fî tefsîri'l-Kurʾân**, VII, 69; el-Beydâvî, **Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl**, IV, 54.

edebileceğini ön plana çıkarmasıdır.[562] Dolayısıyla o, bu ifadede göklerin, yerin, kendisinin ve kavminin yaratılışını görmemiş olsa bile hakkında rahatlıkla şahitlik edeceği kadar kesin ve gerçek bir olay olduğunu gözler önüne sermiştir.[563] Hz. İbrâhîm'in bu tavrı Allah'ın ihsan ettiği fıtratı bilfiil hale geçirdiğini göstermektedir.

Hz. İbrâhîm'in bâtıl karşısındaki bu tavrı aynı sûredeki elli birinci âyetle desteklenmektedir. Burada "وَلَقَدْ اٰتَيْنَآ اِبْرٰهِيمَ رُشْدَهُ مِنْ قَبْلُ وَكُنَّا بِهٖ عَالِمِينَۚ"[564] buyrularak ona hidâyet verildiğinden[565] ve bununla hakkı bâtıldan ayırabildiğinden söz edilmiştir. Bahsi geçen bu ayrımı sağlayan mekanizma ise fıtrattır.

af. İnfi'âl Bâbı'ndaki Kullanımı (انْفَطَرَتْ)

"اِذَا السَّمَاءُ انْفَطَرَتْۙ وَاِذَا الْكَوَاكِبُ انْتَثَرَتْۙ وَاِذَا الْبِحَارُ فُجِّرَتْۙ وَاِذَا الْقُبُورُ بُعْثِرَتْۙ عَلِمَتْ نَفْسٌ مَا قَدَّمَتْ وَاَخَّرَتْۜ يَا اَيُّهَا الْاِنْسَانُ مَا غَرَّكَ بِرَبِّكَ الْكَرِيمِۙ اَلَّذِي خَلَقَكَ فَسَوّٰيكَ فَعَدَلَكَۙ فِي اَيِّ صُورَةٍ مَا شَآءَ رَكَّبَكَۜ كَلَّا بَلْ تُكَذِّبُونَ بِالدِّينِۙ وَاِنَّ عَلَيْكُمْ لَحَافِظِينَۙ كِرَاماً كَاتِبِينَۙ يَعْلَمُونَ مَا تَفْعَلُونَ اِنَّ الْاَبْرَارَ لَفِي نَعِيمٍۚ وَاِنَّ الْفُجَّارَ لَفِي جَحِيمٍۚ يَصْلَوْنَهَا يَوْمَ الدِّينِ وَمَا هُمْ عَنْهَا بِغَآئِبِينَۜ وَمَا اَدْرٰيكَ مَا يَوْمُ الدِّينِۙ ثُمَّ مَا اَدْرٰيكَ مَا يَوْمُ الدِّينِۜ يَوْمَ لَا تَمْلِكُ نَفْسٌ لِنَفْسٍ شَيْـًٔا وَالْاَمْرُ يَوْمَئِذٍ لِلّٰهِ"[566]

Âyetteki altı çizili ifade "اِنْشَقَّ" (yarılma/çatlama)[567] anlamına gelmekte olup, kıyamet günü göğün yarılma hadisesinin gerçekleşeceğini haber verir.[568] Bazı tefsirciler göğün yarılmasından maksadın kapılarının açılması olduğunu ifade etmişlerdir. Bazıları da eşyanın ortadan yarılması anlamına geldiğini söylemişlerdir. İkinci yorumun daha isabetli olduğu görülmektedir. Zira bağlamda inkârcıları korkutma, onları dehşete düşürme amacı vardır. Kapıların açılmasında böyle bir anlam yok iken göğün bizzat yarılması halinde

---

[562] er-Râzî, **Mefâtîhu'l- Ğayb**, XXII, 181-182.

[563] Seyyid Kutup, **Fî Zılâli'l-Kur'ân**, IV, 2385-2386.

[564] "Andolsun, daha önce de İbrahim'e doğruyu yanlıştan ayırma yeteneğini verdik. Biz zaten onu biliyorduk" el-Enbiyâ, 21/51.

[565] el-Kurtubî, **el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân**, XXI, 296; eş-Şevkânî, **Fethu'l-Kadîr,** 938; el-Kâsımî, **Tefsîru'l-Kâsımî,** XI, 4279.

[566] "Gök yarıldığı zaman. Yıldızlar saçıldığı zaman. Denizler kaynayıp fışkırtıldığı zaman. Kabirlerin içindekiler dışarı çıkarıldığı zaman. Herkes yaptığı ve yapmadığı şeyleri bilecek. Ey insan! Seni yaratan, şekillendirip ölçülü yapan, dilediği bir biçimde seni oluşturan cömert Rabb'ine karşı seni ne aldattı? Hayır, hayır! Siz hesap ve cezayı yalanlıyorsunuz. Halbuki üzerinizde muhakkak bekçiler, değerli yazıcılar vardır. Onlar yapmakta olduklarınızı bilirler. Şüphesiz, iyiler Naîm cennetindedirler. Şüphesiz, günahkârlar da cehennemdedirler. Hesap ve ceza günü oraya gireceklerdir. Onlar oradan kaybolup kurtulacak da değillerdir. Hesap ve ceza gününün ne olduğunu sen ne bileceksin? Evet, hesap ve ceza gününün ne olduğunu sen ne bileceksin? O gün kimse kimseye hiçbir fayda sağlayamayacaktır. O gün buyruk, yalnız Allah'ındır." el-İnfitâr, 82/1-19.

[567] Mukâtil b. Süleymân, **Tefsîru Mukâtil b. Süleymân**, IV, 613; el-Ferrâ, **Meâni'l-Kur'ân**, III, 243-244; et-Taberî, **Câmi'u'l-Beyân 'an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân**, XXIV, 174.

[568] ez-Zeccâc**, Me'âni'l-Kur'ân ve İ'râbühû**, V, 295.

korku ve dehşet söz konusu olur.[569] Bu yarılmanın Allah Teâlâ'nın heybetinden ve meleklerin inişinden dolayı gerçekleşeceği ifade edilmiştir.[570]"اِنْفَطَرَ" fiilinin "yarılma"nın yanında "devrilme/yıkılma" anlamı da vardır. Nitekim şâir bunu şöyle dile getirir:

كانوا سعوداً سماءَ الناس فانفطرت فأصبح الشمل لم ترفع له عُمُد

"İnsanların semâsı yıldızlardan oluşan bir gruptu. Ancak o yıkılınca direkleri kaldırılamayan bir yapı haline geldi."[571]

Bu fiile her ne kadar "yarılma", "parçalara ayrılma"[572] benzeri anlamlar verilse de "yarılmanın başlangıcı" şeklinde tanımlanmasının daha uygun olduğu ifade edilmektedir. Zira kıyamet günü meleklerin inmesi için gökyüzü yarılmaya başlar. Buna bağlı olarak gök cisimlerinin düzeni bozulur ve kâinatın yerle bir olduğu bir tablo meydana çıkar.[573] Bunun dışında ölümün gelmesiyle hayvânî rûhun insânî rûhtan ayrılması da "اِنْفَطَرَ" olarak tanımlanmaktadır.[574]

Bu âyet, daha iyi anlaşılması için devamındaki âyetlerle birlikte incelenmelidir. Bir ila beşinci âyetler arasında her gün düzenli seyreden yıldızların dağılması, kendi halindeki denizlerin taşması, hareketsiz haldeki kabirlerin alt üst olması, hesabın görülmesi gibi kıyamet alametlerini anlatarak haşrin gerçekleşeceğini bildirmektedir.[575] Burada gök kelimesi zâhiren fâil gibi görünse de mef'ûl konumunda olup asıl fâil Allah'tır.

Altı ila sekizinci âyetler arasında Allah'ın insanı ölçülü olarak güzel bir surette yaratan ve ona dilediği biçimde uzun, kısa, kadın, erkek olarak şekil veren olduğu halde, insanı O'na karşı kibirlendiren şeyin ne olduğunu sorgulatma vardır.[576]

Dokuz ila on ikinici âyetler arasında inkarcıların hesap gününü ve İslam dinini yalanlamakla aslında hiçbir sevabı ve azabı kabul etmemiş oldukları anlatılmaktadır. Buna bağlı olarak yaptıkları amellerin karşılığının aleyhlerine olarak, yazıcı melekler

[569] el-Mâturîdî, **Te'vîlâtü'l-Kur'ân**, V, 397.
[570] es-Semerkandî, **Bahru'l-'Ulûm**, III, 454.
[571] el-Mâverdî, **en-Nüket ve'l-'Uyûn,** VI, 220.
[572] et-Tûsî, **et-Tibyân,** X, 290.
[573] Elmalılı, **Hak Dini Kur'ân Dili**, IX, 46.
[574] Bursevî, **Rûhu'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân**, X, 355.
[575] el-Beğavî, **Me'âlimu'tTenzîl**, VIII, 355; İbn Atiyye, **el-Muharreru'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-'Azîz**, V, 446.
[576] en-Nesefî, **et-Teysîr,** XV, 243; İbnü'l-Cevzî, **Zâdü'l-Mesîr fî 'İlmi't-Tefsîr**, IX, 47-48.

tarafından kaydedildiği haber verilmektedir. Zira hesap, Allah katında en önemli işlerden biridir. Bu durum günahkârlar için korkutma ve uyarı, müminler için ise bir lütuftur.[577]

On üç ila on dukuzuncu âyetler arasında iyi amellere sahip olanların cennette, kötü amelleri olanların ise cehennemde olacağı anlatılmaktadır. Ayrıca kıyamet gününün dehşetinde söz edilerek isyan eden kullara bir tehdit vardır. Bununla birlikte o gün mal, oğul, yardımcı ve şefaatçi gibi şeylerin hiçbirinin tesiri olmayacağı, âhirette ancak iyi amellerin ve ibadetlerin fayda vereceği bildirilmiştir. Son olarak bekânın yalnız Allah'a ait olduğu ile sûre bitirilmiştir.[578] Bu ifade Allah'ın kimseye zulmetmeyeceğini ve herkese kazandığının karşılığını vereceğini[579] Buna bağlı olarak da kimsenin bu noktada tartışma cüreti gösteremeyeceğini belirtmektedir.[580]

Hâsılı, bu sûre bütün kâinatın yok olmasından sonra bâki kalacak olan Allah olduğundan bahsetmektedir.[581] Buna göre her insanın yarılma/çatlama yaşamayan, değişmeyen ve yok olmayan tek gerçeğe yani O'na yönelmesi gerekmektedir. O kimseye zulmetmez aksine herkese hakettiği karşılığı verir.

ag.Tefa''ul Bâbı'ndaki Kullanımı (يَتَفَطَّرْنَ)

"تَكَادُ السَّمٰوَاتُ يَتَفَطَّرْنَ مِنْهُ وَتَنْشَقُّ الْأَرْضُ وَتَخِرُّ الْجِبَالُ هَدًّا"[582]

Yukarıdaki âyette Müşriklerin "Melekler Allah'ın kızlarıdır" şeklindeki iftiralarından ötürü neredeyse göklerin çatlayacağı, arzın yarılacağı ve dağların yıkılıp yerle bir olacağı anlatılmaktadır. Buna göre "يَتَفَطَّرْنَ" fiilinin "çatlamak" anlamına geldiği görülmektedir.[583] Bunun yanında "hızla birbirinden ayrılarak parçalanma"[584] anlamı da verilmiştir. Kıraat imamlarından olan Nâfi ve Kisâî fiilin önce gelmesinden ötürü "يَكَادُ" şeklinde okurken, diğerleri göklerin müennes olmasından dolayı "تَكَادُ" şeklinde okumuşlardır.[585]

[577] ez-Zemahşeri, **el-Keşşâf,** 537-538; Ebû Hayyân, **Tefsîru'l-Bahru'l-Muhît,** VIII, 428.
[578] er-Râzî, **Mefâtîhu'l- Ğayb**, XXXI, 85-87.
[579] el-Kurtubî, **el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân**, XIX, 249.
[580] İbn Kesîr, **Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm**, VIII, 345.
[581] Seyyid Kutup, **Fî Zılâli'l-Kur'ân**, VI, 3845.
[582] "Neredeyse gökler parçalanacak, yer yarılacak, dağlar yıkılıp çökecektir!" Meryem, 19/90.
[583] Mukâtil b. Süleymân, **Tefsîru Mukâtil b. Süleymân**, II, 640.
[584] İbn Atiyye, **el-Muharreru'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-'Azîz**, IV, 34.
[585] es-Sa'lebî, **el-Keşf ve'l-beyân,** VI, 232; el-Beğavî, **Me'âlimu't Tenzîl,** V, 256.

Âyette geçen "هَداً" kelimesi "parçalanma"[586] anlamında bir kelime olup dağların sıfatı olarak gelmiştir.[587] Bu kelimeye "şiddetli bir ses çıkararak yıkılmak"[588], devrilmek[589] manaları da verilmiştir. Nitekim bu kelime hadiste şu şekilde geçmektedir: "اللَّهُمَّ إِنِّي أَعُوذُ بِكَ مِنَ الْهَدْمِ"[590] Buna göre "هَداً" kelimesinin "yıkım, yerine dibine geçme" anlamları da taşıdığı görülmektedir.[591]

Gökler, yeryüzü, dağlar ve bütün yaratıklar Allah'a ortak koşmaktan şiddetle kaçınan varlıklardır. Dolayısıyla âyet, cinlerin ve insanların bu hususun tam tersi tavırları karşısında göklerin ve yerin neredeyse çatlayacak duruma geleceklerini haber vermektedir.[592] Bu âyet öncesi ve sonrasıyla[593] ele alındığında ilk olarak Allah'a çocuk isnadının ne kadar ağır ve çirkin bir ifade olduğunun vurgulandığı görülmektedir. Nitekim bu durum karşısında en katı ve en sert olan göklerin çatlaması, yerin ortasından yarılması ve dağların da yıkılıp çökmesinden bahsedilmektedir. Zira gaybî meseleler ancak gözle görülüp algılanabilen somut nesnelerle delil getirmek suretiyle anlaşılabilir.[594] İkinci olarak ise Allah'ın gökleri ve yeri kıyamete kadar tutması O'nun ne kadar bağışlayıcı ve merhametli olduğuna işaret etmektedir.[595]

Allah Teâlâ "Hâlık" sıfatına sahip ve herhangi bir bedene sığdırılamayan bir yaratıcıdır. Çocuk edinme de bedenî bir hal olduğundan O'na isnad edilemez.[596] Dolayısıyla söyledikleri çirkin ve kabul edilemez bir sözdür.[597] Bu âyet, Allah'a çocuk isnad etmekle O'na iftira edenler için bir darb-ı meseldir. "يَتَفَطَّرْنَ" fiilinin mübalağa sîgasında gelmesi

---

[586] el-Ferrâ, **Meâni'l-Kur'ân**, II, 173; es-Semerkandî, **Bahru'l-'Ulûm**, II, 334; el-Vâhidî, Ebü'l-Hasan Ali b. Ahmed b. Muhammed en- Nîsâbûrî, **et-Tefsîrü'l-Basît,** I-XXV, (thk. Muhammed b. Salih b. Abdullah el-Fevzân), Silsiletu'r-Resâili'l-Câmia, Riyad, 1430, XIV, 336.

[587] Ebû Ubeyde, **Mecâzü'l-Kur'ân**, II, 12.

[588] et-Tûsî, **et-Tibyân**, VII, 152.

[589] İbnü'l-Cevzî, **Zâdü'l-Mesîr fî 'İlmi't-Tefsîr**, V, 265.

[590] "Yüksekten düşmekten, yıkıntı altında kalmaktan sana sığınırım." Ebû Dâvud, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî, **Sünenü Ebî Dâvud**, (thk. Muhammed Abdulazîz el-Hâlidî), Dârü'l-Kütübi'l-'İlmiyye, Beyrut, 1416/1996, "Salat", 367; Müsned, 14975.

[591] el-Kurtubî, **el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân**, XI, 157.

[592] et-Taberî, **Câmi'u'l-Beyân 'an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân**, XV, 637.

[593] "وَقَالُوا اتَّخَذَ الرَّحْمٰنُ وَلَداً لَقَدْ جِئْتُمْ شَيْئاً إِداًّ تَكَادُ السَّمٰوَاتُ يَتَفَطَّرْنَ مِنْهُ وَتَنْشَقُّ الْأَرْضُ وَتَخِرُّ الْجِبَالُ هَداًّ أَنْ دَعَوْا لِلرَّحْمٰنِ وَلَداً"
"Onlar, 'Rahmân bir çocuk edindi' dediler. Andolsun, siz çok çirkin bir şey ortaya attınız. Rahman'a çocuk isnat etmelerinden dolayı neredeyse gökler parçalanacak, yer yarılacak, dağlar yıkılıp çökecektir!" Meryem, 19/88-91.

[594] el-Mâturîdî, **Te'vîlâtü'l-Kur'ân**, III, 280.

[595] ez-Zemahşeri, **el-Keşşâf,** III, 34-35.

[596] el-Hâkim el-Cüşemî, **et-Tehzîb,** VI, 4621.

[597] en-Nesefî, **et-Teysîr**, X, 245; er-Râzî, **Mefâtîhu'l- Ğayb**, XXI, 255.

bu iftiranın etkisiyle çatlamanın şiddetini ve dehşetini göstermektedir.[598] Nitekim bu söz söylendiği anda çevredeki bütün durgun nesneler sallanmaya, bütün hareketsiz varlıklar sarsılmaya başlamıştır. Bu durum söylenen sözün yapılarına ve özlerine ters düştüğünü ifade etmektedir.[599]

Bu âyette göğün çatlaması, parçalanması onun fıtratını ifade etmektedir. Cansız bir varlığın bile Allah'a atılan iftira karşısında dehşetinden ne hallere düştüğü anlatılarak, insanın kendi yaptığı hatalardan utanmasına dikkat çekilmektedir.

"تَكَادُ السَّمٰوَاتُ يَتَفَطَّرْنَ مِنْ فَوْقِهِنَّ وَالْمَلٰٓئِكَةُ يُسَبِّحُونَ بِحَمْدِ رَبِّهِمْ وَيَسْتَغْفِرُونَ لِمَنْ فِي الْاَرْضِ اَلَآ اِنَّ اللهَ هُوَ الْغَفُورُ الرَّحِيمُ"[600]

"تَكَادُ السَّمٰوَاتُ يَتَفَطَّرْنَ مِنْ فَوْقِهِنَّ" ifadesi göklerin Rabb'lerinin büyüklüğünden ötürü yarılacağından bahsetmektedir.[601] Buradaki "يَتَفَطَّرْنَ" fiili bir şeyin parçalara ayrılmasını da ifade etmektedir.[602] Âyetin bu kısmı hakkında iki farklı yorum yapılmıştır. İlki yeryüzündekilerin günahlarından, Allah'ın çocuk, ortak ve eş edindiğine dair söyledikleri sözün büyüklüğünden dolayı göklerin çatlayacak hale gelmesidir.[603] Diğeri ise Allah'ın büyüklük ve azametinden dolayı göklerin çatlaması" şeklindedir.[604]

"وَالْمَلٰٓئِكَةُ يُسَبِّحُونَ بِحَمْدِ رَبِّهِمْ وَيَسْتَغْفِرُونَ لِمَنْ فِي الْاَرْضِ" ifadesi meleklerin Rabb'lerini tesbih edip sadece müminler,[605] başka bir yoruma göre ise bütün insanlar için mağfiret dilemelerini anlatmaktadır.[606] Ayrıca onların Allah Teâlâ'dan yeryüzündeki insanlara yumuşak davranmasını, cezayı hak ettikleri halde onları cezalandırmakta acele etmemesini istediklerini belirtmektedir.[607] Bunlara ek olarak, meleklerin mağfiret dilemesinin

---

[598] el-Âlûsî, **Rûhu'l-Me'ânî fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Azîm ve's-Seb'i'l-Mesânî**, XVI, 139.
[599] Seyyid Kutup, **Fî Zılâli'l-Kur'ân**, IV, 2321.
[600] "Neredeyse gökler (onun azametinden) üstlerinden çatlayacaklar. Melekler ise, Rablerini hamd ile tespih ederler ve yeryüzündekiler için bağışlanma dilerler. İyi bilin ki Allah, çok bağışlayandır, çok merhamet edendir." eş-Şûrâ, 42/5.
[601] Mukâtil b. Süleymân, **Tefsîru Mukâtil b. Süleymân**, III, 763; et-Taberî, **Câmi'u'l-Beyân 'an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân**, XX, 466.
[602] Ebû Ubeyde, **Mecâzü'l-Kurʾân,** II,199.
[603] el-Mâturîdî, **Te'vîlâtü'l-Kur'ân**, IV, 392; el-Vâhidî, **et-Tefsîrü'l-Basît,** XIX, 486.
[604] en-Nesefî, **et-Teysîr,** XIII, 209; el-Kâsımî, **Tefsîru'l-Kâsımî**, XIV, 5222; er-Râzî, **Mefâtîhu'l- Ğayb**, XXVII, 145.
[605] es-Semerkandî, **Bahru'l-'Ulûm**, III, 191; el-Beğavî, **Me'âlimu'tTenzîl**, VII, 184; Suyûtî, **ed-Dürru'l-Mensûr**, XIII, 131.
[606] el-Mâverdî, **en-Nüket ve'l-'Uyûn**, V, 193.
[607] ez-Zemahşeri, **el-Keşşâf**, IV, 160.

insanlar için hidayet talebinde bulunmaları[608], onlar için rızık talep etmeleri[609] anlamına geldiği ve müşriklerin bu sözüne şaşkınlık ve hayretlerinden dolayı[610] gerçekleştiği söylenmektedir.

"أَلَا إِنَّ اللهَ هُوَ الْغَفُورُ الرَّحِيمُ" ifadesi Allah'ın, kullarının işledikleri günahlara rağmen onlara ihsanda bulunan,şefkatli ve merhametli bir Rabb olduğunu anlatmaktadır.[611] Merhametli olmasından maksat ise onlardan intikam almayı çabuklaştırmamasıdır.[612] Bu ifadede aynı zamanda meleklerin istiğfarlarını kabul edip, talep ettikleri mağfiretini arttırdığına bir işaret vardır.[613]

Seyyid Kutup göklerin Allah'ın azametinin ürpertisinden ve yeryüzünde işlenen günahların dehşetinden dolayı çatlayacak gibi olduklarını ifade etmektedir. Bununla birlikte bazı insanların göklerin bile duyup dehşetinden titrediği, çatlayacak gibi olduğu bu büyüklüğü unuttuklarını belirtmektedir.[614]

Hâsılı, kainattaki her varlık fıtratına uygun hareket ederek kendi çizgisinde ilerlediği halde insanoğlu zaman zaman bu düzeni bozabilmektedir. Bu noktada onun yaptıklarından dolayı kâinatın etkilenmesinin kişiyi düşünmeye sevk etmesi ve fıtratına uygun hareket etmeye yöneltmesi gerektiği düşünülmektedir.

[608] İbn Atiyye, **el-Muharreru'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-'Azîz**, V, 26.
[609] İbnü'l-Cevzî, **Zâdü'l-Mesîr fî 'İlmi't-Tefsîr**, V, 273.
[610] eş-Şevkânî, **Fethu'l-Kadîr**, 1322.
[611] et-Tûsî, **et-Tibyân**, IX, 144.
[612] el-Kurtubî, **el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân**, XVI, 5.
[613] Ebu's-Su'ûd, **İrşâdü'l-Akli's-Selîm**, VIII, 22.
[614] Seyyid Kutup, **Fî Zılâli'l-Kur'ân**, V, 3137.

İKİNCİ BÖLÜM

DİĞER BİLİMLERDE FITRAT KAVRAMI

I. TEMEL İSLAM BİLİMLERİNDE FITRAT KAVRAMI

Bu bölümde "Hadîs", "Fıkıh", "Kelâm" ve "Tasavvuf" ilimlerinde elde edilen bulgular üzerinden "fıtrat" kavramının nasıl ve ne şekilde var olduğu incelenecektir.

A. HADİS

"Fıtrat" kavramına dair rivâyetler incelendiğinde"فَطَر, فَطَّرَ, اَفطَرَ, تَفَطَّرَ, اِنْفَطَرَ, فِطْر, فِطْرَة" şeklinde yedi türevinin geçtiği hadisler tesbit edilmiştir. Bunlardan elde edilen bulguların beş başlık altında toplandığı görülür. Bunlar:

1- Fıtratın Hz. Peygamber ve onun ümmetiyle özdeşleştiğini içeren hadis.

2- Fıtrat üzere ölme ile ilgili hadis.

3- Fıtrat hadisi.

4- Fıtrattan kabul edilen fiilleri içeren hadisler.

5- Fıtratın sütü simgelediği hadis.[615]

Bunlara İbn Abdilberr en-Nemerî'nin "et-Temhîd" adlı eserinde yer alan Hz. Ali'nin duası da eklenebilir.[616]

1. Fıtrat Hadisi

Bu bölümde lügat kısmında kısaca bahsedilen fıtrat hadisi detaylıca incelenecektir.

"أَنَّ أَبَا هُرَيْرَةَ (رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ) قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ (صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ سَلَّمْ): مَا مِنْ مَوْلُودٍ إِلاَّ يُولَدُ عَلَى الْفِطْرَةِ، فَأَبَوَاهُ يُهَوِّدَانِهِ أَوْ يُنَصِّرَانِهِ أَوْ يُمَجِّسَانِهِ"[617]

Mezkûr hadiste geçen "fıtrat" kelimesine dair âlimler farklı yorumlarda bulunmuşlardır. Bu yorumlar genel itibariyle dört başlık altında incelenecektir.

---

615 Wensinck, Arent Jan, J. P. Mensing, J. Brugman, **el-Mu'cemu'l-Müfehres li Elfâzi Hadîsi'n-Nebevî** (I-VIII), Leiden: Mektebetu Brill, 1936-1969, V, 179-180.

616 İbn Abdilberr, **et-Temhîd,** XVIII, 79.

617 "Her çocuk ancak fıtrat üzere dünyaya getirilir. Bundan sonra anası babası (Yahudi ise) onu Yahudi yaparlar, (Hıristiyan ise) onu Hıristiyan yaparlar, (Mecusi ise) onu Mecusi yaparlar." el-Buhârî, **"Cenâiz",** 78; el-Müslim, **"Kader",** 22.

a. İslam Üzere Yaratılış

Ebû Hüreyre (v. 58/678), Mücâhid (v. 103/722), Dahhâk (v. 105/724), İkrime (v. 107/726), Hasan-ı Basrî (v. 110/728), Katâde (v. 118/736) gibi sahâbe ve tabiîn ile selef âlimlerinin büyük çoğunluğu mezkûr hadisteki "fıtrat"ı "İslam" olarak yorumlamışlardır. Bu görüşü benimseyenler [618]"فَأَقِمْ وَجْهَكَ لِلدِّينِ حَنِيفاً فِطْرَتَ اللهِ الَّتِي فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَا لَا تَبْدِيلَ لِخَلْقِ اللهِ" âyetini delil getirmişlerdir. Buna göre "fıtrat" "din" manasında olmakla birlikte "Allah'ın yaratmasında değişiklik olmaması" da "her insanın İslam dini üzere yaratıldığı" anlamına gelmektedir.[619] Bu görüşü savunanların diğer bir delili de Hz. Peygamber'in "Beş şey fıtrattandır"[620] hadisidir. Onlara göre, bunların İslam'ın sünnetleri olmaları fıtrata bu mananın verilmesini kuvvetlendirmiştir. Bu yoruma karşı çıkanlar da olmuştur. Bunlardan biri İbn Abdilberr (v. 463/1071)'dir. Ona göre hadiste zikredilen "fıtrat"ın, "İslam" olması imkânsızdır. Çünkü o, kişinin İslam ve iman üzere olabilmesi için konuşabilen, inanabilen ve amel edebilen olması gerektiğini belirtir. Buna bağlı olarak yeni doğan biri için bu durumun imkânsız bir hal olduğunu, akıllı her insanın da bunu bileceğini söyler.[621] Diğeri ise Takiyyüddîn es-Subkî (v. 756/1355)'dir. Ona göre de doğan çocuğun İslam dinine inanarak doğduğu akıl almaz bir durumdur.[622] Hasılı, daha dili çözülmemiş, belli bir zihnî olgunluğa erişememiş bir bebekten iman etmesi beklenemeyeceğinden İbn Abdilberr ve Takiyyüddîn es-Subkî'nin yorumu daha makul görünmektedir.

b. Başlangıçta İman veya Küfür Üzere Yaratılış

İbn Teymiyye'nin ifadesine göre bir kısım âlime göre insanlar saâdet ya da şekâvet (cennetlik veya cehennemlik) üzere yaratılmıştır. Buna göre Allah ilk yaratışta, Müslüman olacağını bildiği kişiyi fıtrat üzere, kâfir olacağını bildiği kişiyi de kâfir olarak yaratır.[623] İbn Abdilberr'in, eserinde aktardığına göre de bir kısım âlim hadisteki "Her doğan çocuk fıtrat üzere doğar" ifadesini "Başlangıçta ne üzere yaratıldıysa o halde

---

618 "Hakka yönelen bir kimse olarak yüzünü dine çevir. Allah'ın insanları üzerinde yarattığı fıtrata sımsıkı tutun. Allah'ın yaratmasında hiçbir değiştirme yoktur. İşte bu dosdoğru dindir. Fakat insanların çoğu bilmezler." er-Rûm, 30/30.

619 İbn Abdilberr, **et-Temhîd**, XVIII, 72.

620 "Sünnet olmak, kasıkları tıraş etmek, tırnakları kesmek, koltuk altını temizlemek, bıyıkları kırpmak." Buhâri, **"İsti'zân",** 51; **"Libâs",** 63-64; Müslim, **"Tahâret",** 50.

621 İbn Abdilberr, **et-Temhîd**, XVIII, 77.

622 es-Subkî, **Küllü Mevlûdin**, 20.

623 İbn Teymiyye, Takıyyüddin (v. 728/1328), **Der'ü Tearuzi'l-Akl ve'n-Nakl**, tash. Abdullatîf Abdurrahmân, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1418/1998, IV, 278-279

doğar" şeklinde anlamıştır. Zira onlara göre çocuklar buluğ çağında ebeveynlerinden ve onların inançlarından ayrılarak Allah'ın, kendilerini üzerine yarattığı ve kendisine yönelecekleri duruma geçerler. Arap dilinde "fıtrat" "başlangıç", "fâtır" da "başlayan" demektir. Dolayısıyla hadisin manası "Allah'ın, her doğan çocuğu, sonucunda ne olacaksa başlangıcında o hal üzere yaratması" olur. Bu da cennetlik ya da cehennemlik olmaktır.[624] Bu görüşte olanların diğer bir delili de "Âdemoğulları kısım kısım yaratılmışlardır. Onlardan bir kısmı mü'min doğar, mü'min yaşar ve mü'min ölür. Bir kısmı da kâfir doğar, kâfir yaşar ve kâfir ölür. Diğer bir kısmı da mü'min doğar, mü'min yaşar ve kâfir ölür. Bir diğer kısım ise kâfir doğar, kâfir yaşar ve mü'min ölür."[625] rivâyetidir.[626] Bu yoruma karşı bir grup âlim de çocuğun küfür, iman, ma'rifet ve inkâr üzere yaratıldığını kabul etmediklerini belirtmektedir. Onlara göre küfür veya iman, bulûğ çağından sonra ortaya çıkan durumlardır. Bu durum şu hadise benzer: "كما تُنْتج البهيمة بهيمةً جَمْعَاءَ هل تُحسّون فيها جَدْعاء من حتى تكونوا انتم تجدعونها"[627] "Hayvan her türlü kusurdan sâlim olarak doğurduğunda ta ki siz onun doğal halini bozana kadar hiç anne ve yavrusunda bir kusur görüyor musunuz?" İnsan da inanç hususunda hadisteki kusursuz olarak hayvanlar gibidir. Bu hayvanlar tam bir şekilde doğar da sonra kulağı kesilir, burnu kesilir. Bundan sonra da hayvanlar hakkında: 'Bunlar behâir, şunlar sevâib'dir.'[628]denilir. Çocuklar da doğduklarında kendileri için ne bir küfür, ne iman, ne ma'rifet ve ne de inkâr söz konusu olmadığından tıpkı sâlim hayvanlar gibidirler. Bu çocuklar mükellef oldukları zaman şeytanlar onları ayartır. Onların çoğu küfre girer, azını da Allah korur. Bu çocuklar daha işin başında küfür veya iman üzere yaratılmış olsalardı, bu durumdan asla kurtulamazlardı. Ayrıca çocukların doğdukları anda küfrü veya imanı akletmeleri mantığa aykırıdır. Allah onları hiçbir şey kavrayamayacakları bir vaziyette yaratmıştır. Nitekim âyette "Sizler hiçbir şey bilmez durumdayken Allah sizi analarınızın karnından dışarı çıkardı; şükredesiniz diye size kulaklar, gözler, kalpler verdi."[629] buyurmuştur.[630]

---

624 İbn Abdilberr, **et-Temhîd**, XVIII, 78.

625 Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh İbn Muhammed eş-Şeybânî, **el-Müsned,** I- XXIII, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1982, XXII, 19.

626 es-Subkî, **Küllü Mevlûdin**, 18.

627 el-Buhârî, **"Cenâiz",** 78.

628 Câhiliye Araplarının, doğurganlıkları yahut ilahlarına sundukları adak olmaları sebebiyle deve ve koyunlarına verdikleri isimlerdir. Yazıcı, İshak, **"Bahîre",** Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), İstanbul, 1991, IV, 486.

629 en-Nahl, 16/78.

630 İbn Abdilberr, **et-Temhîd,** XVIII, 69-70.

Bu bilgilerden hareketle insanın eşref-i mahlûkât olmayı gerçekleştirecek potansiyelde, gerekli kuvvelerle, kusursuz bir şekilde yaratıldığı ortaya çıkmaktadır.

c. Bezm-i Elest'te İman ve Ma'rifet Üzere Yaratılış

"Bezm" Farsça'da "sohbet meclisi" anlamına gelir. "Elestü" ise Arapça'da "Ben değil miyim" manasındadır. Bu kelime el-A'râf Sûresi'nin 172. âyetinde geçmektedir. Bu âyete göre Allah geçmişte Âdemoğullarından yani onların sırtlarından zürriyetlerini çıkarmış, kendilerini nefislerine şahit tutmuş ve onlara, "Ben sizin Rabbiniz değil miyim" diye hitap etmiş, onlar da "Evet" demişlerdir.[631] Fıtratın Bezm-i Elest'te iman ve ma'rifet üzere yaratılışı ifade ettiğini savunanlara[632] göre buradaki ma'rifet ve ikrar bir iman değildir. O, tabiat itibariyle rabbi kabulleniştir. Nitekim fıtrat, Allah'ın, insanların kalplerine yerleştirdiği, Peygamberler göndererek rubûbiyyetini ve hakikatleri tasdik ettirdiği bir şeydir. İnsanlardan kimisi bilerek rabbini inkâr etmiştir. Zira Allah kendisini tanıtmadan insanları imana davet etmemiştir. Şâyet böyle olsaydı onlara hiç bilmedikleri bir şeyi teklif etmiş olurdu. Bu görüş sahiplerinin diğer bir delili "'Onları kim yarattı?' diye sorsan, kuşkusuz 'Allah yarattı' diyecekler. Şu hâlde (Allah'ı bırakıp) nasıl onlara dönebiliyorlar"[633] âyetidir. Yine bu görüş sahiplerinin gündeme getirdikleri delillerden biri de Ebu'l-Âliye'nin (ö. 90/709) Übey b. Ka'b'dan (ö. 33/654?) aktardığı rivâyettir. Buna göre Allah, el-A'râf Sûresi'nde[634] bütün insanları bir araya toplayıp, ruh halinde yaratıp sonra onlara şekil vererek onlarla konuştuğunu belirtir. Tüm insanlar O'nun "Ben sizin Rabbiniz değil miyim" hitabına karşılık "Elbette" cevabını vermişlerdir. Bunun anlamı şudur. Her insan Allah'ın Rab ve İlah olduğunu şehâdet ederek ikrar etmiştir. Allah da buna karşılık Peygamberler göndereceğini ve kitaplar indireceğini bildirmiştir. Ayrıca Peygamberleri yalanlamamaları ve vaadini tasdik etmeleri konusunda uyarmıştır. Aksi halde O'na ortak koşandan ve iman etmeyenden intikam alacağını söylemiştir.[635] İnsanlar her ne kadar Allah'ı farklı şekillerde isimlendirseler ve O'nun yanında başka ilahlara ibadet etseler de Allah, insanları yaratılışta bu ma'rifet ve ikrar üzere meydana

---

631 Yavuz, Yunus Şevki, **"Bezm-i Elest",** Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), İstanbul, 1992, VI, 106-108.

632 ez-Zeccâc, **Me'âni'l-Kur'ân ve İ'râbühû**, IV, 184-185; İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed, **el-Fasl fi'l-Mileli ve'l-Ehvâi ve'n-Nihal** (I-V), (tahk. Muhammed İbrâhîm Nasır-Abdurrahman Umeyre), 2. b., Dâru'l-Ciyl, Beyrut, 1996, IV, 133-134.

633 ez-Zuhrûf, 43/87.

634 el-A'râf, 7/172-173.

635 İbn Abdilberr, **et-Temhîd**, XVIII, 90-92.

getirmiştir. Her insan bu ön bilgi ve iman üzere dünyaya gelmektedir. Ancak bu bilgi hakiki iman değildir. Bu, ancak onun varlık yapısına yerleştirilmiş, Rabbini ve yaratıcısını tanıma ve kabullenme halidir.[636] Buna "fıtrî iman" da denir. Bu, ilk imandır. İkincisi ise insanın hayatı boyunca hür iradesi ile elde ettiği "kesbî iman"dır.[637] Buradan hareketle, Bezm-i Elest'te her insana verilen imanın onu kurtuluşa götürmeyeceği, yalnızca hakikate ulaştıracak bir araç olduğu anlaşılmaktadır.

d. Dini Kabule Uygun Bir Yapı Üzerine Yaratılış

Bir kısım âlime göre her insan yaratılış itibariyle İslam'ı kabule uygun ve ona hazır olarak doğmaktadır.[638] İbn Kuteybe, Hattâbî, Zemahşerî, Takiyyuddîn es-Subkî bunlardan bazılarıdır.[639] Bu görüşte olanlara göre, her insan yaratılışı gereği iman veya küfür üzere değil, "nötr" olarak doğar. Ancak kısa zamanda ebeveyni onu kendi dinine inandırır. Kişinin gerçek manada imana veya küfre sahip olması, ancak temyiz yaşına (buluğ) ulaştıktan sonra gerçekleşir.[640] Zira din, "kesb" ile elde edilir. Kesb de akıl ve iradeye bağlı olarak gerçekleşir. Allah da bu akıl ve iradeyle işlenen amellere göre ceza veya mükâfat verir. Buna göre Müslüman olmayan bir ailede doğan çocuk, henüz hak dine ulaşmadığı, ebeveyni de ona bu konuda yardımcı olmadığı için onun doğuştan Müslüman olması mümkün değildir.[641] Allah, bir insanın, gözünü görebilme ve kulağını işitebilme üzerine yarattığı gibi kalbini de hak dini kabul etmeye meyilli bir şekilde yaratmıştır. Kişi, kalbi bu durumu muhafaza ettiği müddetçe İslam'ı kabul edip benimser ve onu akıl dışı görmez. Nitekim yukarıda da geçtiği üzere fıtrat hadisinin bir bölümünde Hz. Peygamber, insanların fıtrat üzere dünyaya gelişini hayvanın kusurlardan uzak olarak doğup daha sonra insanlar tarafından yapılan suni müdahalelerle doğal hallerinin bozulmasına benzetmiştir. İnsanlar da böyledir. Onlar doğuştan iman veya küfre sahip değildir. Şâyet onlar iman veya küfür üzere yaratılmış olsalardı bu vasıflarından kurtulmaları mümkün olmazdı. Halbuki mü'min küfre sapma, kâfir de mü'min olma ihtimaline sahiptir. Kur'ân-

---

636 es-Subkî, **Küllü Mevlûdin**, 18.

637 Ali el-Kârî, Ebü'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Sultân Muhammed el-Kārî el-Herevî, **Şerhu'l-Fıkhi'l-Ekber**, Dâru-l Beşâiru-l İslâmiyye, Beyrut, 1419/1998, 46-48.

638 es-Subkî, **Küllü Mevlûdin**, 16.

639 İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim, Ğarîbü'l-Kur'ân, thk. Ahmed Sakar, Dâru'lKütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1398/1978, 341; ez-Zemahşeri, el-Keşşâf, III, 362; Takiyyuddin es-Subki, Küllü Mevlûdin, 16-17.

640 el-Halîmî**,** Ebû Abdillâh Hüseyn b. Hasen b. Muhammed b. Halîm el-Halîmî el-Cürcânî, **el-Minhâc fî Şuabi'l-Îmân**, Dârü'l-Fikr, Beyrut, 1979/1399, I, 152.

641 Halîmî, **el-Minhâc**, I, 153.

ı Kerim'de Nahl Sûresi'nde[642] insanların, annelerinin karnından hiçbir şey bilmez olarak doğmaları da bu durumu destekler niteliktedir. O halde hiçbir şey bilmez olarak doğan çocuk iman veya küfre sahiptir denilemez.[643] Dolayısıyla her çocuk bilkuvve Müslüman olarak yani İslam'ı kabule hazır bir şekilde dünyaya gelir.[644] Bilkuvve imana sahip insan ileride yapacağı amellerle bunu bilfiile çevirebilir. Nihâyetinde de iman veya küfür safında yer alır. "Sonuç olarak fıtrat üzere yaratılma Allah'ın insanoğlunu maddi yapısı itibariyle insan türünün standartlarına göre, manevi yapısı itibariyle de iyiye ve kötüye yönlendirilebilecek birçok kabiliyetle yarattığı, bu kabiliyetlerdeki iyilik veya kötülük vasıflarının aklî gelişim ile şekillendiği ve doğuştan hiç kimseye iyi veya kötü denilemeyeceği görüşünü ön plana çıkarmaktadır."[645] Hadisin bu şekilde yorumlanmasının diğer görüşlere nazaran daha ma'kul olduğu görülmektedir. Zira bu durum insan doğasına daha uygundur.

2. Fıtratın İslam Dini Olduğunu İfade Eden Hadis

Rivâyete göre sahabeden Huzeyfe b. Yemân (v. 36/656) mescide girdiğinde orada namazın rükû ve secdesini ta'dîle uygun yapmayan bir adam görmüş ve ona ne zamandan beri böyle namaz kıldığını sormuş. Adam da kırk seneden beri böyle olduğunu söylemiş. Bunun üzerine Huzeyfe ona şöyle demiştir: "Senin namazın sahih değildir. Eğer bu durumda vefat edersen Allah'ın, Muhammed'i yarattığı fıtratın dışında bir hâl üzere ölmüş olursun."[646] İbnü'l-Esîr, burada Huzeyfe'nin İslam dinini kastettiğini söylemiştir.[647] Buradan hareketle İslama uygun yaşamanın fıtrata uygun yaşamakla eş değer olduğu görülmektedir.

3. Fıtrat Üzere Ölme ile İlgili Hadis

"Fıtrat" kavramının geçtiği diğer bir rivâyete göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: "Uyuyacağın zaman şu duayı oku: 'Allah'ım, senin rahmetinden ümit edip gazabından da ürpererek nefsimi sana teslim ettim, yüzümü sana çevirdim, işlerimi sana havale ettim,

---

642 en-Nahl, l6/78.
643 İbn Teymiyye, **Der 'u Te 'ârüz**, IV, 289.
644 es-Subkî, **Küllü Mevlûdin**, 16.
645 Kaplan, İbrahim, "**Din, Fıtrat ve Akl-ı Selim İlişkisi Üzerine**", Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD) 17/2 (29 Aralık 2017), 72.
646 el-Buhârî, **"Ezân",** 119; en-Nesâî, Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî (v.303/915), es-**Sünenü'l-Kübrâ**, Müessese-tü'r-Risâle, Beyrut, 1421/2001, **"Sehiv",** 66.
647 İbnu'l-Esîr, **en-Nihâye,** III, 409.

sırtımı da sana dayadım. Senden başka hiçbir sığınılacak yer ve hiçbir kurtarıcı yoktur. İndirdiğin kitaba ve gönderdiğin Peygamber'e iman ettim. Eğer bunu okuduğun gece vefat edersen 'fıtrat' üzere ölmüş olursun. Şâyet sabaha erersen de hayır bulursun."[648] Burada "fıtrat üzere ölme" ifadesi "iman üzere olma" anlamında kullanılmıştır. Ayrıca uyku halinde bile olsa fıtrat üzere olmanın önemine vurgu yapılmıştır.

4. Fıtrattan Kabul Edilen Fiilleri İçeren Hadisler

Fıtrata yönelik fiilleri içeren hadisler "الفِطْرَةُ خَمْسٌ -أَوْ خَمْسٌ مِنَ الفِطْرَةِ-: الخِتَانُ، وَالِاسْتِحْدَادُ، وَتَقْلِيمُ الأَظْفَارِ، وَنَتْفُ الإِبْطِ، وَقَصُّ الشَّارِبِ"[649] "Beş şey fıtrattandır: Sünnet olmak, eteği tıraş etmek, tırnakları kesmek, koltuk altı kıllarını gidermek ve bıyıkları kısaltmak" veya bunlara beş daha eklenerek " عَشْرٌ مِنَ الْفِطْرَةِ: قَصُّ الشَّارِبِ، وَإِعْفَاءُ اللِّحْيَةِ، وَالسِّوَاكُ، وَاسْتِنْشَاقُ الْمَاءِ وَقَصُّ الأَظْفَارِ ، وَغَسْلُ الْبَرَاجِمِ، وَنَتْفُ الإِبِطِ، وَحَلْقُ الْعَانَةِ، وَانْتِقَاصُ الْمَاءِ". قَالَ زَكَرِيَّاءُ: قَالَ مُصْعَبٌ: وَنَسِيتُ الْعَاشِرَةَ. إِلاَّ أَنْ تَكُونَ الْمَضْمَضَةَ. زَادَ قُتَيْبَةُ: قَالَ وَكِيعٌ: انْتِقَاصُ الْمَاءِ يَعْنِي الاسْتِنْجَاءَ"[650] "On şey fıtrattandır: Sakalı bol ve uzun bırakmak, misvak kullanmak, burna su çekmek, parmak mafsallarını yıkamak, koltuk altını yıkamak, sidik ve dışkı mahreçlerini temizlemek" şeklinde yer almaktadır. Bu rivâyetler üzerinden şerhlere bakıldığında fıtrata verilen anlamın âdet manasında "sünnet"[651] olduğu görülmektedir. Anlaşıldığı üzere yukarıda sayılan bütün fiiller İslam dininin temizliğe verdiği önemi göstermektedir. Zira temiz olmak fıtrata dair bir ameldir.

5. Sütün Fıtratı Simgelediği Hadis

Bu hadis Hz. Peygamber'e İsrâ ve Mîrâç hadiseleri yaşandığı esnada kendisine süt ve şarap bulunan iki kadeh sunulması üzerinedir. Onun süt dolu kadehi alıp şarap dolu olanı bırakması üzerine Cebrâîl -farklı rivâyetlerde- "Sen fıtratı seçtin"[652], "O senin ve ümmetinin üzerinde bulunduğu fıtrattır"[653], "Seni fıtratına yönelten Allah'a hamdolsun!

---

[648] el-Buhârî, **"Da'avât",** 7,9, **"Tevhid",** 34; Müslim, Ebu'l-Ḥasen Müslim b. el-Ḥaccâc (v. 261/875), **es-Sahîh,** I-V, (thk. Muḥammed Fuâd ʿAbdulbâḳî), 2. b., Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, 1982, **"Zikr"**, 56.

[649] el-Buhârî, **"Libas"**, 63; İbni Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvînî, I- III, telif. Nâsırüddin el-Elbânî, **"es-Sünen",** Mektebetül-Me'arif, Riyad, 1417/1997, **"Tahâret",** 8.

[650] en-Nesâî, **"Zînet"**, 1; İbni Mâce, **"Taharet",** 8.

[651] İbn Hacer el-Askalânî, Ebu'l-Fadl Şehabeddin Ahmed, **Fethu'l-Bârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî,** I-XIII, (terkîm ve tebvîb: Muhammed Fuad Abdülbaki, tashîh ve tahric: Muhibbu'd-Din el-Hatîb), Dâru'l-Marife, Beyrut, 1959, X, 339; el-Aynî, Ebû Muhammed (Ebü's-Senâ) Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed, **Umdetu'l Kârî**, I-XXV, zabt ve tashih: Abdullah Mahmud Muhammed Ömer, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1421/2001, XXII, 70-72.

[652] el- Buhârî, **"Enbiyâ",** 24; el-Müslim, **"Îmân",** 259.

[653] el- Buhârî, **"Menâkıbu'l Ensâr"**, 42.

Eğer şarap kadehini alsaydın ümmetin sapardı"[654] şeklinde cevap vermiştir. Hz. Peygamber'in sütü seçmesinin "fıtrat" olarak nitelendirilmesi Kurtubî'ye göre doğan çocukların karınlarına ilk giren ve bağırsaklarını ilk yaran şeyin süt olması sebebiyledir. Ayrıca süte olan aşinalığının ve onun zararının olmadığını bilmesinin, Hz. Peygamber'i ona yönelttiğini de belirtir.[655] Buhârî şârihi Kirmânî ise "fıtrat"ın "İslam ve istikamet" olduğunu belirttikten sonra Hz. Peygamber'in sütü tercih etme sebebinin, Allah'ın bu ümmetin muvaffakiyetini dilemesiyle bağdaştırmıştır. Zira süt temiz ve leziz bir içecektir. İçen kişiye lezzet ve ferahlık vermesi sebebiyle de onu selamete ulaştırır.[656] Burada süt temiz yaratılışı, şarap ise bozulmuş yaratılışı ifade etmektedir.[657] Dolayısıyla Hz. Peygamber'in sütü seçmesi henüz zarar görmemiş, saf haldeki yaratılışa işarettir denilebilir. Bu yaratılış "fıtrat"tır.

6. Hz. Ali'nin Fıtratla İlgili Duası

Rivâyete göre Hz. Ali'nin şöyle dua ettiği bilinmektedir: "جَبَّارَالقُلُوب عَلَى فِطْرَتِهاَ و شَقِيِّهَا و سَعِيدِهَا"[658] Bu duadan hareketle, kalp üzerinden insanın iyiliğe ve kötülüğe meyyal bir şekilde meydana geldiği sonucu çıkmaktadır. Nitekim yaratılış itibariyle her insan buna müsait bir yapıdadır. Fıtrat üzere var edilen her birey, bu durumun bir sonucu olarak mükellef statüsüne girerek, yapıp ettiklerinden sorumlu bir varlık olmaktadır.

B. FIKIH

İnsanoğlu birtakım sorumluluklara sahip bir varlıktır. Bunların başında da "kulluk vazifesi" gelir. Nitekim "اِنَّا عَرَضْنَا الْاَمَانَةَ عَلَى السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ وَالْجِبَالِ فَاَبَيْنَ اَنْ يَحْمِلْنَهَا وَاَشْفَقْنَ مِنْهَا وَحَمَلَهَا الْاِنْسَانُ اِنَّهُ كَانَ ظَلُوماً جَهُولاً"[659] âyeti bu durumdan bahseder. Buradaki "emânet", "Allah'a itaat mesuliyeti" olarak anlaşılmalıdır. Bu mesuliyetin insana yüklenme sebebi de akıl ve irade nedeniyledir. Bu özellik kişiye, fıtrata uygun hareket etme olanağı sağlar.[660] "Emânet", "doğru bilgiye ulaşma, doğru olanı tercih etme bunların sonucunda doğruyu yapabilme

---

654 "أن رسول الله صلى الله عليه وسلم أتي ليلة أسري به بإيلياء بقدحين من خمر ولبن، فنظر إليهما، ثم أخذ اللبن، فقال جبريل: الحمد لله الذي هداك للفطرة، ولو أخذت الخمر غَوَت أمتك" el- Buhârî, **"Eşribe",** 1; Müslim, **"Eşribe",** 92.

655 İbn Hacer el-Askalânî, **Fethu'l Bârî**, VII, 215.

656 el-Kirmânî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Yûsuf b. Alî el-Kirmânî, **el-Kevâkibü'd-Derârî fî Şerhi Sahîhi'l-Buhârî,** Dâru İhyâi't-Türâsil-Arabî, Beyrut, 1401/1981, XX, 139.

657 Öztürk, **Din ve Fıtrat**, 62.

658 "İyisiyle kötüsüyle kalpleri fıtratı üzere var eden Allah'ım." İbn Abdilberr, **et-Temhîd**, XVIII, 79.

659 "Şüphesiz biz emaneti göklere, yere ve dağlara teklif ettik de onlar onu yüklenmek istemediler, ondan çekindiler. Onu insan yüklendi. Çünkü o çok zalimdir, çok cahildir." el-Ahzab, 32/72.

660 Muhammed, **"Fıtrat ve İslam Psikolojisi"**, 54-55.

kabiliyeti" olarak da açıklanabilir. Bu kabiliyetin kullanım durumuna göre kişi sonunu (cennet/cehennem) belirlemiş olur. Dolayısıyla yerinde kullanılması mühimdir. Gökler, yer ve dağlar da Allah'a itaat halindedir ancak onlar akıl ve irade sahibi olmadıklarından sorumlu değildirler.

İslam hukukunda emanetin karşılığı "ehliyet" olarak adlandırılır. Kişi anlama, düşünme ve yapabilme kabiliyetine bağlı olarak birtakım hak ve sorumluluklara sahiptir. Buradan yola çıkarak İslam hukukunda ehliyet "vücûb ehliyeti" ve "edâ ehliyeti" şeklinde iki ana safhaya ayrılmıştır. Bunların kişideki yerini belirleme adına da insan hayatı "cenin", "çocukluk", "temyiz", "bulûğ" ve "rüşd" şeklinde devrelere ayrılmıştır.[661]

Vücûb ehliyeti, aklî ve bedenî gelişime bakılmaksızın yaşayan her insanın sahip olduğu ehliyet türüdür; eksik ve tam olarak ikiye ayrılır. Ceninin sağ doğması kaydıyla yalnızca miras, vasiyet, vakıf ve nesep haklarına sahip olması, eksik vücûb ehliyetini ifade eder. Edâ ehliyeti ise kişinin dinen ve hukuken sorumlu olması demektir. Bu da akıl ve temyiz gücü ile doğru orantılıdır. Temyiz faydalıyı zararlıdan, iyiyi kötüden ayırabilme kabiliyetidir. Akıl ve temyiz gücü tam ise tam edâ ehliyetinden, eksik ise eksik edâ ehliyetinden söz edilir. Temyiz çağına gelmemiş çocuklar ve akıl hastaları iman ve ibadetle mükellef tutulmazlar. Dolayısıyla cezaî sorumlulukları yoktur. Temyize ulaşmış, fakat buluğa ermemiş çocuklar ise eksik edâ ehliyetine sahip olup dinen ve hukuki olarak sorumlu tutulmazlar. Kişinin çocukluk döneminden çıkıp yetişkinlik evresine geçişi "bulûğ" olarak adlandırılır. Bulûğ, erkek ve kız çocuğunun fiilen ergenliğe kavuşması demektir. Bu dönemle birlikte kişinin yeterli aklî yetişkinlik kazandığı var sayılır. Aksine bir delil olmadıkça kişi akıl ve bulûğ ile tam edâ ehliyeti kazanır. Buna göre kişi, haklarını kullanmaya, sözlü, yazılı ve fiilî hukukî işlemlerini bizzat yapmaya, dinî ve içtimaî mükellefiyetlere muhatap olmaya ve cezaî sorumluluk taşımaya ehil hale gelir. Kişide hukukî işlemler açısından bulûğ ile "reşîd" (kişinin malî konularda basiretli davranabilmesi) olma niteliği de aranmaktadır. Bulûğ çağına ermiş fakat reşîd olmamış kimseler malî işlemler açısından eksik ehliyete sahip olarak devam ederler. [662]

Müşrik çocukların âhiretteki durumları hakkında üç farklı görüş mevcuttur. 1) Cennet ehlinden olduklarıdır. 2) Cehennem ehlinden olduklarıdır. 3) Cennet ehlinden mi

[661] Algül, Hüseyin vd., **İlmihal**, I-II, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2016, I, 157.
[662] Algül vd., **İlmihal,** I, 157-159.

cehennem ehlinden mi oldukları konusunda net bir şey söylenmemesi, tevakkuf edilmesidir.[663] İlk görüşü benimseyenlerden İmam Nevevî'ye göre fıtrat, inanç, bilinçli olarak kabul edilene kadar imanın teyit edilmemiş halidir. Buna bağlı olarak buluğ çağına ermiş, akıl ve irade sahibi her insandan Allah'ın emirlerine uyup yasaklarından kaçınması beklenir. Eğer bir çocuk buluğ çağına ermeden önce ölecek olursa cennet ehlinden biri olur. Bu durum müşrik ebeveynlerin çocukları için de geçerlidir.[664] "مَنِ اهْتَدٰى فَاِنَّمَا يَهْتَدِيْ لِنَفْسِهٖۚ "وَمَنْ ضَلَّ فَاِنَّمَا يَضِلُّ عَلَيْهَاۗ وَلَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِّزْرَ اُخْرٰىۗ وَمَا كُنَّا مُعَذِّبِيْنَ حَتّٰى نَبْعَثَ رَسُوْلًا"[665], "لَّا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِّزْرَ اُخْرٰىۙ"[666] âyetleri bu durumu desteklemektedir. Hz. Peygamber'den konu ile ilgili nakledilen hadis de bu konuya delil teşkil etmektedir. O, Hz. İbrâhîm'i, (müşriklerinkilerin de içinde olduğu) birçok çocuğun etrafını sardığı bir hâlde cennette görmüştür. Oradakiler: "Ey Allah'ın Resulü! Müşriklerin çocukları da mı cennetteler?" şeklinde sormuşlar, o da "Evet, müşriklerin çocukları da…" diye buyurmuştur.[667] İkinci görüş sahipleri ise Hz. Âişe'den rivâyet edilen bir hadisi delil gösterirler. Hadise göre Hz. Âişe, Hz. Peygamber'e mü'minlerin çocuklarının âhiretteki durumunu sormuş o da: "Onlar babalarındandır" buyurmuştur. Akabinde "Amelsiz olarak mı?" demiştir. Bunun üzerine Hz. Peygamber, "Allah onların (dünyada yaşadıkları takdirde) nasıl amel edeceklerini en iyi bilendir" buyurmuştur. Daha sonra, "Ey Allah'ın resulü, müşrik çocuklarının âhiretteki durumu nedir?" diye sormuş, Hz. Peygamber de "Onlar babalarındandır" cevabını vermiştir. Bunun üzerine Hz. Âişe, "Amelsiz oldukları halde mi?" diye sormuş, o da "Allah onların (dünyada yaşadıkları takdirde) nasıl amel edeceklerini en iyi bilendir" buyurmuştur.[668] Burada çocukların babaları üzerine olma durumu dünyevî hükümlerde onlara tabi olduklarını ifade der.[669] Dolayısıyla cehennem ehli oldukları kesin olarak bilinemez. Sonuncu görüş sahipleri ise İbn Abbas'tan rivâyet edilen hadisi benimserler. Hadise göre Hz. Peygamber'e müşrik çocuklarının âhiretteki durumu sorulduğunda o, "Allah onların ne yapacaklarını en iyi bilendir" buyurmuştur.[670]

---

663 İbn Abdilberr, **et-Temhîd**, XVIII, 116-126.
664 Muhammed, **Fıtrat ve İslam Psikolojisi**, 56.
665 "Kim doğru yolu bulmuşsa, ancak kendisi için bulmuştur; kim de sapıtmışsa kendi aleyhine sapıtmıştır. Hiçbir günahkâr, başka bir günahkârın günah yükünü yüklenmez. Biz, bir peygamber göndermedikçe azap edici değiliz." el-İsrâ, 17/15.
666 . "Hiçbir günahkâr, başkasının günah yükünü yüklenmez." en-Necm, 53/38.
667 el-Buhârî, **"Tâbir"**, 48.
668 Ahmed b. Hanbel, **el-Müsned**, I, 84.
669 İbn Abdilberr, **et-Temhîd**, XVIII, 121.
670 el-Buhârî, **"Kitabu'l-Cenâiz"**, 92.

Böyle bir konuda hüküm bildirilmemesi meseleye çözüm sunmamaktadır. Bu görüşlerden ilkinin, cezanın aynîliği ilkesi üzerinden daha makul olduğu söylenebilir.

Yukarıda "fıtrat" kavramına dair yapılan açıklamalardan birinin "yaratılış itibariyle çocuğun Rabbini bilmeye olan yatkınlığı" olduğu açıklanmıştı. Buna göre her çocuk diğer canlılardan farklı olarak Rabbini bilebilecek bir yaratılış üzere doğar, günden güne gelişir ve bir zaman sonra olgunluk çağına erer ve Allah katında yaptıklarından sorumlu hale gelir. Başka bir deyişle, eksiksiz bir şekilde annesinden doğan çocukta ne küfür ne de iman vardır. Ancak büyüyüp temyiz gücüne sahip olduğunda bunları elde edebilir. Buna göre de mü'min ya da kâfir olarak nitelendirilir. Daha önce geçtiği üzere "Hani her hayvanın yavrusu azaları tam olarak doğar ya. Hiç o yavrunun burnunda, kulağında, eksik, kesik bir şey görünür mü"[671] şeklindeki hadis de bu durumu desteklemektedir.[672] Bütün bunlardan hareketle her çocuğun temiz ve günahsız bir yapıda, Allah'a inanmaya ve ibadet etmeye temayüllü olarak doğduğu söylenebilir.

C. KELÂM

Fıtrat kavramı ile yakından ilgili olan tekvin kelimesi, hâdis olup olmama açısından Kelamcılar arasında ihtilaflı bir mesele olmuştur. Nitekim Mu'tezile ve Eş'ariyye kelâmcıları Allah'ın mahlûkatı ilâhî fiillerin kaynağını teşkil eden kudret sıfatı ile yarattığını kabul ederler. Onlara göre fiilî sıfatlar Allah'ın zâtıyla kâim olmayıp hâdistir. Buna binaen canlıları yaratmak, yaşatmak, onlara rızık vermek, onların hayatlarına son vermek gibi fiiller ezelî kudret sıfatının yaratılmışlara etkisiyle meydana gelir. Bundan dolayı tekvini gerçek bir sıfat olarak kabul etmezler.[673] Mâturîdiyye kelâmcıları ise Mu'tezile ve Eş'ariyye'den farklı olarak Allah'ın ilim kudret ve irade sıfatlarından ayrı bir şekilde, tekvin sıfatı ile kâinatı yoktan var ettiği görüşünü benimsemiştir. Onlara göre Allah'ın yaratma, diriltme, öldürme, rızık verme gibi fiilî sıfatları tekvin terimi kapsamına girmektedir. Bundan dolayı tekvin, zâtıyla kâim ve kadîm olan sübûtî sıfatların sekizincisi sayılmaktadır. Bununla birlikte Mâturîdiyye kelâmcıları Allah'ın tekvin sıfatının naklî ve aklî delilleri üzerinde durmuşlardır. Onlara göre Kur'ân'da Allah Teâlâ'nın gökleri ve

---

671 el-Buhârî, **"Kitabu'l-Cenaiz"**, 79.

672 İnciler, Ahmet, **Temiz Fıtrat ve Olumsuz Eğilimler Karşısında İnsan**, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 2006, 43-44.

673 er-Râzî, **Muhassalu Efkari'l-Mütekaddimîn ve'l-Müteahhirîn mine'l-Ulemâ,** (thk.Taha Abdürrauf Sa'd), Mektebetü'l-Külliyati'l-Ezheriyye, Kahire, tsiz, 186-187.

yeri yoktan yaratması, O'nun şekil verenlerin en güzeli ve yegâne gerçek yaratıcı olması, yaratıcılığının kesintiye uğramaması hakkındaki âyetler tekvin sıfatının naklî delilleridir.[674] Mâturîdiyye'ye göre fiilî sıfatlar Allah'ın zâtı ile kâim olup ezelîdir.[675] Her üç mezhebin görüşleri incelendiğinde tekvin sıfatının ezeliliği konusunda ihtilaf olsa bile kâinatın Allah tarafından, O'nun ilim ve iradesi ile yaratıldığı hususunda görüş birliği olduğu görülmektedir.

Yaratma olayı sonucu var olan insanoğlu birtakım sorumluluklara sahiptir. Kelamcılara göre bu sorumlulukların en başında ulaşılması beklenen hedef "ma'rifetullah"tır.[676] Ancak Ehl-i Sünnet'in iki büyük kolu olan Mâturîdîler ve Eş'arîler arasında mükellef kişinin ma'rifetullahı bilmesi meselesinde ihtilaf vardır. Mâturîdîler'in çoğu ve Mu'tezilî âlimler ma'rifetullahı şer'an değil aklen vâcip kabul ederler. Zira kendisine vahiy ulaşmamış insan aklı ile Rabbini bilebilecek kapasitededir. Buna karşı Eş'arîler ise ma'rifetullahın ancak şer'an vâcip olabileceğini savunurlar. Zira sadece akıl, bir hükmün mükellefe vacip olması için yeterli değildir. Akıl sadece vahyi anlamaya yardımcı olan bir araçtır.[677]

Bu bilgiler ışığında bir bireyin Allah'ı bilebilmesi için akıl sahibi olmasının yeterli olduğu kanaati daha makuldür. Zira kendisine ve kâinata bakarak Rabbi hakkında bilgi edinebilir.

Allah'ın varlığını ispat adına birtakım deliller kullanılmıştır. Bunlar, "hudûs delili, imkân delili, gâye ve nizâm delili, fıtrat (kabul-i amme delili) ve ilm-i evvel delili" olarak sıralanabilir.[678] Bunlardan yakîniyyâttan sayılan fıtrat deliline göre her akıl sahibi insan, kendisini, gören, işiten, gücü yeten bir canlı olarak algılar. Bununla birlikte ezelî ve ebedî olmadığını, varlığının kendi başına gerçekleşmediğini bilir. Ayrıca aklı vasıtasıyla kendisinde mevcut özelliklerin yokluktan kaynaklanmadığını çünkü yokluktan vücuda gelmenin imkânsız olduğunu idrak edebilir.[679] Bu husus mezkûr fıtrat hadisine göre düşünülürse şu sonuçlar ortaya çıkar: Fıtrat üzere doğan çocuk, kendi hakkındaki kararını

---

[674] en-Nesefi, Ebu'l-Muin Meymun b. Muhammed (v. 508/1115),**Tebsiratü'l-edille fi usûli'd-din,** (thk. Hüseyin Atay, Şaban Ali Düzgün), Diyanet İşleri Başkanlığı, Ankara, 1993, 307,308,311,312.

[675] en-Nesefi, **Tebsiratü'l-edille**, 316-317.

[676] Bâkıllânî, Muhammed b. Tayyib, **el-İnsâf fimâ Yecibu İ'tikâduhû velâ Yecuzû'l-Cehlu bihi**, ed. Ceyb bin Tâhir, 1. B., Dâru Mektebeti'l-Maarif, Beyrut, 1432/2011, 120.

[677] Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn, **eş-Şâmil fî Usûli'd-Dîn**, tahk. Ali Sami Neşşar, Dâru'l-Meârif, İskenderiye, 1969, 119-121.

[678] Gölcük, Şerafettin, Süleyman, Toprak, **Kelam**, 9. B., Tekin Kitapevi, Konya, 2016, 162.

[679] Özervarlı, M. Sait, **Kelam'da Yenilik Arayışları,** İsam Yayınları, İstanbul, 1998, 79.

anlatabilecek duruma gelinceye kadar taabbüd (ibadet) ile yükümlü değildir. Bu durum fıtratın "yaratılış" anlamını ifade eder. Bu durumda yapılan işlerden sevap elde edilmediği gibi, yapılmayanlardan da ceza görülmez. Fıtratın ikinci kısmı olan "taabbüdî fıtrat" ise ibadeti gerektirir. Nitekim Kur'ân-ı Kerîm'de[680] "وَمَا خَلَقْتُ الْجِنّ وَالْإِنْس الاّ لِيَعْبُدُونِ" buyurulması, kendilerinden aksi bir ikrâr söz konusu olamayacağından müşrik çocuklarının İslam toplumundan sayılmasına bir delilidir.[681] Dolayısıyla müşriklerden ve kâfirlerden doğan çocuklar ile Müslümanlardan doğan çocuklar arasında, "yaratılış" anlamındaki fıtrat açısından herhangi bir fark yoktur. Ancak bu genel kaideye dair bir istisna vardır. Nitekim Kur'ân'da, Hz. Nuh'un kavminden kâfir olarak doğacak çocuklar hakkında [682] " وَقَالَ نُوحٌ رَبِّ لَا تَذَرْ عَلَى الْأَرْضِ مِنَ الْكَافِرِينَ دَيَّاراً إِنَّكَ إِنْ تَذَرْهُمْ يُضِلُّوا عِبَادَكَ وَلَا يَلِدُوا إِلَّا فَاجِراً كَفَّارًا" buyurulmaktadır. Bu âyet, "fıtrat hadisi" ile çelişki arz etmez. Zira burada Hz. Nûh'un kavmine has bir durum söz konusudur. Hz. Nûh "وَأُوْحِيَ إِلَى نُوحٍ أَنَّهُ لَنْ يُؤْمِنَ مِنْ قَوْمِكَ إِلَّا مَنْ قَدْ آمَنَ" [683] فَلَا تَبْتَئِسْ بِمَا كَانُوا يَفْعَلُونَ âyetine göre -Allah'ın ilmine dayanarak- bu kavimden yeni doğacakların kâfir olacaklarını düşünüyordu. Buna rağmen bir peygamber olarak mücadelede kolay yolu tercih etmiş olmasından dolayı istiğfar ettiği ve Yüce Allah'tan af talebinde bulunduğu bilinmektedir.[684]

"Her doğan çocuk fıtrat üzere doğar..." hadisine göre Müslüman anne-babadan doğan ve buluğa ermeden ölen çocuklar, ebeveynlerine tabi oldukları ve günah işlemedikleri için neticede cennete gireceklerdir. Yine müşrik anne-babadan dünyaya gelip aynı şekilde ölen çocuklar da ebeveynlerinin dinine tabi olmaları sebebiyle cehenneme gireceklerdir.[685] Bu durumda sahabe, bu kişilerin hiç amel işlemeden mi cennete/cehenneme girecekleri sorusunu gündeme getirir. Hz. Peygamber bunu: "Allah onların işleyecek oldukları amelleri çok daha iyi bilir"[686] şeklinde yanıtlar. Buradan anlaşıldığı üzere Allah Teâlâ, ezelî ve ebedî ilmi ile her şeyi bildiğinden, bâliğ olmadan ölen çocukların yaşamaları halinde, işleyecekleri amellere göre cennette veya

---

680 "Ben cinleri ve insanları, ancak bana kulluk etsinler diye yarattım." ez-Zâriyât, 51/56.

681 et-Tahâvî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme el-Ezdî el-Hacrî el-Mısrî, **Müşkilu'l-Âsâr**, I-X, tahk. Ebî Hüseyin Hâlid Mahmûd er-Ribad, Riyad, 1420/1999, I, 53.

682 "Nûh şöyle dedi: 'Ey Rabbim! Kâfirlerden hiç kimseyi yeryüzünde bırakma! Çünkü sen onları bırakırsan, kullarını saptırırlar; sadece ahlâksız ve kafir kimseler yetiştirirler.'" en-Nûh, 71/ 26-27.

683 Nûh'a vahyolundu ki: 'Kavminden daha önce iman etmiş olanlardan başka, artık hiç kimse iman etmeyecek. O halde, onların yapmakta oldukları şeylerden dolayı üzülme.'" el-Hûd,11/36.

684 er-Râzî, **Mefâtîhu'l- Ğayb,** XXX, 146.

685 el-Buhârî, **"Cihâd ve Siyer"**, 2790; Müslim, **"Cihâd ve Siyer"**,3281.

686 el-Buhârî, **"Kader",**6108, 6109, **"Cenaiz"**,1294; Müslim**, "Kader"**,4810.

cehennemde olacaklarını bilmektedir.[687] İnsanda var olan fıtrî yapı onun sorumlu bir varlık olmasına sebebiyet vermektedir. Kişi bu yapı sayesinde Rabbini bilme ufkuna ulaşırken aynı zamanda salih amellerle âhireti adına çalışmak durumundadır. Zira yaptıkları sonucu cennet ya da cehennem gibi bir karşılık alacaktır. Eğer kişi yaptıklarından sorumlu olma yetkinliğine erişmeden ölürse, cennetlik sayılmaktadır.

İmam Mâturîdî Rûm Sûresi otuzuncu âyette[688] yukarıdaki bilgilerin özeti sayılabilecek açıklamalarda bulunmuştur. Bunlar şu şekildedir:

1. Allah Teâlâ doğan her çocuğun yapısına emme refleksini yerleştirdiği gibi ona Rabbinin varlığını bilmesine dair de bir bilgi yüklemiştir. Fakat ebeveyninin çocuğa yönlendirmeler yaparak onu farklı yöne çekebilmesi de söz konusudur.

2 Aklıyla baş başa bırakıldığında, her insan Allah'ın varlığı ve birliğini idrak edecek kapasitede yaratılmıştır. İnsanın fıtratı bu duruma şahitlik eder ve işarette bulunan bir yapıdadır.

3. Her insanın fıtrat üzere yaratılışı onun imtihan sorumluluğuna sahip olduğunu gösterir.[689]

Hâsılı, insan Rabbini bilme ve tanıma programı ile yaratılmış bir varlık olarak akıl ve irade sahibi, yapıp ettiklerinden sorumlu bir varlıktır. O, fıtratını bildiği takdirde Rabbini de bilebilecek bir yapıya sahiptir.

D. TASAVVUF

İnsan, Allah'ın sıfatlarından pay alan, başka bir deyişle ilahî plandaki Allah'ın sıfatlarına insanî planda sahip olan bir varlıktır.[690] Belirtmek gerekir ki ona insanî planda sahip oldukları sıfatları içinde akıl ve özgür irade de verilmiştir. Dolayısıyla söz konusu bu iki sıfata bağlı olarak iyi dürtülere de kötü dürtülere de açıktır. İyilik potansiyeline "ruh", kötülük potansiyeline "nefs" denildiği daha önce ifade edilmişti. Buna göre Allah'ın

[687] Aytekin, Arif, **"İslamda Müşrik Çocukları Meselesi",** Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 30, (2008), 121-138, 130.

[688] "Hakka yönelen bir kimse olarak yüzünü dine çevir. Allah'ın insanları üzerinde yarattığı fıtrata sımsıkı tutun. Allah'ın yaratmasında hiçbir değiştirme yoktur. İşte bu dosdoğru dindir. Fakat insanların çoğu bilmezler." er-Rûm, 30/30.

[689] el-Mâturîdî, **Te'vîlâtü'l-Kur'ân**, IV, 47.

[690] Aydın, Hüseyin, **İlim Felsefe ve Din Açısından Yaratılış ve Gayelilik (Teleoloji)**, 4. b., Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1999, 124.

insana doğuştan bahşettiği fıtratın gerçekleştirilmesi için nefsin terbiye edilmesi gerekmektedir.[691] İslamî gelenekte bu durum "insan-ı kâmil mertebesi" olarak nitelendirilir. Buraya ulaşmanın yolu da nefsin yedi mertebesini aşmaktır.[692] Bu mertebeler şunlardır:

1- Nefs-i Emmâre: Kötü ve günah olan işlerin yapılmasını emreden hayvanî nefistir. "Emmâre", "insanı çirkin şeylere, dünyevî zevklere sevk eden" anlamındadır. Sâlik (nefsini terbiye yolunda yürüyen) bu safhada tamamıyla hayvânî ve şehevânî arzularının tesiri altındadır. Buna bağlı olarak hep kötü amellere meyleder. Bu durumun tedavisi, samimi tövbe ve terbiye ile olur. Kur'ân'daki [693]"...اِنَّ النَّفْسَ لَاَمَّارَةٌ بِالسُّوءِ اِلَّا مَا رَحِمَ رَبِّيْ..." âyeti nefs-i emmâreyi tanıtmaktadır.[694]

2- Nefs-i Levvâme: "Levvâme", "kendini kınayan, kötüleyen, azarlayan nefis" demektir. Emmâre yönü tamamıyla kaybolmamakla beraber, ara ara pişmanlık duyan, yasaklara yöneldiğinde kendini ayıplayan, bazen de hayırlı ameller işlemeye meylettiren nefistir. Bu aşamada sâlik kötülüklerden iyiliklere dönmeye ve önceki kötü fiillerinden dolayı kendi kendini kınamaya başlar. Kurân-ı Kerîm'deki [695]"وَلَآ اُقْسِمُ بِالنَّفْسِ اللَّوَّامَةِ"âyeti bu sıfattaki nefse delâlet eder.[696]

3- Nefs-i Mülhime: Neyin iyi, neyin kötü ve günah olduğunu ilhamî bir sezgi ile bilen ve davranışlarını ona göre ayarlayan nefistir. Nefs-i Levvâme mertebesinde yalnızca dünyevî zevklerden yüz çeviren sâlik, bu mertebede uhrevî zevklerden de yüz çevirir. O, sadece Allah sevgisi ile meşgul olur. Kur'ân-ı Kerîm'deki[697]" قَدْ اَفْلَحَ مَنْ زَكّٰيهَاۚ وَقَدْ خَابَ مَنْ دَسّٰيهَاۚ" âyetlerinde bu nefse bir işaret vardır.[698]

4- Nefs-i Mutmainne: Kalbi şüphelerden arınmış, kötü ve çirkin sıfatlardan kurtulup, güzel ahlâk ile donanmış nefse denir. Bu nefsin en önemli özelliği, Rabbinin huzurunda

---

691 Muhammed, **Fıtrat ve İslam Psikolojisi**, 50.

692 Tokur, Behlül, **"Gaye-Anlam Bağlamında Kendini Gerçekleştirmek",** Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 40, (2013), 155.

693 "…çünkü Rabbimin merhamet ettiği hariç, nefis aşırı derecede kötülüğü emreder…" el-Yûsuf, 12/53.

694 Gündüz, İrfan, **Gümüşhanevi Ahmed Ziyaüddin Hayatı, Eserleri, Tarikat Anlayışı ve Halidiyye Tarikatı,** Seha Neşriyat, İstanbul, 1984, 210-215.

695 "(Kusurlarından dolayı kendini) kınayan nefse de yemin ederim (ki diriltilip hesaba çekileceksiniz)." el-Kıyâmet, 75/2.

696 Gündüz, **Gümüşhanevi Ahmed Ziyaüddin**, 215.

697 Gündüz, **Gümüşhanevi Ahmed Ziyaüddin**, 220.

698 "Nefsini arındıran kurtuluşa ermiştir. Onu kötülüklere gömüp kirleten kimse de ziyana uğramıştır." eş-Şems, 91/9-10.

hesap vereceğine yakînen inanmasıdır. Bu yüzden yaptığı amellerin Allah'ın rızasına uygun olup olmadığına azamî dikkat eder. Bu mertebede sâlikin kalbine ilahî aşk yerleşir, dünya ve dünyaya ait her şeyi kalbinden çıkarır, her yerde Hakk'ın tecellilerini müşâhede eder hale gelir. Bu sebeple kalbi huzurla doludur. Kur'ân-ı Kerîm'de[699] "يَا اَيَّتُهَا النَّفْسُ الْمُطْمَئِنَّةُ" âyetiyle anlatılan nefis, nefs-i mutmainnedir.[700]

5- Nefs-i Râziyye: Hakkındaki ilahî hükümlere tamamen razı olan nefse "Râziyye" denir. Bu makamda sâliğin beşerî sıfatları yok olur ve sâlik "bekâ" kabiliyeti kazanmaya başlar. Kur'ân-ı Kerîm'de [701]"اِرْجِعِي اِلٰى رَبِّكِ رَاضِيَةً مَرْضِيَّةً فَادْخُلِي فِي عِبَادِيْ وَادْخُلِي جَنَّتِي" âyetlerinde anlatılan nefis, bu nefistir.[702]

6- Nefs-i Marzıyye: Bu mertebede Allah ile kul arasında karşılıklı rıza bulunur. Allah'ın kendisinden razı olduğu bu nefis, kâinatta var olan esmâ tecellilerini 'ayne'l-yakîn müşâhede eder. Yukarıda geçen "Sen O'ndan razı, O da senden razı olarak Rabbine dön! (İyi) kullarımın arasına gir. Cennetime gir."[703] âyetiyle anlatılan nefis budur.[704]

7- Nefs-i Kâmile: Bu mertebede sâlik bütün kemâl ve ma'rifet sıfatlarını kazanmış olur; riyâzet ve mücâhede sona erer. Bu mertebede sâlik, Hak vergisi olarak en yüce makama ulaşmış, "kâmil" sıfatını kazanmış ve bütün güzel sıfatları kendinde toplamış bir hale gelir. Bu makamdaki kişinin hareketleri ve davranışları hasenât ve ibadet, sözleri ise hikmettir. Bütün bu özellikleriyle "mürşid-i kâmil" sıfatına sahip olan sâlik, artık insanları irşâd etme yetkisine sahip olur.[705]

"Nefis" kavramı, insanın manevî yönü ile alakalı olumsuz ve kötü duygular için kullanılan bir duyudur. Bu sebeple Tasavvuf ehli, Kur'ân-ı Kerîm'deki "وَمَا اُبَرِّئُ نَفْسِيْ اِنَّ النَّفْسَ لَاَمَّارَةٌ بِالسُّوءِ اِلَّا مَا رَحِمَ رَبِّيْ اِنَّ رَبِّي غَفُورٌ رَحِيمٌ"[706]âyetinden hareketle insanda bulunan bütün kötü duyguları "nefs-i emmâre" olarak ifade etmişlerdir. Dolayısıyla "nefis" denilince daha çok "nefs-i emmâre" kastedilir. Ancak kötü duyguların kaynağı olan bu nefis,

699 "(Allah şöyle der:) 'Ey huzur içinde olan nefis!'" el-Fecr, 89/27.
700 Gündüz, **Gümüşhanevi Ahmed Ziyaüddin**, 222.
701 "Sen O'ndan razı, O da senden razı olarak Rabbine dön! (İyi) kullarımın arasına gir. Cennetime gir." el-Fecr, 89/28-30.
702 Türer, Osman, **Anahatlarıyla Tasavvuf Tarihi**, 1. B., Ataç Yayınları, İstanbul, 2011, 126-127.
703 el-Fecr, 89/28-30.
704 Türer, **Anahatlarıyla Tasavvuf Tarihi**, 127.
705 Türer, **Anahatlarıyla Tasavvuf Tarihi**, 127-128.
706 "'Ben nefsimi temize çıkarmam, çünkü Rabbimin merhamet ettiği hariç, nefis aşırı derecede kötülüğü emreder. Şüphesiz Rabbim çok bağışlayandır, çok merhamet edendir.' dedi." Yûsuf, 12/53.

manevi birtakım eğitimlerden geçtikten sonra, kendisinde bulunan kötü duyguları terk eder, iyi ve faydalı özellikler edinir.[707] Bu eğitimlerin başında "tövbe" gelir. Kelime anlamı itibariyle "Allah'a dönmek, günahları terk etmekle birlikte iyi olan şeyleri yapmaya gayret etmek"[708] demek olan tövbe, fıtrattan uzaklaşan kişinin yeniden fıtrata dönüşü anlamındadır.[709] Tüm bunlardan hareketle, insanda var olan fıtrî yapının daima kötülüklere açık olduğu görülür. Dolayısıyla kişi sürekli temkin halinde olmalıdır. Buna bağlı olarak nefsini eğitmeli ve Hak katında en yüksek mevkiyi elde etme hedefinde olmalıdır.

II. DİN BİLİMLERİNDE FITRAT KAVRAMI

Bu kısım "Din Psikolojisi" ile başlayıp "Din Eğitimi" ile sona ermektedir. "Din Psikolojisi" alanında, insanın ruh ve nefsten meydana geldiği, nefsin ruhla birlikte hareket ettiğinde fıtratı gerçekleştirebileceği ele alınmıştır. "Dinler Tarihi" alanında ismen geçmese de fıtratın her inanç sahibinde bir şekilde var olduğundan bahsedilmiştir. "Din Felsefesi" alanında, akleden bir varlık olarak insanın, yaratıcısına ulaşabilme potansiyeli olduğu üzerinden fıtrat kavramının varlığı incelenmiştir. "Din Sosyolojisi" alanında, tüm insanlarda, fıtratın içgüdüsel olarak varlığı ve dış çevrenin buna etkisi incelenmiştir. Son olarak "Din Eğitimi" alanında ise, insanın iyi ve kötü huylarının var olduğu, kötü olanları eğitmesi durumunda fıtratına uygun hareket etmiş olacağından bahsedilmiştir.

A. DİN PSİKOLOJİSİ

İnsan, maddi olduğu gibi manevi dünyası da olan bir varlıktır. Manevi dünyasının içinde iç hayatı, ruhu ve bunlarla ilgili olgular yer almaktadır. Bu olguların en başında da "din" gelir. Tarihte yer alan bütün milletlerde dini inanç görülmektedir. Ölüyü gömerken eşyalarıyla gömmeleri ve çeşitli heykeller yapmaları buna örnek gösterilebilir. Din olgusu, insanın kendi özüne ve tabiata dair düşünmesiyle ortaya çıkar ve gelişir. Bu düşünme aynı zamanda "tanrının varlığı" fikrine de ulaştıran bir faaliyettir. Çünkü kâinatta var olan düzen ve ahenk bunları var eden birine ihtiyaç duyar. İnsanoğlunun bitmeyen istek ve arzuları, acizliği sebebiyle kudret sahibi bir varlığa sığınma isteği,

[707] Ayiş, Mehmet Şirin, **"Nefis Mertebelerinin Psikolojideki Karşılıkları Üzerine Bir Değerlendirme: Robert Frager Örneği"**, Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 14, (2019), 554.
[708] er-Râğıb el-Isfahânî, **Müfredât,** 72-73.
[709] Okumuşlar, **Kur'ân'a Göre Din Fıtrat Eğitim İlişkisi**, 54.

evrendeki nizam ve dengeye karşı hayret duygusu, onun "dine meyilli bir varlık" olduğunun bir göstergesidir. Bu ortak duyguya bütün insanlar sahiptirler.[710] Bunların başında da analitik psikolojinin kurucusu Carl Gustav Jung gelir. Ona göre "dine meyilli olma", insan ruhunda kendiliğinden ortaya çıkan, evrensel nitelikli bir haldir. Jung, bu halin bireysel olduğu kadar toplumsal temellere de sahip olduğunu öne sürer. Dolayısıyla kişi hem kendiliğinden hem de yaşadığı toplumdan hareketle dinini oluşturur.[711] Genetik bilimi ve nöropsikolojik alanda yapılan çalışmalar da dini yapının biyolojik temelinin olabileceğini gözler önüne sermektedir. Yapılan araştırmalar sonucunda insan beyninde "VMAT2" ismi verilen özel bir genin insanları manevi düşüncelere yaklaştırdığı tespit edilmiştir. Bu durumun kısmen kalıtsal olduğu da söylenmiştir.[712] Bu konudaki bir diğer örnek, psikoloji profesörü Deborah Kelemen'in yetişkinler ve çocuklar üzerinde yaptığı deney üzerinedir. Bu deneye göre kişilere çeşitli hayvanların ve taşların var oluş amacı sorulmuş ve yorumlamaları istenmiştir. Bu çalışma sonucunda insanın hangi yaştan olursa olsun, alışılmadık veya farklı özelliklere sahip nesneler gördüğünde oluşlarında muhakkak bir amaç aradığı sonucuna ulaşmıştır. Beş yaş ve öncesi çocuklar, altı ila on yaş arası çocuklara nazaran bu amaçlılığı insan dışı varlıklarda aramıştır. Bu da tanrı inancının doğuştan var olabileceğinin bir göstergesidir. İnsanda din duygusunun kendiliğinden var olduğunu düşünen bir diğer filozof ise Antoine Vergotedir. O, düzenlediği bir ankette birçok insanın ahlakî ve ekonomik güçlükler yaşadığı zaman kendilerinden Allah'ı düşündükleri sonucuna ulaşmıştır.[713] Psikolojinin alt dallarından biri olan psikanalizin kurucusu Freud ise bu duruma daha farklı bakmaktadır. Ona göre "din", "çeşitli korku ve çatışmalar sonucu sonradan ortaya çıkan bir olgu"dur. Bunun yanı sıra, bir yanılsamadan ibaret olup insanın yaşadığı çaresizlik ve sıkıntılar karşısında üretilen hayali bir tatmin mekanizmasıdır. Dolayısıyla Freud, dinin sağlıklı bir gelişime engel olduğunu ve terk edilmesi gerektiğini savunur.[714] Meseleye İslamî açıdan bakıldığında ise en önemli örnek Hz. İbrâhîm'dir. O, şirk içinde yüzen bir toplumda yaşamasına rağmen aklını kullanarak doğru ilaha ulaşmayı başarmıştır. En'âm Sûresi'nde bu durum şu şekilde anlatılmaktadır: "İbrâhim, babası Âzer'e, 'Putları tanrılar mı

[710] Tümer, Günay, **"Çeşitli Yönleriyle Din"**, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 28, (1986), 220-222.
[711] Hökelekli, Hayati**, Din Psikolojisine Giriş**, 4. B., Dem Yayınları, İstanbul, 2015, 101-102.
[712] **Tanrı Geni,** http://tr.wikipedia.org/wiki/Tanrı_geni **(**Erişim Tarihi: 02.11.2022).
[713] Hökelekli, Hayati, **Din Psikolojisi**,11. B., Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2015, 89.
[714] Hökelekli, **Din Psikolojisi,** 103.

sayıyorsun? Doğrusu ben seni de kavmini de apaçık bir sapkınlık içinde görüyorum.' demişti. Böylece biz İbrâhim'e göklerin ve yerin melekûtunu görüp kavrama imkânı veriyorduk ki kesin inananlardan olsun. Gecenin karanlığı onu kaplayınca bir yıldız gördü. 'Rabbim budur.' dedi. Yıldız batınca da 'Batanları sevmem.' dedi. Ayı doğarken görünce, 'Rabbim budur.' dedi. O da batınca, 'Rabbim bana doğru yolu göstermezse elbette yolunu şaşırmış kimselerden olurum.' dedi. Güneşi doğarken görünce, 'Rabbim budur; zira bu daha büyük.' dedi. O da batınca dedi ki: 'Ey kavmim! ben, sizin (Allah'a) ortak koştuğunuz şeylerden uzağım. Ben, O'nun birliğine inanarak yüzümü, gökleri ve yeri yoktan yaratana çevirdim ve ben müşriklerden değilim.' Kavmi onunla tartışmaya girişti. Onlara dedi ki: 'Beni doğru yola iletmişken, Allah hakkında benimle tartışıyor musunuz? Ben sizin O'na ortak koştuklarınızdan korkmam. Ancak rabbimin (beni korkutacak) bir şey dilemesi hariç. Rabbimin ilmi her şeyi kuşatmıştır. Hâlâ ibret almıyor musunuz? Siz, Allah'ın size haklarında hiçbir hüküm indirmediği şeyleri O'na ortak koşmaktan korkmazken, ben sizin ortak koştuğunuz şeylerden nasıl korkarım? Şimdi biliyorsanız (söyleyin), iki gruptan hangisi güvende olmaya daha lâyıktır?"[715] Burada ilk olarak Hz. İbrâhîm'deki putları yok sayma davranışı göze çarpar. Bunların ilah olamayacağı fikriyle gerçek ilahını aramaya koyulur. Parlayan her şeyle bir bağlantı kurup kendince test eder. Bunların ilahlık vasfına sahip olmayan ve gelip geçici olan şeyler olduklarını anladığında ise vazgeçer. Dolayısıyla içinde "gizli olan bir gerçeklik" söz konusudur. Bu gerçeklik de "fıtrata" işaret etmektedir.[716]

İslam psikolojisinde iki temel kavram karşımıza çıkar. Bunlar insanın manevî boyutu kabul edilen "ruh" ile biyolojik ve psişik boyutu kabul edilen "nefs"tir. "Ruh", insan tabiatıyla ilişkili olmasına rağmen "nefs"ten ayrı bir yapıdır. "Nefs" ise ruhun sâfî özelliklerine sahip olması için eğitilmesi gereken kuvvetli ve olumsuz bir temayüldür. Her insan iyiyi kötüden ayırma potansiyeline sahip olarak doğar. Bununla birlikte kötü dürtülere de açıktır. Dolaysıyla fıtratın gerçekleştirilmesi için nefsin ruhla birlikte hareket etmesi gerekmektedir. [717]

[715] el-En'âm, 6/74-81.
[716] Seyyid Kutup, **Fî Zılâli'l-Kur'ân**, II, 1140.
[717] Muhammed, Yasin, **"Fıtrat ve İslam Psikolojisi",** (çev. Mehveş Kayani), İslamî Sosyal Bilimler Dergisi, 3/2 (1995), 47.

Yüce yaratıcı insanın yapısına kendisi ile ilişki kurabileceği bir sistem koymuştur. Bu sistem vasıtasıyla insan daima "kutsalı düşünen bir varlık" olmuştur. Var olmayan bir şey düşüncenin objesi olamayacağına göre insanda bulunan her düşünce de bir varlığa/gerçekliğe tekabül etmektedir. Bu kutsal duygusuna da "fıtrat" denir. İnsanoğlu, bu fıtrat sayesinde en yüksek ideali, en iyiyi, en güzeli arayıp bulabilme imkanına sahiptir.[718]

B. DİNLER TARİHİ

Din, içeriği itibariyle her zaman güncel kalabilen ve tarih boyunca insanla birlikte varlığını sürdürebilen bir olgudur.[719] Dünya genelinde din hakkında yapılan çalışmalar ve araştırmalar, tarihin bütün dönemlerinde bireylerin dinî inanca sahip olduğunu ortaya koymaktadır.[720] Bu inançların araştırıldığı Dinler Tarihi alanında fıtrat kavramının tam bir karşılığı olmadığı için bu kavram ilgili kavramlarla benzerlik ilişkisi kurularak açıklanmıştır. Bu minvalde dinler üç gruba ayrılarak incelenecektir.

1. İlkel Dinler'de Fıtrat

Bu kısımda geçimini avcılık, toplayıcılık, balıkçılık ile sağlayan ve modern hayat tarzına sahip olamayan ilkel kabilelerin dinleri incelenecektir. Bu dinler kutsal kitaplara sahip değildir. Ayrıca diğer dinlerin tanrı ve ruh anlayışlarından farklı bir "yüce tanrı" inanışına sahiptirler. Büyüye önem verirler. Onlara göre beden öldükten sonra ruh çeşitli şekillerde yaşamaya devam etmektedir. Bununla birlikte âhiret inançlarına dair net bilgilere ulaşılamamaktadır.[721]

a. Animizm

"Animizm", Latince "anima" kelimesinden gelmektedir. "Anima", "rüzgâr ve hava" demektir. Dinler Tarihinde ise bütün eşyada bir ruhun var olduğunu kabul eden görüştür. İngiliz etnolog Edward Tylor ile evrimci İngiliz filozof Herbert Spencer'e göre animizm ilk dindir.[722]

---

[718] Öztürk, Yaşar Nuri, **Din ve Fıtrat**, Yeni Boyut Yayınevi, İstanbul, 1990, 11-12.
[719] Gündüz, **Dünya Dinleri**, 15.
[720] Gündüz, **Dünya Dinleri**, 16.
[721] Tümer, Günay-Küçük, Abdurrahman, **Dinler Tarihi,** 2. b., Ocak Yayınları, Ankara, 1993, 47, 53.
[722] Kahraman, Ahmet**, Mukayeseli Dinler Tarihi**, 6. b., Ma'rifet Yayınları, İstanbul, 1993, 40.

Tylor ve Spencer'e göre insanda iki varlık vardır. Birisi gerçek varlığı diğeri ise rüyada gezen eş varlığıdır. Buna göre insanda vücudundan ayrılıp uzaklaşan ruh vardır. Ruhun ibadete dahil olabilmesi için kutsallaşması gerekir. Bu ise ölümle gerçekleşir. Ruh, ölümle birlikte vücuttan ayrılınca boşlukta dolaşmaya başlar. Başıboş dolaşan bu ruhlar temiz ve habis olarak ayrılırlar. İlkel insanlar atalarının ruhlarını temiz saymakta ve bu ruhların, yardıma ihtiyaç duyduklarında onlara yardım edebileceklerine inanmaktadırlar. Asıl sebebini bilemedikleri sinirsel hastalıkları, habis ruhlardan sayarak onlardan korunma yoluna giderler.[723] Buradan hareketle Animizm'de ruhların temiz ve habis olarak ayrılması kişilerin fıtratlarına uygun davranıp davranmamaları ile ilişkilendirilebilir.

b. Naturizm

Dinler Tarihi sahasındaki önemli isimlerden Max Müller'e göre "Naturizm" ilkel bir dindir. Müller'i bu fikre sevk eden M.Ö. 1500-1000 yılları arasında Hindistan'da yayınlanan "Vedalar" dini vesikalarında ilah isimlerinin birtakım tabiat kuvvetlerinin sembollerinden ibaret olduğunu görmesidir. Buradan hareketle ilkel insanların tabiat kuvvetlerine taptıkları fikrine varmıştır. İlkel insanlar tabiattaki varlıkları üç kısma ayırır: İlki ağaçlar, topraklar, hayvanlar gibi dokunulabilen varlıklardır. İkincisi dağlar, nehirler, denizler gibi yarı dokunulabilen varlıklardır. Üçüncüsü ise ay, güneş, yıldızlar gibi dokunulamayan varlıklardır. Müller, Naturizm'in varlığına dair akli delil de sunmuştur. Ona göre evrende insanın en çok dikkatini çeken şey tabiattır. İnsan tabiatta sürekli bir olağanüstülüğe şahit olur. Bu ise onda hayret ve korku duygularına kapı aralar. Netice itibariyle tabiattaki bu olağanüstülük dini düşüncenin ilk hareket noktası olmuş, insanın buna karşı gösterdiği hayret ve korku duygusu da dinin ilk temellerini oluşturmuştur. Buradan hareketle insanoğlu, nedenini anlamlandıramadığı tabiat olayları karşısında acizliği ve hayranlığı sebebiyle etrafında gördüğü bütün tabiat kuvvetlerine veya onların sembollerine tapmaya başlamıştır. Buna bağlı olarak da korktukları şeylerden korunmak ve sevdikleri varlıklardan faydalanmak için ibadete ihtiyaç duymuştur.[724] Buradan hareketle insanda var olan hayret ve korku duygusunun onun fıtrî yapısından

[723] Kahraman, **Mukayeseli Dinler Tarihi**, 41.
[724] Kahraman, **Mukayeseli Dinler Tarihi**, 42- 44.

kaynaklandığı söylenebilir. Bu yapıdaki din duygusunun da onu ibadete sevk ettiği görülmektedir.

2. Millî Dinler'de Fıtrat

"Millî Dinler", bir millete ya da bir topluluğa ait olan dinlerdir. Bu dine sahip bir toplumun tüm fertleri ortak bir kurtuluşa ve mutluluğa ulaşma amacı taşır. Bununla birlikte kurbanlara ve törenlere katılarak kendi millî tanrıları ile irtibat kurduklarını düşünürler.[725]

a. Çin Dinleri

aa. Sinizm

Çinlilerin ilkel animizmi olarak da adlandırılan "Sinizm" insanların hayatına karışan çok sayıda ruhun varlığını kabul eden bir dindir. Kabul edilen ruhların başında atalarınınki bulunmaktadır. Sinizm'e göre toprağın, suların, dağların ve ormanların ruhları vardır.[726] Sinizm'deki bir diğer husus gökte ve yerde meydana gelen her hadisenin iki zıt gücün iş birliği ile gerçekleştiği varsayımıdır. Bu iki güç "yin" (dişi) ve "yang" (erkek)dır. "Yin" soğukluğu "yang" sıcaklığı temsil eder.[727] Buradan hareketle bu iki gücün insanın fıtratında var olan iyiliği ve kötülüğü yapma kabiliyeti olduğu söylenebilir.

ab.Taoizm

"Tao", "yol/ mükemmel dindar insanın yolu"[728], "dünyanın düzeni/ tüm olayların kendisinden çıktığı sonsuz öz"[729] anlamlarına gelmektedir. Aynı zamanda tao, mahiyeti dünyadaki tezahürleriyle anlaşılan mutlak kudret ve nizamdır.[730] "Taoizm" ise bu dine verilen addır. Taoizm'e göre "din" kavramı, "evrendeki ilahi olayları gizemli bir şekilde izleme" anlamına gelir.[731] Bu dinin kurucusunun "Lao Tzu" olduğu söylenmektedir.[732] Onun öğretilerinde "akıl" ve "erdem" esastır. Buna bağlı olarak kötülüğe daha büyük bir

[725] Tümer-Küçük, **Dinler Tarihi,** 57.
[726] Challaye, Felicien, **Dinler Tarihi**, (çev. Samih Tiryakioğlu), Varlık Yayınları, İstanbul, t.siz, 78- 80.
[727] Kahraman, **Mukayeseli Dinler Tarihi**, 62.
[728] Yurdaydın-Dağ, **Dinler Tarihi**, 157.
[729] Challaye, **Dinler Tarihi,** 84.
[730] Kahraman, **Mukayeseli Dinler Tarihi**, 65-66.
[731] Yurdaydın-Dağ, **Dinler Tarihi,** 154.
[732] Kahraman, **Mukayeseli Dinler Tarihi**, 65.

iyilikle karşılık verilir.[733] Sonuç olarak "kâinatın düzeni", "mükemmel insana götüren yol" olarak belirtilen taonun fıtrat ile benzer bir kavram olduğu söylenebilir. Zira ikisi de insanı en iyi, en doğru ve en güzele ulaştırma amacı güder.

ac. Konfüçyanizm

"Konfüçyanizm" din olmaktan çok bir ahlak anlayışı olarak kabul edilir. Konfüçyüs doktrini insandaki aklı ön plana çıkarır. Bu öğretide hiçbir gizeme ve doğaüstü kuvvete kutsallık atfetme yoktur. Bu dünya hakkında bilgi sahibi olmayan kişi öbür alem hakkında da bilgiye sahip olamaz.

Konfüçyüs'ün prensiplerinde ahlakî usul ve kaideler öne çıkmaktadır. Örneğin; insanların anne babalarına ve dostlarına saygı göstermek zorunda olmaları, iyiliğe karşı iyilik kötülüğe karşı adaletle mukabele etmeleri, kendisine yapılmasını istemediği şeyi başkasına yapmamalarıdır. Dolayısıyla bu anlayışın insan fıtratında var olan aklın kullanılmasına önem verdiği ve ona göre güzel olan davranışlara sahip olunması gerektiğini amaçladığı söylenebilir.

b. Japon Dinlerinde Fıtrat

ba. Şintoizm

"Şintoizm", Japonların en eski ve en büyük dinidir.[734] Bu inanışta "Kami"lere, yani "ölülerin ruhları"na tapma vardır. Ölülerin ruhlarının tanrılaşarak yaşayanlar arasında dolaştığına inanılır. Ölüm kişiye bir manada doğaüstü birtakım güçlere sahip olma imkânı sağlar. Buna bağlı olarak ölüler tanrı konumundadırlar. Mevsimlerin oluşması, tarlaların bereketi ölülerden bilinir. Bunun yanında afetlere, kıtlıklara da sebep olurlar.[735]

"Şintoizm" çok tanrılı bir doğa dinidir.[736] Her ne kadar batıl bir inanış olsa da yaratıcı fikrine sahip bir dindir. Bu durum insan fıtratında var olan "yaratıcının zaruriliği" fikrine delil teşkil etmektedir.

---

[733] Yurdaydın-Dağ, **Dinler Tarihi,** 155.
[734] Eyüboğlu, İsmet Zeki vd., **Dinler Tarihi Ansiklopedisi**, (çev. Zeynep Akbay vd.), Gelişim Basım ve Yayım, İstanbul, t.siz, III, 621.
[735] Challaye, **Dinler Tarihi,** 88.
[736] Yurdaydın-Dağ, **Dinler Tarihi,** 162.

bb. Japon Budizmi

"Budizm", kurucusu "Buda" olan bir dindir. Kendisi sonsuz bir nur, çok merhametli, hikmetli ve sevgi sahibi bir varlık olarak anlatılmıştır. Bunun yanında iman, inâyet ve kurtuluşu telkin ederek Japonya'da önemli bir yere gelmiştir. Temsilcilerinden biri olan "Dogen" (v. 1200-1253) insanın ve bütün evrenin özünün "Buda fıtratı" olduğunu ifade etmiştir. O, bu fıtratın da egonun tasfiye edilmesiyle, kötü arzuların yok edilmesi ve kişinin kendine hâkim olmasıyla gerçekleşeceğini öne sürmüştür.[737] Buradan hareketle fıtratın varlığının ve onun muhafaza edilmesi anlayışının Budizm'de de var olduğu görülmektedir.

c. Eski Amerika Dinlerinde Fıtrat

"Eski Amerika Dinleri", "Totemizm"e dayanır. XVI. yüzyılda bu topraklara ayak basan İspanyol askerleri Orta ve Güney Amerika'da bulunan "Aztekler", "İnkalar" ve "Mayalar" ile karşılaşmıştır. Bu karşılaşma sonrası her birinin kendine ait bir inanç sistemi ortaya çıkmıştır.[738]

ca. Aztekler

"Aztekler", Eski Amerika'nın en uygar ve en güçlü halklarından biridir. Doğanın çeşitli güçlerini temsil eden çok sayıda tanrıları vardır.[739] Bu dinin yaratılış anlayışına göre insan, güneş ilahına yüreğini yedirip, onu kuvvetlendirmek için yaratılmıştır. Aksi halde güneş ilahının kuvveti azalır ve dünyaya bereket veremez. Bundan dolayıdır ki "insanın yüreği Tanrı için çarpmalıdır" sözünü hakikat olarak algıladıklarından, ilahlar için yapılan bayramlarda birçok insanı kurban etmişlerdir.[740] Bu dinde var olan kurban anlayışı bize insanın fıtratında var olan "yaratıcıyı hoşnut etme" ve "onun rızası için yaşama" özelliğini göstermektedir.

---

737 Tümer-Küçük, **Dinler Tarihi,** 150, 151, 153.
738 Kahraman, **Mukayeseli Dinler Tarihi**, 80.
739 Eyüboğlu v.d., **Dinler Tarihi Ansiklopedisi**, III, 529.
740 Kahraman, **Mukayeseli Dinler Tarihi**, 81.

cb. İnkalar

İnkalar her yörenin kendi tanrısı olan çok tanrılı bir dindir. Ağaç, hayvan, taş gibi nesneleri atalarının ruhları olarak gördüklerinden kutsal sayarlar.[741] Ölen insanların cesetlerini mumyalayarak büyük mezarlara defnetmişlerdir.[742] Bu durum insan fıtratındaki ahiret inancınının varlığının ne kadar eskiye dayandığını göstermektedir.

cc. Mayalar

Orta Amerika'nın yerlilerinden olan "Mayalar", çok tanrılı bir dine sahip bir devlettir.[743] Evren doğum mitolojilerine bakıldığında yaratıcı tanrı "Yüce Ana" ve "Yüce Baba" dünyayı belli bir düzen içinde yaratmıştır. Onlar önce yeryüzünü sonra hayvanları sonra da insanları yaratmışlardır.[744] Mayaların evreni belli bir düzende yaratan bir tanrı inancına sahip olmaları fıtratın varlığını göstermektir.

d. Eski Mısırlıların Dininde Fıtrat

Tarihi verilere göre Mısır'ın en eski dini yerel ilah olan "Nom"lara saygı gösterme olduğu kabul edilmektedir. Nomlar M.Ö. dördüncü binin sonlarında genel hükümdarın iktidarı altında birleşen eski kabilelerin kalıntılarıdır.[745]

Eski Mısır'da yaşamın her anında "din" önemli bir yere sahiptir. Hayatı ve ölümü bir bütün olarak görmekle birlikte âhirete dair güçlü bir inançları vardır.[746] Mısır'ın resmi boyutta dinini "firavun" temsil eder. Onun insan olmakla birlikte tanrıların soyundan geldiğine ve bedenleşmiş bir tanrı olduğuna inanılır. Firavunlar halk ile tanrılar arasında aracılık yapar. Onların asıl görevleri ise evrendeki düzenin devamlılığını sağlamaktır. Buna göre her bireyin eylem ve davranışlarının kendi hayatını, başkalarının hayatlarını ve evrendeki işleyişi etkilediğini bilerek hareket etmesi gerekir.[747]

Yeni keşfedilen Mısır kitabelerinden birinde "Göklerin ve yerin sahibi olan Allah âlemin yaratıcısıdır. O kendisini yaratmamıştır, başlangıcı ve sonu yoktur." yazısı da bunu teyit

---

741 Tokarev, Sergei Aleksandrovich, **Dünya Halklarının Dinler Tarihi**, (çev. Rauf Aksungur), Ozan Yayıncılık, İstanbul, 2006, 280.
742 Kahraman, **Mukayeseli Dinler Tarihi**, 82.
743 Eyüboğlu v.d., **Dinler Tarihi Ansiklopedisi**, III, 532.
744 Tokarev, **Dünya Halklarının Dinler Tarihi**, 277.
745 Tokarev, **Dünya Halklarının Dinler Tarihi**, 337-338.
746 Gündüz, **Dünya Dinleri**, 35.
747 Gündüz, **Dünya Dinleri**, 35.

etmektedir.[748] Buna göre insan doğasında Allah'ın kâinatın var edicisi ve sahibi oluşu, ahiret inancı fikrinin Mısırlılarda da var olduğu görülmektedir.

e. Mezopotamya Dinlerinde Fıtrat

"Babil ülkesi" olarak bilinen "Mezopotamya", Fırat ve Dicle nehirlerinin arasında bulunmaktadır. Burası göçlere ve istilalara açık, korunaksız bir bölgedir. Güneyinde hurma ağaçları yetişecek şekilde ılıman bir iklim, kuzeyinde ise don olayı yaşanacak kadar soğuk bir iklim mevcuttur. Bu durum birçok kültürün bir araya gelip kaynaşmasına vesile olmuştur. Bu ortamda üç farklı uygarlık ve üç farklı din meydana gelmiştir. [749]

ea. Sümerler

"Sümerler", Mezopotamya'nın güneyindeki bilinen en eski uygarlıktır.[750] Sümer filozof ve düşünürlerine göre evreni oluşturan "gök" ve "yer"dir. Gök ve yerin etrafını sınırsız bir deniz çevreler. Bu deniz nasıl olduysa düz bir yeryüzünün üzerine konmuş, onunla bütünleşmiş kubbe biçiminde bir gök oluşturmuştur. Tüm bunların sonucunda da sabit ve hareketsiz bir yapıya sahip evren meydana gelmiştir. Gökle yerin ayrılmasından ve gök cisimlerinin yaratılmasından sonra da bitki, hayvan ve insan yaratılmıştır.[751] Bu yarılıp ayrılma anlayışının f.t.r. fiilinin türevlerinden biri olan "fatr" kelimesinin bir delili sayılması mümkündür.

Sümerler politeist bir tanrı anlayışına sahiptirler. Onların tanrıları "antropomorfik" (insanî nitelikler taşıyan) bir yapıdadır.[752] Halk hayatının her alanında tanrılar ile kuvvetli bir ilişkiye sahiptir. Nitekim başlarına gelen sıkıntılı durumlarda onlardan yardım ister, arzu ve isteklerini onlara doğrudan iletirler.[753] Buradan hareketle tanrı inancının insanda fıtrî bir özellik olduğu görülmektedir.

eb. Bâbilliler

Bâbilliler çoktanrılı bir yapıya sahiptir. Bunun yanında göğe ibadet ve semavi cisimlere aşırı hürmet hakimdir. Aynı zamanda tanrı kabul edilen bütün yıldızların insanla tanrı

---

748 Kahraman, **Mukayeseli Dinler Tarihi**, 87.
749 Yurdaydın-Dağ, **Dinler Tarihi,** 33.
750 Challaye, **Dinler Tarihi,** 106.
751 Kramer, Samuel Noah, **Sümerler**, (çev. Özcan Buze), 1. b., Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2002, 152-153.
752 Gündüz, **Dünya Dinleri**, 39.
753 Gündüz, **Dünya Dinleri**, 43.

arasında bir aracı olduğu kabul edilir.[754] Yıldızlara dinsel nitelik atfeden Babilliler insanoğlunun kaderinin yıldızların durumlarına bağlı olduğuna inanmışlardır. Bu sayede astroloji ilminin öncüsü olmuşlardır.[755] Bu verilerden hareketle Babillilerde tanrı inancının var olması bunun insanın fıtrî bir özelliği olduğunu göstermektedir.

ec. Asurlular

"Asurlular" Mezopotamya'da öne çıkan milletlerden biridir.[756] Asurlular çoktanrılı bir din anlayışına sahiptirler. Onlara göre kurban etme önemli bir fiildir. Tanrılarına insan yerine hayvan kurban ederler. Aynı zamanda kurban edilen hayvan ile insanların günahlarının affedileceğine inanırlar.[757] Asurluların çoktanrılı olmakla birlikte kurban anlayışına sahip olmaları bu durumun insan fıtratında var olan bir olgu olduğuna delil teşkil etmektedir.

f. Anadolu Kavimlerinin Dinlerinde Fıtrat

fa.Hititler

"Hititler", M.Ö. iki bin ile sekiz yüz arasında Anadolu'da yaşamış bir kavimdir. Çoktanrılı bir dine sahiptirler.[758] Her Hitit şehrinde bir tapınak her tapınakta da uzun süre orada yaşadığına inanılan görünmez bir varlık olan Tanrı vardır. Âhiret inançlarına bakıldığında babalarının günahları sonucu çocuklarının cezalandırılacağını kabul ettikleri görülür. Bunun yanı sıra, yapılan kazı çalışmaları sonucunda ölülerini yaktıktan sonra çömleğe koyup toprağa gömdükleri tespit edilmiştir.[759] Buna göre Hititler'de tanrıya ve ölümden sonra bir hayatın varlığına inanmaları bunların insan doğasında var olduğuna işaret eder.

fb. Frigyalılar

"Frigyalılar" M.Ö. 800-600 yılları arasında yaşamış bir devlettir. Başlıca tanrıları ana tanrıça "Kibele" ile onun oğlu "Attis"tir.[760] "Yer", "su" ve "gök"deki olağanüstü

754 Kahraman, **Mukayeseli Dinler Tarihi**, 89-91.
755 Eyüboğlu v.d., **Dinler Tarihi Ansiklopedisi**, III, 545.
756 Yurdaydın-Dağ, **Dinler Tarihi,** 42.
757 Challaye, **Dinler Tarihi,** 112.
758 Kahraman, **Mukayeseli Dinler Tarihi**, 91-92.
759 Yurdaydın-Dağ, **Dinler Tarihi,** 51-52.
760 Kahraman, **Mukayeseli Dinler Tarihi**, 93.

varlıklara inanan çok tanrılı bir dindir.[761] Ölülerine büyük önem atfederler. Onları gömdükten sonra üzerlerine tepecik oluşturacak şekilde toprak sererler. Bu toprağın içindeki mezar odasında ölünün hediyeleri ve eşyaları bulunmaktadır.[762] Bu durum âhiret inancının, insanda yaratılıştan beri varolduğuna işaret etmektedir.

fc. Hurriler

"Hurriler" kutsal saydıkları "göğe", "yere" ve "sulara" taparlar. Hayatın her alanında ayrı bir tanrı ve o tanrıya uygun törenleri vardır. Yaşadıkları bölgedeki dağlar ve tepeler kutsaldır. Onlara yaklaştıkça tanrıya yakın olunacağı düşünülür.[763] Bu durum tanrının varlığı fikrinin insan doğasında hep var olduğunu göstermektedir.

fd. Urartular

"Urartular" çoktanrıcılığın hâkim olduğu bir dine sahiptir.[764] Bunun yanında onlarda kurban ibadeti en önemli dini faaliyetlerden biri sayılmaktadır. Öyle ki, baş tanrı Haldi'ye her gün "on yedi sığır", "otuz dört koyun" kurban edilirdi.[765] Bu durum kurban ibadetinin insan fıtratında var olduğunu göstermektedir.

g. Eski İran Dinlerinde Fıtrat

ga. Mecûsîlik

"Mecûsîlik" (ateşperestlik) Mezopotamya'daki eski inanışlardandır. Mecûsîler ateşin varlıklar üzerindeki etkisini görmüşler ve ona ilahi bir kudret atfetmişlerdir. Önceleri ateşin tanrının eseri olup kendinde yaratma sıfatı bulunduğunu kabul etmişlerdir. Ancak daha sonra bir grup insan onu tanrılık makamına getirmiştir. Bunun yanında filozofların "Birden ancak bir doğar."[766] teorisinden etkilenerek ikili bir yaklaşım benimsemişlerdir. Buna göre bir tanrıdan hem iyilik hem de kötülük çıkamaz. Bu hipotezden hareketle iyilik tanrısı "Hürmüz", şer tanrısı "Ehrimen" olmak üzere ikili bir tanrı anlayışı ortaya çıkmıştır. Onlardan sonra gelenler ise bir omuzunda hayır diğer omuzunda şer bulunan

[761] Eyüboğlu v.d., **Dinler Tarihi Ansiklopedisi**, III, 570.
[762] Yurdaydın-Dağ, **Dinler Tarihi,** 55.
[763] Eyüboğlu, v.d., **Dinler Tarihi Ansiklopedisi**, III, 568.
[764] Kahraman, **Mukayeseli Dinler Tarihi**, 94.
[765] Yurdaydın-Dağ, **Dinler Tarihi,** 53.
[766] İbn Sînâ, Ebû Alî el-Hüseyn b. Abdillâh b. Alî b. Sînâ, **Kitabu'ş-Şifa: Metafizik II**, (çev. Ekrem Demirli, Ömer Türker), Litera Yayıncılık, İstanbul, 2005, 147.

ilahlar tasvir etmişlerdir.[767] Mecûsîlerde batıl da olsa bir yaratıcının varlığı inancının bulunması bu durumun insan doğasına ait bir olgu olduğunu göstermektedir.

gb. Zerdüştlük

"Zerdüştlük", kurucusu "Zerdüşt" ve mukaddes kitabı "Zend-Avesta" olan bir dindir. Onlara göre en yüce tanrı Ahura-Mazdadır. O, her şeyi bilen, tüm yerlerin hâkimi olan en büyük kudrettir. Bu dine mensup olanlar dünya son bulduğunda kıyametin kopacağına inanırlar.[768] Onlara göre her insan seçimlerinde özgürdür ve yaptıklarından sorumludur.[769] Tanrı Ahura-Mazda önce gökyüzünü sonra da sırasıyla suyu, toprağı, bitkileri, hayvanları ve insanları yaratmıştır. Bu altı merhale, Eski Ahitteki kâinatın altı günde yaratılma olayı ile benzerlik göstermektedir.[770]Zerdüştün insanlara üç temel buyruğu vardır. Bunlar, "iyi düşüncelere sahip olmak", "iyi sözler söylemek", "iyi davranışlar edinmek"tir. Tüm bunlar onun ahlaka verdiği önemi göstermektedir.[771]

Zerdüştlerdeki evrene hâkim bir varlık fikri, kıyamet inancı ve yapılan amellerden sorumlu olma düşüncesi fıtratın her insanda bulunduğuna işaret etmektedir.

gc. Maniheizm

"Maniheizm", M.S. 3. yüzyılda "Mani" tarafından kurulmuş bir dindir.[772] Maniheizm'e göre tarih boyu bütün peygamberler ve din kurucular hakikatin bilgisini Âdem gibi ilahi varlıklar vesilesiyle almışlardır. Onun gibi diğer insanlar da maddi isteklerden ve dünyevî arzulardan uzaklaşma sonucunda hakikat bilgisine erişebilirler. Bu bilgi aynı zamanda dünya hayatı adına bir kurtuluş reçetesidir.[773] Buradan hareketle, insanın doğru bilgiye ulaşma adına kendini heva ve heveslerinden uzak tutması gerektiği fikrinin onun fıtratında var olduğu görülmektedir.

---

767 Kahraman, **Mukayeseli Dinler Tarihi**, 96-97.
768 Kahraman, **Mukayeseli Dinler Tarihi**, 98.
769 Yurdaydın-Dağ, **Dinler Tarihi,** 99.
770 Yurdaydın-Dağ, **Dinler Tarihi,** 100.
771 Eyüboğlu vd., **Dinler Tarihi Ansiklopedisi**, III,614.
772 Yurdaydın-Dağ, **Dinler Tarihi,** 102.
773 Gündüz, **Dünya Dinleri,** 334.

h. Hint Dinlerinde Fıtrat

ha. Hinduizm/Brahmanizm

"Hinduizm" dünyanın en eski dinlerinden biridir.[774] Hinduizm'in temeli "Brahma" denilen ilahi varlığa inanmadır. Bununla birlikte birçok tanrı ve ilaha inanırlar.[775] Hinduizm'deki yaratılış tasavvuruna bakıldığında evrendeki her şeyin Brahman'dan meydana gelişinin kabul edildiği görülür. Bu durum sudûr nazariyesinin ön planda olduğunun bir göstergesidir. Buna göre kainattaki varlıklar, Brahman'dan sudûr eden sulardan meydana gelmiştir. Netice itibariyle Hinduizm'de, kâinattaki her şeyi meydana getiren "aşkın bir varlık" inancının hâkim olduğu söylenebilir.[776] Putperest olan Hinduların özünde aşkın bir Tanrı'ya inanıyor olmaları fıtrat kavramının varlığını ispatlamaktadır.

hb. Caynizm

"Caynizm", tanrı anlayışına sahip olmayan, aklın alamayacağı bir şey olması hasebiyle evrende yaratma olmadığını düşünen bir dindir. Bu dine göre "mükemmel varlık" fikri yoktur. Zira mükemmelliğin ancak insanın çabalayarak ulaşmaya çalıştığı bir hedef olduğu kabul edilir.[777] Ruh ve beden mücadelesine önem veren Caynizm, ruhu bedenin arzularından kurtarmak için nefsi terbiye etmek gerektiğini vurgular. Nihai kurtuluşun "Nirvana"ya ulaşmak ile gerçekleştiğini savunur. Nirvana ise insan ruhunun, bedenin tüm bağlarından ve yüklerinden kurtularak tam bir huzura erdiği haldir.[778] Bu bilgilere göre Caynizm'de nefsin terbiye edilmesi gerektiği düşüncesi bu durumun insan doğasında var olduğunu göstermektedir.

hc. Budizm

"Budizm", M.Ö. 563-556 yılları arasında kurulan bir dindir.[779] Kurucusu "Buda"dır. Ona göre dünyadaki ızdıraptan kurtuluş arzu ve istekleri terk etme ile olmaktadır. Bunun için de doğru yaşayış, doğru inanış, doğru hareket, doğru çalışma, doğru düşünme, doğru

[774] Yurdaydın-Dağ, **Dinler Tarihi,** 114.
[775] Yurdaydın-Dağ, **Dinler Tarihi,** 114-115.
[776] Gündüz, **Dünya Dinleri,** 197-199.
[777] Challaye, **Dinler Tarihi,** 63.
[778] Yurdaydın-Dağ, **Dinler Tarihi,** 131.
[779] Eyüboğlu vd., **Dinler Tarihi Ansiklopedisi**, III, 673.

muhakeme gereklidir.[780] Budizm, insanın sorumluluk sahibi olduğunu vurgulayarak sürekli bir dikkat halinde olması gerektiğini söyleyen bir dindir. Bu sayede kişinin kendini temizleyip arındırmış, nihâyetinde de kurtuluşa ermiş olduğu düşünülür.[781] Buna göre Budizm'de insanın kurtuluşa ermek için nefsini arındırması gerektiği düşüncesi bu durumun insan fıtratında var olduğuna işaret etmektedir.

hd. Sihizm

"Sihizm" tanrının bir olduğunu ve kendi kendine var olduğunu kabul eden bir dindir. Mutlak ve ebedî olan bu tanrı karşısında insanın aciz ve yardıma muhtaç bir varlık olduğunu düşünürler. Kurtuluşun ise tanrıyı bilmekle, ona ulaşmakla ve onda fâni olmakla mümkün olduğunu ifade ederler.[782] Buradan hareketle Sihizm'de görülen tanrının varlığı ve birliğine olan inancın insan doğasına ait olduğu ortaya çıkmaktadır.

ı. Semavî Dinler'de Fıtrat

Semavî dinler ilâhî bir kaynağa dayanan, tevhit esaslı hak dinlerdir. Bu dinlerin kural koyucusu bir ve tek olan Allah Teâlâ'dır. Yalnızca O'na iman ve kulluk edilir. İnsanlar bu dini peygamberler aracılığıyla idrak ederler. Bu dinler akıl ve ilimle çatışmazlar. Zira hak din aklı kullanmayı öğütler ve ilmi emreder. Nitekim vahyin anlaşılması ancak bu ikisi iledir. Dolayısıyla semavî dinlerde akıl, ilim ve din birbirleriyle bütünlük arz eder.[783]

ıa. Yahudilik

"Yahudilik" semavî dinlerin en eskisidir. Tanrı "Yehova" kontrolü altında yeryüzünde gerçekleştirilmesi gereken düzeni savunan bir dindir. Birçok ülkeye yayılmış olmalarına rağmen dinî özelliklerini kaybetmemişlerdir. Kutsal kitapları olan "Eski Ahit"[784] otuz dokuz kitaptan oluşmaktadır. İlk beş kitap "Tevrat" olarak isimlendirilmiştir. Bu kitaplar şunlardır: a) Tekvin: Bu bölümde yaratılış, insanlığın ilk günahı, Hz. İbrâhîm ve oğullarının başlarına gelenler anlatılmaktadır. "Başlangıçta Tanrı göğü ve yeri yarattı. Yer boştu, yeryüzü şekilleri yoktu; engin karanlıklarla kaplıydı. Tanrı'nın Ruhu suların üzerinde hareket ediyordu."[785] şeklinde başlayan bu kısım yoktan varedilişe dair

[780] Kahraman, **Mukayeseli Dinler Tarihi**, 112-113.
[781] Yurdaydın-Dağ, **Dinler Tarihi,** 137.
[782] Yurdaydın-Dağ, **Dinler Tarihi,** 145-146.
[783] Kahraman, **Mukayeseli Dinler Tarihi**, 131-135.
[784] Ahit: Tanrı ile insanlar arasındaki ittifak. Challaye, **Dinler Tarihi,** 117.
[785] Başlangıç, 1/1-2.

delillerden biridir. b) Çıkış: Bu kısımda İsrail'in Mısır'dan çıkışı ve tanrının Tur dağında Hz. Musa'ya vahyettiği anlatılır. c) Levililer: Bu kitapta kahinler, ayin ve törenlerin nasıl yapılacağı, temizlik ve kurban gibi konularla ilgili bilgiler bulunmaktadır. d) Sayılar: Burada İsrail'in Tur dağından ayrılıp Erden ülkesine yerleşmesi anlatılır. e) Tesniye: Kâhinler tarafından meydana getirilmiş bir kitaptır. Burada Hz. Musa'nın ölümünden ve onun zamanında uygulanmayan bazı âdetlerden bahsedilir. Tesniye'nin bozulmuş olan inanç yapısını düzeltme amacıyla yazıldığı söylenir.[786] Bu beş kitap M.Ö. 5. Yüzyıldan beri Hz. Musa'ya nispet edilir. Hristiyanlık geldikten sonra kilise de bu nispeti kabul etmiştir. Ancak XVI. yüzyıldan itibaren kutsal kitaplar üzerine yapılan incelemeler ve tenkitler neticesinde bu kanı çürütülmüştür. Çünkü içlerinde Hz. Musa'ya isnat edilemeyecek derecede ihtilaflar ve tezatlar bulunmaktadır.[787]

Hz. Musa'dan önceki Yahudilerde çoktanrıcılık, animizm ve totemizm izleri görülmektedir. Buna göre birtakım ağaçlar, dağlar, ırmaklar kutsal sayılmaktadır. Klanlara (boylar) ve halka bazı hayvan isimleri verilmiştir. Klanın tüm üyeleri aynı kandan geldiklerine inanırlar ve birbirlerine büyük önem verirlerdi.[788] Hz. Musa geldikten sonra ise tüm tanrıları yok sayıp tek bir tanrıya ibadete davet etmiştir. Yahudilere göre bu tanrı Yehova'dır. Yehova'nın insan gibi organları olduğu, duygu ve düşüncelere sahip, halkına sahip çıkan bir tanrı olduğu söylenir.[789]

Yahudilere göre, Allah semayı ve arzı yarattıktan sonra iki ayağından birini diğeri üzerine koyarak arşın üzerine sırtüstü uzanmıştır. Yahudilerden bir fırka, Allah'ın semayı ve arzı altı bin senede yarattığını öne sürmüştür. Onlara göre bu süre bittiğinde yaratma tamamlanmıştır.[790] Yahudilerin yaratılışın başlangıcı konusunda farklı görüşlere sahip olmalarına karşı, semayı ve arzı yaratanın Allah olduğuna dair inaçları insanda fıtratın varlığına işaret etmektedir.

ıb. Hristiyanlık

"Hristiyanlık", Asya'da ortaya çıkmasına rağmen etkileri ve gelişimi batıda olan, Hz. İsa'nın kurucusu olduğu bir dindir. Kutsal kitabı olan "Kitâb-ı Mukaddes", "Eski Ahit"

786 Yurdaydın-Dağ, **Dinler Tarihi,** 168-169.
787 Kahraman, **Mukayeseli Dinler Tarihi**, 147-148.
788 Challaye, **Dinler Tarihi,** 121,123,124.
789 Kahraman, **Mukayeseli Dinler Tarihi**, 158-159.
790 eş- Şehristânî, Muhammed, **Milel ve Nihal**, (çev. Mustafa Öz), Litera Yayıncılık, İstanbul, 2008, 198.

ve "Yeni Ahit'ten (İncil)" oluşur. Eski Ahit kısmı Tevrat'ken, Yeni Ahit ise Hristiyan kilisesi tarafından yazılmıştır. Yeni Ahit, Hristiyan prensiplerini içeren ve bu dine bağlı olanların nasıl yaşaması gerektiğini anlatan önemli bir kitaptır.[791] Kilise inancına göre bu kitap tanrı tarafında ilhamla yazılmıştır.[792] Kitapta Hz. Îsâ'nın hayatından, vaazlarından ve mucizelerinden bahsedilmektedir.

Hristiyan doktrininde "Baba" (Allah), "oğul" (Îsâ) ve "Kutsal Ruh'tan" (Allah'ın ruhu) oluşan "teslis inancı" mevcuttur. Hz. Îsâ insan değildir ve Allah gibi ezelîdir. Allah, Hz. Âdem'in hatası yüzünden bütün insanlara öfkelenmiştir. Bu günahı temizlemek için Hz. Meryem'e bahşettiği Hz. Îsâ'yı seçmiştir. Hz. Îsâ haç üzerinde idam edilerek Hz. Âdem'in günahının bir kısmını üstlenmiştir. O, vefatının ardından kırk gün havarilerine davetini yayma hususunda mücadele etmeleri için vaaz etmiştir. Sonra semaya yükselip bir ilâh gibi insanları idare etmeye başlamıştır.[793] Bunun üzerine Hz. Îsâ'nın havarilerinden dördü toplanarak kendi isimlerini verdikleri "Matta", "Markos", "Luka" ve "Yuhanna" İncillerini derlemişlerdir. Bunlardan Yuhanna İncilinin başında -Hristiyanlıktaki fıtrat anlayışını yansıtması bakımından- geçen ifadeye göre Hz. Îsâ şöyle demiştir:[794] "Başlangıçta söz vardı, Söz Tanrı ile beraberdi ve Söz bir tanrıydı. O, baslangıçta Tanrı'yla beraberdi. Her şey onun aracılığıyla var oldu ve tek bir şey bile onsuz var olmadı."[795] Bu mucizevîliğin Allah'tan geldiğine inanılması yüce tanrı fikrinin insan fıtratında var olduğunu göstermektedir.

ıc. İslamiyet

"İslam", Mekke'de doğup gelişerek dünyanın önemli dinleri arasına girmiş bir dindir.[796] Son peygamber "Hz. Muhammed" tarafından tebliğ edilmiştir. Bu din kıyamete kadar bütün insanlığın maddi manevi ihtiyaçlarına cevap olabilecek kapasitededir. Bununla birlikte diğer semavi dinleri de ihtiva etmektedir. İslam dininin kutsal kitabı olan "Kur'ân-ı Kerîm" üç temel üzerine kuruludur: 1) İtikat (İnanç esasları) 2) Amel (İbadetler) 3) Ahlâk. Bu üç unsur birbiri ile sıkı bir münasebet içindedir. Örneğin Kur'ân'da "iman

[791] Yurdaydın-Dağ, **Dinler Tarihi,** 184.
[792] Challaye, **Dinler Tarihi,** 170.
[793] Kahraman, **Mukayeseli Dinler Tarihi**, 206-207, 213.
[794] eş- Şehristânî, **Milel ve Nihal,** 199-200.
[795] Yuhanna, 1/1-3.
[796] Yurdaydın-Dağ, **Dinler Tarihi,** 201.

edenler ve sâlih amel işleyenler" bir arada kullanılmıştır.[797] Bunun sebebi, ancak sağlam bir imana sahip, kulluk vazifesinin yerine getiren ve ahlakî faziletlere sahip bir kişinin hakiki manada bir Müslüman olacağıdır.[798]

Hiçbir varlık kendisinin yaratıcısı olamaz ve muhakkak onu bir var eden gerekir. Kur'ân'da bu konu ile alakalı İhlâs Sûresi[799], yaratanın "bir ve tek olan Allah" olduğuna dikkat çeker.[800] Bu durum insan fıtratında tanrı inancının var olduğuna delil teşkil etmektedir. Yine bu konuyla bağlantılı olarak "Rûm Sûresi otuzuncu âyet"[801] ve "fıtrat hadisi"[802] örnek verilebilir. Ancak, detaylı inceleme tefsir bölümünde yapıldığından burada kısaca bahsedilip geçilmiştir.

C. DİN FELSEFESİ

İnsanoğlunun varoluşundan beri yapısında hep bir merak duygusu vardır. Bu duygu onun yaratılışı üzerine sorular üreterek ne olduğu üzerine kafa yormasına sebep olmuştur. İnsanın kendisini, evrenle ve aşkın varlıkla olan ilişkisini sorgulayan felsefenin ana konularından biri olan "insanın neliği" meselesi de tam olarak buradan çıkmıştır.[803]

Felsefi düşünce çerçevesinde insan hakkındaki görüşler incelendiğinde ilk olarak Antik Çağ Yunan filozofu "Platon"dan (M.Ö. 347) bahsedilebilir. Ona göre, biri "idealar" diğeri de ideaların gölgesi olan "fenomenler" olmak üzere iki ayrı dünya vardır. İnsan bu dünyaya gelmeden önce idea âlemindeydi. Orada ruhları fenomen dünyaya ait her şeyi örtülü olarak bilmekteydi. Platon'a göre belli bir eğitim sürecinden geçildiğinde bu örtülü bilgiler gün yüzüne çıkabilir. İdealar dünyası, "ideal dünya"dır ve insan her zaman oradaki gibi olmak ister. Bu istek yetkin ve tamam hale gelene kadar devam eder.[804] İnsan,

---

797 el-Bakara, 2/277; Yûnus, 10/; Hûd, 11/23.

798 Kahraman, **Mukayeseli Dinler Tarihi,** 303-304,314-315.

799 "O, Allah'tır, bir tektir. Allah Samed'dir. (Her şey O'na muhtaçtır, o, hiçbir şeye muhtaç değildir.) Ondan çocuk olmamıştır (Kimsenin babası değildir). Kendisi de doğmamıştır (kimsenin çocuğu değildir). Hiçbir şey O'na denk ve benzer değildir." İhlas, 112/1-4.

800 Kahraman, Mukayeseli Dinler Tarihi, 315-316.

801 "O halde sen hanîf olarak bütün varlığınla dine, Allah insanları hangi fıtrat üzere yaratmışsa ona yönel! Allah'ın yaratmasında değişme olmaz. İşte doğru din budur; fakat insanların çoğu bilmezler." er-Rûm, 30/30.

802 "Her çocuk ancak fıtrat üzere dünyaya getirilir. Bundan sonra anası babası (Yahudi ise) onu Yahudi yaparlar, (Hıristiyan ise) onu Hıristiyan yaparlar, (Mecusi ise) onu Mecusi yaparlar." el-Buhârî, **"Cenâiz",** 78

803 Arslan, Zarife Şeyma, **Fıtrat Kavramı Çerçevesinde Eğitimde 'İnsanın Neliği' Sorusu**, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2006, 6.

804 Aster, Ernst von, **İlkçağ ve Ortaçağ Felsefe Tarihi**, (Çev. Vural Okur), İstanbul: İm Yayınları, 1999, 289-291.

bitki ve hayvanların sahip olamadığı "akıl" melekesine sahiptir. Bu meleke ona önce varlığın anlamını, sonra Allah'ı, âlemi ve kendini bilme imkânı verir. Akıl aynı zamanda ilahi logosun (evrenin düzenini sağlayan evrensel yasalar) kısmî bir özelliğidir.[805]

İnsan yapısında, olağanüstü ve korku veren hadiselerden dolayı bir şeylere "sığınma ihtiyacı" mevcuttur. Alman filozof "Andreas Feuerbach", insanların zayıflıkları sebebiyle doğal güçlerin üstesinden gelebilmek için bir tanrı tasarımına sahip olduklarını belirtir.[806] Benzer şekilde Fransız filozof "Henri Bergson" ise insanın tabiat karşısında birtakım endişe ve korkuya sahip olduğunu düşünür. Bu durumun da dinin doğuşuna olanak sağladığını belirtir. Fakat ona göre insanın bu duygulara sahip olmasıyla değil, bunlara karşı verdiği tepkiyle "dini inanç" oluşur.[807] Bu vesileyle Bergson, dini salt korku ya da güven duygusu içine hapsetmez ve meseleye bütüncül olarak yaklaşır.[808] İngiliz filozof John Locke'nin görüşleri incelendiğinde ise insan zihninin "boş bir levha" olduğu ve eğitimle iyiye ya da kötüye evrilebileceği fikri göze çarpmaktadır.[809]

İslam düşüncesine gelindiğinde "insan", "Allah tarafından yaratılmış şerefli bir varlık" olarak kabul edilir. Buna paralel olarak insanın varlığı üzerine konuşmak için önce tanrının ve evrenin varlığı açıklanır. Buna göre bütün varlıklar tek bir tanrısal özden meydana gelip, evren aşama aşama yaratılırken bu süreç içinde "insan" var olmuştur. Örnek olarak "Fârâbî" (v. 339/950), varoluşun bir olan tanrıdan "sudûr" ederek gerçekleştiğini savunur. Sudûr, hiyerarşik bir teoridir. Buna göre en tepede "yüce ve aşkın olan tanrı" en sonda da "madde âlemi" vardır. Her zaman en alttakiler en üste, hepsi de birlikte olarak ilk hareket ettiren Bir'e arzu ve istek duyarlar. İnsan da bu hiyerarşide bir yerde meydana gelmiştir.[810] Bu teoriye karşı İbn Rüşd (v. 595/1198) varoluşu "sudûr" değil, "hudûs" ile açıklar. Ona göre "Allah", "zorunlu, yetkin, ezelî ve ebedî" bir varlıktır. "Âlem" ve "insan" ise "mümkin ve sebepli"dir. Mümkin varlığın mutlak birliği, bütünlüğü ve düzeni sağlayan Allah'ın yaratmasıyla meydana gelmesi "hudûs"tur. Buna göre İbn Rüşd, sudûrcuların "Bir'den ancak bir çıkar." önermesi yerine "Bir ve bütün olan

---

805 Ülken, Hilmi Ziya**, Felsefeye Giriş**. İkinci Kısım, Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1958, 123.

806 Aydın, Mustafa, **Kurumlar Sosyolojisi**, 2. b., Vadi Yayınları, Ankara, 2000, 102.

807 Topçu, Nurettin, **Bergson**, Hareket Yayınları, İstanbul, 1968, 123.

808 Kasapoğlu, Abdurrahman, "**İnsanın Çaresizliği ve Fıtratın Uyanışı",** Kelâm Araştırmaları Dergisi, 3/1 (2005), 68.

809 Arslan, **Fıtrat Kavramı Çerçevesinde Eğitimde 'İnsanın Neliği' Sorusu**, 108.

810 Arslan, **Fıtrat Kavramı Çerçevesinde Eğitimde 'İnsanın Neliği' Sorusu**, 109.

bir şey ancak Bir'den çıkar." önermesini getirmiştir.[811] İslam düşünce geleneğinde insanın varoluşu üzerine yapılan yorumlar yukarıda ifade edildikten sonra akla şöyle bir soru gelmektedir: Peki bunlara karşı insanın yaratılış kodunda herhangi bir dini meyil söz konusu mudur? Bu soruya netlik kazandırmak için İbn Tufeyl'in (v. 581/1185) "Hayy bin Yakzân" adlı eserinde bahis konusu yapılan hikâye yardımcı olacaktır. Bu hikâyede ana karakter olan "Hayy" tipi, evrenin bir parçası olmakla beraber algılama ve bilme imkanlarıyla evreni müşahede eden, onun üzerine düşünen bir varlıktır. Bu "akletme" olayı neticesinde varlığını anlamlandırmaya başlar. Buradan hareketle de "fizik" alandan "metafizik" alana ulaşır. Artık bu alanda "ideal özne" haline gelir. Bunun sonucunda da evrendeki düzen ve işleyişin fizik ve metafizik yasaları hakkında bilgi sahibi olur.[812] Bu bilgilerden hareketle ıssız bir adaya bırakılan ve kendi başına büyüyen bir kişi, onu var eden bir yaratıcı olduğunu bilip, hakikatleri kendi içinde temellendirebilir sonucu çıkarılır.[813] Dolayısıyla da insanın yaratılışında "Allah'ı bilme kabiliyeti" mevcut olduğu ortaya çıkmaktadır.

D. DİN SOSYOLOJİSİ

Kadim filozofların çoğuna göre insan toplumsal bir varlıktır. Buna bağlı olarak hayatta kalabilmek için karşılıklı iş birliğine ihtiyaç duymaktadır. Örneğin temel ve basit bir ihtiyaç olan ekmek, buğday halinden önümüze gelene dek birçok insanın elinden geçmektedir. Bu durum insanın toplumsal ilişkiler sarmalı içinde yaşadığının bir göstergesidir. İbn Haldûn'a göre bu yaşam biçimi içinde insanın onu hayvandan ayıran en önemli yetisi "düşünme"dir. Bu yeti kişinin ilim ve sanat faaliyetlerine yönelmesine sebep olur. Dolayısıyla bu yeti sayesinde insan toplumsal bir düzene ve bu düzeni sağlayacak bir idareciye ihtiyaç duyar.[814] İnsan, ihtiyaçlarını bu toplumsallık içerisinde gidermektedir. Karınca, arı, termit gibi bazı hayvanlarda da aynı ihtiyaç bulunmaktadır. Fakat onlarda lider rasyonel olarak değil iç güdüsel olarak seçilmektedir. Tüm bunlardan hareketle insanların bir toplumu meydana getirmesinin "düşünme yetisi" ile gerçekleştiği söylenebilir. Sözü edilen yeti yaratılıştan beri var olan bir güçtür. İbn Haldûn bu

811 Karlığa, Bekir, **"İbn Rüşd"**, DİA, İSAM, İstanbul, 1999, XX, 261.
812 Kutluer, **İbn Tufeyl,** XX, 420,421.
813 Düzgün, Şaban Ali, **"İnsanın Doğası (Fıtratı) ve Özgürlüğü Üzerine",** Kelâm Araştırmaları Dergisi, 14/2 (2016), 327.
814 İbn Haldûn, **Mukaddime**, (Çev. Zakir Kadirî Ugan), MEB Yayınları, İstanbul, 1990, I, 100-103.

toplumsallığı "umran" kavramı ile karşılamaktadır. Ona göre toplumsallığın insanın doğasında var olmasına rağmen, kişi ile toplum arasında bir ayrım söz konusudur.

İnsan tabiatındaki hayvânî yön kötülüğe meyyâldir. Fakat bu durum insanın doğası gereği zalim olduğunu göstermez. Veyahut yalnızca kır hayatında yaşayanlar şehirde yaşayanlara nazaran doğaları pek bozulmadığı için iyiliğe daha yakındırlar. Zira İbn Haldûn, "Dünyaya gelen her insan fıtrat üzere doğar; sonra anne ve babası onu Yahudi, Hristiyan, Mecûsî (farklı bir rivâyete göre hatta müşrik) yapar."[815] hadisi üzerinden fıtratı, fıtratu'l-ûla (ilk fıtrat) olarak kavramsallaştırır. Buna göre, ilk fıtrattan sonra içinde bulunduğu topluma göre insana iyilik ya da kötülükten hangisi önce ulaşırsa kişinin sosyal karakterini de o belirler.[816]

Sosyo-kültürel tarihe bakıldığında insanın bulunduğu her yerde şekil ve içerik olarak farklı olsa bile "din ve ibadet" izlerine rastlanmaktadır. Tarih öncesi devirlerde bile dînî hisler mevcuttur.[817] Dolayısıyla tabiatüstü ilahi bir güce inanma tüm insanlarda var olan evrensel bir içgüdüdür. Bu da İslam literatüründe "fıtrat" kavramı ile ifade edilmektedir.[818]

E. DİN EĞİTİMİ

Fıtrat, Tanrı tarafından insana verilen aslî bir hususiyettir. Başka bir deyişle "yaratılışın bir plan dahilinde meydana gelmesi üzerinden insanın kaderidir" denebilir. Elma ağacının doğasında elma olmak varsa insanın doğasında da Allah'a inanma ve O'na kulluk etme vardır. Allah, kâinatı insan için, insanı da kâinattaki vazifesi için yaratmıştır. İnsan yaratılış amacına uygun hareket ettiğinde gerçek manada iman etmiş olur. İşte bu noktada eğitim önemli bir rol oynar.[819] Bu eğitimin şekline gelinecek olursa öncelikle insan yapısının bilinmesi gerekir. Mahiyeti itibariyle insan, iyiliğe de kötülüğe de meyledebilecek yapıda yaratılmış bir varlıktır.[820] Bu durum Şems Sûresi'nde şöyle ifade

[815] el-Buhârî, **"Cenâiz"**, 79.
[816] Kurğan, Erdal, **"İbn Haldûn'da İnsan Doğası ve Akademik Yanılsama: Fıtrat"**, III. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi Bildiriler Kitabı, Sakarya, 2014, 88-89,92-93.
[817] Akseki, **İslam Fıtrî, Tabiî ve Umumî Bir Dindir**, 134-135.
[818] Akçay, Mustafa, **"İnsanlığın Ortak Dinî Temeli: Fıtrat"**, Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, XIII, 23/1 (2011), 155.
[819] Arslan, **Fıtrat Kavramı Çerçevesinde Eğitimde 'İnsanın Neliği' Sorusu**, 132.
[820] Arslan, **Fıtrat Kavramı Çerçevesinde Eğitimde 'İnsanın Neliği' Sorusu**, 160.

edilir: [821]"وَنَفْسٍ وَمَا سَوّٰىهَا فَاَلْهَمَهَا فُجُورَهَا وَتَقْوٰىهَاۙ قَدْ اَفْلَحَ مَنْ زَكّٰىهَاۙ وَقَدْ خَابَ مَنْ دَسّٰىهَاۜ" Burada birbirinin zıttı olan iki vasıftan söz edilmektedir. Kötülük olarak çevrilen "fücur", "günah işlemeye açık olmak", iyilik olarak çevrilen "takva" ise "günahtan korunma" anlamlarına gelmektedir. Nasıl ki bağışıklık sistemi biyolojik yapıyı hastalıklardan koruyorsa takva da kişiyi manevi hastalıklardan korur.[822] "Nefs" ise, İslam literatüründe kötülüğe olan meyil olarak adlandırılır. Nitekim Hz. Peygamber en büyük cihadı nefsle mücadele olarak nitelendirir. Çünkü insan birtakım zaaflara ve eğilimlere sahiptir. Dolaysıyla da kişi zayıf yönlerinin farkında olmalı, nefsin hallerini bilmeli ve ona göre hareket etmelidir. Bu özelliklerini yok etme gücünde olmayan insan onları ancak terbiye ederek kendini manevi anlamda geliştirebilir. Bu aşamada en önemli yardımcı "akıl"dır. Bu durum A'râf Sûresi'nde şöyle açıklanmaktadır: [823]"اِنَّ الَّذِينَ اتَّقَوْا اِذَا مَسَّهُمْ طٰٓئِفٌ مِنَ الشَّيْطٰنِ تَذَكَّرُوا فَاِذَا هُمْ مُبْصِرُونَۚ" Akıl nimeti, gereği gibi kullanıldığında hakikati bulmaya yardımcı olmaktadır. Aksi bir durum, söz konusu kontrol yetisini kaybederek hem Allah'a hem de kendine yabancılaşır.[824]

İnsanoğlu hayat boyu tercihlerini yaparken hem içsel hem dışsal olarak birtakım güçlerle mücadele etmek durumundadır. İçsel olarak her insanın nefis ve şeytanla mücadelesi, dışsal olarak da Kur'ân'da geçen Hz. Yûsuf kıssası örnek verilebilir. Nitekim Hz. Yûsuf, Azîz'in yanında ergenliğe ulaştığında Aziz'in karısı ondan talepte bulunmuştu ve bu konuda ısrar etmişti.[825] Bu durum karşısında Hz. Yûsuf bu talebi reddederek tabiatına uygun bir davranışta bulunmuştur.[826] Buradan hareketle insanda iki bilgi kaynağı bulunduğu söylenebilir. Biri "genetik yapıda var olanlar", diğeri ise "sonradan kazanılanlar"dır. Genetik yapıdakiler doğuştan, sonradan kazanılanlar ise içinde yaşanılan toplumun örf, âdet ve gelenekleri ile meydana gelir.[827] Hâsılı, din eğitimi alanı insanı bu iki kaynak çerçevesinde ele alarak kişiye hayatın anlamını bulmada ve Allah'la

---

821 "Nefse ve onu düzgün bir biçimde şekillendirip ona kötülük duygusunu ve takvasını (kötülükten sakınma yeteneğini) ilham edene andolsun ki, nefsini arındıran kurtuluşa ermiştir. Onu kötülüklere gömüp kirleten kimse de ziyana uğramıştır." eş-Şems, 91/7-10.

822 Bayraklı, Bayraktar, **Yeni Bir Anlayışın Işığında Kur'an Tefsiri**, I-XXI, İşaret Yayınları, İstanbul, 2001, I, 236.

823 "Şüphe yok ki Allah'a karşı gelmekten sakınanlar, kendilerine şeytandan bir vesvese dokunduğu zaman iyice düşünürler (derhal Allah'ı hatırlarlar da) sonra hemen gözlerini açarlar." el-A'raf, 7/201.

824 Arslan, **Fıtrat Kavramı Çerçevesinde Eğitimde 'İnsanın Neliği' Sorusu**, 161-162.

825 "Evinde bulunduğu kadın, onunla birlikte olmak istedi. Kapıları iyice kapattı ve 'haydi gel!' dedi. O da 'Hâşâ, Allah'a sığınırım! Kocan benim velînimetimdir, bana iyilik edip evini açtı. Gerçek şu ki zalimler iflah olmaz!' dedi." Yûsuf, 12/23.

826 Can, Burhanettin, **"Aile Hayatında Fıtrat Düzeninin Bozulması Olarak Boşanmanın Artış Sebepleri ve Sonuçları Aile Sempozyumu (Tebliğler)",** Medeniyet Vakfı Yayınları, Ankara, 2015, III, 344.

827 Can, **"Aile Hayatında Fıtrat Düzeninin Bozulması Olarak Boşanmanın Artış Sebepleri ve Sonuçları Aile Sempozyumu (Tebliğler)",** 344-345.

olan ilişkilerini düzenlemede yardımcı olur. Başka bir deyişle, kişinin ilâhî iradeye uygun olarak yetiştirilmesini ve hayat boyu buna uygun davranışlar sergilemesini amaçlar.[828]

Özetle, her türlü çevre ve şarta uyum sağlayabilen insan, iyi bir tabiata sahip olmasının yanı sıra kötü ortamlara da kendini uyarlayarak kötü bir tabiata da sahip olabilir. Bu durumda yaptığı davranışlar fıtratını muhafaza etmesine yahut bozmasına yol açar.[829] Kişi sahip olduğu güçlü ve zayıf özelliklerini keşfedip bunlara göre eksik yönlerini eğitmeli ve kendini geliştirmelidir. Bu gelişimin sürekliliği adına da uygun bir çevre oluşturabilmelidir. Ancak bu sayede kendi doğasına uygun bir yaşayışa sahip olabilir.[830]

[828] Cebeci, Suat, **Din Eğitimi, Bilimi ve Türkiye'de Din Eğitimi**, Akçağ Yayınları, Ankara, 1996, 30.
[829] Okumuşlar, **Kur'an'a Göre Din Fıtrat Eğitim İlişkisi**, 60.
[830] Arslan, **Fıtrat Kavramı Çerçevesinde Eğitimde 'İnsanın Neliği' Sorusu**, 168,173.

SONUÇ

İnsanoğlu hayatı boyunca kendini ve yaşadığı olayları anlamlandırma çabası içinde olmuştur. Bu çabadan en büyük payı alan şüphesiz onun varoluş nedenidir. Kendisine hiçbir uyarıcı gelmeyen bir insan dahi nereden geldiğini merak etmektedir.

Kur'ân'da yirmi yerde çeşitli formlarda zikredilen "fıtrat" kavramı, geniş bir anlam dünyasına sahiptir. Çalışmanın temel konusu da fıtrat kavramının anlam dünyasının tespit edilmesi, elde edilen bulguların beşerî kültürdeki yansımasının ortaya çıkarılması şeklindedir. Yapılan araştırmalar sonucu elde edilen sonuçlar şu şekildedir:

1) "Ftırat" (فِطْرَة) sözlükte "yarmak", "ayırmak", "çatlatmak, "yaratmak", "ilk defa meydana getirmek", "yapısında olmak", "tabiatında olmak" gibi anlamlara gelen "fatr" (فَطْر) kökünden türemiş bir isimdir. Bu manalarla birlikte hayvanın damağının yarılmasıyla dişinin çıkması, hayvanın sağılması sonucu memesinden alınan ilk süt, oruçlunun orucunu açması, mayalanmamış hamur, deriyi tabaklamadan hazırlamak, bitkilerin tohumu yararak filizlenmeleri, henüz tomurcuklanan üzüm, ot ya da mantar türünden bir şeyin toprağı yarıp dışarı çıkması da "fatr" olarak isimlendirilir. "Fatr" kelimesinin çoğulu "futûr" şeklindedir. O da yarık, çatlak, düzensizlik, bozukluk, nizamsızlık gibi anlamlara gelmektedir. İlgili âyetlerde kâinattaki nizam ve intizama dikkat çekilerek onda herhangi bir yarık, çatlak olmadığı anlatılmıştır.

Fıtrat kelimesinin bir çok yakın anlamlısı olmakla birlikte ona en çok benzeyenler "bed'" (ilk defa yapmak), "ber'" (iyileştirmek), "ca'l" (bir şeyden bir şeyi oluşturmak), "halk"(bir şeyi yoktan var etmek), "ibda'" (örneği olmadan meydana getirmek), "îcâd" (bir şeye mutlak olarak varlık vermek), "ihdâs" (yokken var etmek), "ihtira'" (yeni bir şey ortaya çıkarmak), "inşa'" (bir şeyi oluşturmak) gibi kelimelerdir. Bu kelimeler detaylı olarak incelendiğinde hepsinin yaratma ile ilgili olduğu görülmektedir. Ancak fıtrat kavramı kendi içinde, "hiçbir tesir ve müessir olmadan, bir benzeri olmadan, yokluğu yararak ortaya çıkarmak, birbirinden ayırmak suretiyle yaratmak" şeklinde tanımlanabilir.

Zıt anlamlıları ise "ifsâd" (düzeni bozmak), "tağyir" (değiştirmek, dönüştürmek, farklı bir hale getirmek) ve "tebdîl" (bir şeyi yerinden alıp başka bir yere koymak, değiştirmek) olarak tespit edilmiştir. Bu üç kavram da insanın fıtrî yapısının bozulması durumunu ifade ettiğinden zıt kavramlar arasında ele alınmıştır.

2) Terim anlamına bakıldığında fıtrat kavramı, Allah Teâlâ'nın bir şeyi daha önce bir örneği olmaksızın ilk defa yaratmasını ifade etmektedir. İbn Abbas'ın (v.68/687) rivayeti buna bir delildir. Nitekim o, bir kuyu hakkında kavga eden iki Arabın ona gelip, onlardan birinin "انا فَطَرْتُها" (Kuyuyu ilk ben kazdım.) demesi üzerine "fatr" kelimesinin bir şeyi ilk defa yapmak" anlamına geldiğini bildirmiştir.

İnsan, yaratılışına bakarak Allah'ın varlığına ulaşabilir. Bununla birlikte ona verilen akıl yürütme, işitme ve görme duyularıyla O'ndan gâfil olma halinden ve anne babasına tâbi olma mecburiyetinden kurtulmuş olur. Zira her insanda Allah'ın Rab oluşunu kabul etmeye yönelik gizlenmiş bir şuur vardır. İşte bu şuur fıtrattır.

3) "Fıtrat" kavramı Kur'ân'da, türevleriyle birlikte on dokuz âyette yirmi kere geçmektedir. Bu âyetler öznesine, nesnesine ve yüklemine göre incelenmiştir. Özne konumunda ilk olarak "Fâtır" kelimesi incelenmiştir. Bu kelime Kur'ân'da altı defa geçmektedir. İncelenen tefsîrlerin genelinde Fâtır kelimesine "gökleri ve yeri yoktan var eden" anlamı verilmiştir. Allah'ın bu sıfat ile vasıflandırılması, genişliği tahayyül edilemeyen, uçsuz bucaksız gökleri ve yeri yaratan olduğuna dikkat çekilerek inanmayanların akılları sorgulanmaktadır. Ayrıca "yok iken var etmesi" ile O'nun büyüklüğüne dikkat çekilmek istenmektedir. Özne konumunda incelenen diğer bir kelime semadır ve Kur'ân'da "Münfatır" şeklinde geçmektedir. Bu isim Müzzemmil Sûresi'nde bir defa geçmektedir. Tefsirlerden elde edilen verilere göre burada kıyâmet gününün dehşeti anlatılmaktadır. Göklerin ve yerin fıtratları gereği düzenlerinin bozularak birbirinden ayrılıp tanınmayacak hale geleceği bir kaos ortamından bahsedilmektedir. Bununla inkarcıların o dehşetli günden sakınmaları istenmektedir.

Nesne konumunda, ilgili âyetlerdeki "fıtrat" ve "futûr" kavramları incelenmiştir. Fıtratın insanın Rabb'ini bilmesi hususunda onda hazır bulunan bir yaratılış olduğu ifade edilmiştir. Kişi cebrî olarak mümin ya kafir sayılmamaktadır. O, ancak yaptığı tercihler sonucunda bunlardan biriyle isimlendirilebilir. Bu tercihleri yaparken fıtratı ona yol gösteren bir rehber gibidir. Ona uyan her insan, hakikate ulaşıp doğru yolu bulabilir. Bu başlıkta incelenen bir diğer kavram olan "Futûr" ise çatlak, yarık anlamına gelmekte olup, âyette inkarcılara karşı kâinattaki nizam intizamın Allah'ın varlığına işaret ettiği belirtilmiştir.

Yüklem konumunda, âyetlerdeki fıtratla ilgili fiiller, kullanıldıkları bâblara göre sıralanarak incelenmiştir. Sülâsî Mücerredlerdeki kullanımında "فَطَرَ" fiili ve onun çekimleri bulınmaktadır. Bu fiil tefsîrlerde "eşsiz olarak meydana getirme", "takdîr etme" anlamlarında "خَلَقَ" olarak yorumlanmıştır. Bununla birlikte insanın Rabb'ini bilmesi üzere meydana getirildiğini içerdiği belirtilmiştir. Fetara fiilinin mezîd hali olan "اِنْفَطَرَ" ve "تَفَطَّرَ" fiilerinin ise yarılma, çatlama anlamlarını taşımakta olduğu görülmüştür. Bu fiilleri içeren âyetlerin ise kıyamet gününün dehşetini anlattıkları tesbit edilmiştir.

4) Kavramın Temel İslam Bilimlerindeki yerine bakıldığında meselenin iki ana esas üzerinden şekillendiği görülmüştür**.** Birincisi fıtrat âyeti olarak bilinen Rûm Sûresi 30. âyettir. İkincisi ise "fıtrat hadisi" olarak literatüre yerleşmiş olan hadistir.

"فَاَقِمْ وَجْهَكَ لِلدِّيْنِ حَنِيفاًۚ فِطْرَتَ اللّٰهِ الَّتِي فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَاۚ لَا تَبْدِيلَ لِخَلْقِ اللّٰهِۚ ذٰلِكَ الدِّيْنُ الْقَيِّمُۙ وَلٰكِنَّ اَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَۙ"

"Hakka yönelen bir kimse olarak yüzünü dine çevir. Allah'ın insanları üzerinde yarattığı fıtrata sımsıkı tutun. Allah'ın yaratmasında hiçbir değiştirme yoktur. İşte bu dosdoğru dindir. Fakat insanların çoğu bilmezler."

"أَنَّ أَبَا هُرَيْرَةَ (رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ) قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ (صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ سَلَّمْ): مَا مِنْ مَوْلُودٍ إِلاَّ يُولَدُ عَلَى الْفِطْرَةِ، فَأَبَوَاهُ يُهَوِّدَانِهِ أَوْ يُنَصِّرَانِهِ أَوْ يُمَجِّسَانِهِ"

"Her çocuk ancak fıtrat üzere dünyaya getirilir. Bundan sonra anası babası (Yahudi ise) onu Yahudi yaparlar, (Hıristiyan ise) onu Hıristiyan yaparlar, (Mecûsî ise) onu Mecûsî yaparlar."

Literatürde "fıtrat" kavramına dair dört farklı yorum tespit edilmiştir. İlki "İslam üzere yaratılış"tır. İkincisi "başlangıçta iman veya küfür üzere yaratılış"tır. Üçüncüsü "Bezm-i Elest'te iman ve ma'rifet üzere yaratılış"tır. Dördüncüsü ise "dini kabule uygun selim bir yapı"dır. İlk üç yorum incelendiğinde, bu görüşlerin ma'kul bir zemine oturtulamadığı görülür. Zira yeni doğmuş bir bebeğin, daha dili bile çözülmemişken imanından veya küfründen söz edilmesi mümkün değildir. Bezm-i Elest'te iman üzere yaratılışın da hakikate götürecek bir araç olarak görülmesi durumunda kabul edilebilir bir görüş olduğu düşünülmektedir. Nitekim her çocuk doğduğunda eksik edâ ehliyetine sahiptir. Bu onun dinen ve hukuken sorumlu olamayacağını ifade eder. Bu durumda ona mümin veya kafir sıfatı yakıştırılamaz. Bu görüşler arasında dördüncüsü ise en ma'kulü görülmektedir. Zira

insan hak dini kabule meyilli olsa da nötr bir halde doğar, bulûğa erdiğinde de akıl ve iradesiyle iyiyi ya da kötüyü tercih eder. Bulûğa ermeden vefat ettiği takdirde onun için mükellefiyet söz konusu olamaz. Ayrıca Müslüman veya müşrik ailede doğmasına bakmaksızın cennetlik olacağı hükmüne varılır. İnsan nefsi kötülüklere açık bir yapıda olduğundan sürekli temkin halinde bulunmalıdır. Tasavvufta "nefs terbiyesi" olarak isimlendirilen bu süreç insanı Allah katında yüksek mevkilere ulaştırabilir.

Fıtrat âyetinde geçen "Allah'ın yaratmasında değişme olmaz" kısmı ilk etapta anlaşılması zor gibi görünen bir hükümdür. Burada "değişme" ile kastedilenin Allah'ın esas yaratması olduğu düşünülmektedir. Buna bağlı olarak O'nun her insanı fıtrat üzere yaratmış olup bundan sonra da bu şekilde yaratmaya devam edeceği sonucuna varılmaktadır.

5) Bu kavramın Din Bilimlerindeki yeri incelendiğinde, bu bilimlerin tamamı insanla ilişkili olduğundan fıtrat kavramıyla da yakından ilgilidir. Zira insan, maddi ve manevi olmak üzere iki boyutlu bir varlıktır. Maddi boyutu bedeniyle bağlantılıyken manevi boyutu ruhu ve duygularıyla ilişkilidir. Manevi boyutunun en başında din gelir. Her insanda bitmeyen istek ve arzular, acizlik sebebiyle kudret sahibi bir varlığa sığınma isteği, evrendeki nizam ve dengeye karşı hayret duygusu bulunması onun "dine meyilli bir varlık" olduğunun bir göstergesidir.

Dinler incelendiğinde her insanın içinde inanma duygusu taşıdığı görülmektedir. Bunun sebebi Allah'ın insanı yaratırken onun içine yerleştirdiği özün herkeste aynı olmasıdır. Söz konusu öz "fıtrat"tır. İnsanoğlu bu öz sayesinde evrende bir yaratıcının olması gerektiği düşüncesine erişebilmiştir.

İnsanoğlunun evrene dair hep meraklı ve sorgulayıcı bir tavrı olmuştur. Bu tavır onu varoluşunun kaynağını araştırmaya sevk etmiştir. Dış tesirler altında kalmadan akleden her insanın bir yaratıcının varlığına inandığı gözlemlenmiştir. Bu durum fıtratın varlığına bir delildir.

Toplumsal bir varlık olan insan, hayatta kalabilme adına bir başkasına muhtaç konumdadır. Dolayısıyla doğası gereği fıtrat üzere olsa da bunu muhafaza etmekle yükümlü olduğundan içinde bulunduğu ortamlara dikkat etmelidir. Buna bağlı olarak insanın kendini çok iyi tanıyıp eksik yanlarını geliştirme yolunda olmalıdır.

Yapılan bu çalışmada, fıtrat kavramının dilbilim ve tefsir bilimi çerçevesinde araştırılıp, anlam dünyasının tespit edilerek kavramın doğru bir şekilde tanımlanması, sonra da diğer bilimlerde incelenerek anatomik yapısının ortaya konulması amaçlanmıştır. Elde edilen nihâi sonuca göre, Kur'ân'da "fıtrat" kavramı ile Allah Teâlâ'nın insanı ma'rifetullah bilinci ile yaratması ve ona hakikati bulmasına yardımcı olan bir yapı bahşetmesi kastedilmiştir. Bu sayede insan mükellef bir varlık haline gelmiştir. O, hayat yolculuğu boyunca seçimlerinde hür olduğundan yapıp ettiklerinden sorumlu bir varlıktır. Dolayısıyla bunun bilincinde olarak hareket etmeli ve fıtratına uygun davranışlar sergilemelidir. Nitekim âhiret yurdunda yaptıklarının karşılığını tastamam olarak alacaktır.

KAYNAKÇA

Kur'ân-ı Kerîm Meali, (haz. Halil Altuntaş, Muzaffer Şahin), Diyanet İşleri Başkanlığı, Ankara, 2003.

Kitâb-ı Mukaddes Yeni Dünya Çevirisi, Watch Tower Bible and Tract Society of Nwe York, ABD, 2019.

ABDUH, Muhammed (v. 1323/1905)-Rıza, Reşîd (v. 1354/1935), **Tefsîru'l-Kur'âni'l-Hakîm (Tefsîru'l-Menâr),** I-XII, 2. b., Dâru'l-Menâr, Kâhire, 1366/1947.

ABDÜLBÂKÎ, Muhammed Fuâd (v. 1388/1968), **el-Mu'cemü'l-Müfehres li Elfâzi'l Kur'âni'l-Kerîm**, Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1422/2001.

AHMED B. HANBEL, Ebû Abdillâh İbn Muhammed eş-Şeybânî (v. 241/855), **el-Müsned,** I- XXIII, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1982.

AKÇAY, Mustafa, **"İnsanlığın Ortak Dinî Temeli: Fıtrat"**, Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, XIII, 23/1 (2011), 143-170.

AKSEKİ, Ahmet Hamdi, **İslâm Fıtrî, Tabiî ve Umumî Bir Dindir**, 2. b., İrfan Yayınevi, İstanbul, 1966.

ALGÜL, Hüseyin vd., **İlmihal,** I-II, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2016.

ALİ el-KÂRÎ, Ebü'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Sultân Muhammed el-Kārî el-Herevî (v. 1014/1605), **Şerhu'l-Fıkhi'l-Ekber**, Dâru-l Beşâiru-l İslâmiyye, Beyrut, 1419/1998.

el-ÂLÛSÎ, Ebu'l-Fadl Şihâbüddîn es-Seyyid Mahmûd, **Rûhu'l-Me'ânî fî Tefsîri'l-Kur'âni'l 'Azîm ve's-Seb'i'l-Mesânî,** (v. 1270/1854), I-XXX, 2.b., Dârû İhyâi't-Turâsi'l Arabî, Beyrût, 1417.

ARSLAN, Zarife Şeyma. **Fıtrat Kavramı Çerçevesinde Eğitimde 'İnsanın Neliği' Sorusu**, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2006.

ÂSIM EFENDİ, Mütercim (v. 1235/1820), **Kâmûsu'l-Muhît Tercümesi (el-Okyânûsu'l-Basît fî Tercemeti'l-Kâmûsi'l-Muhît)**, I-VI, (Yayına Hazırlayanlar: Mustafa Koç, Eyyüp Tanrıverdi), Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2013.

AYDIN, Hüseyin, **İlim Felsefe ve Din Açısından Yaratılış ve Gayelilik (Teleoloji),** 4. b., Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1999.

AYDIN, Mustafa, **Kurumlar Sosyolojisi**, Vadi Yayınları, Ankara, 2000.

AYİŞ, Mehmet Şirin, **"Nefis Mertebelerinin Psikolojideki Karşılıkları Üzerine Bir Değerlendirme: Robert Frager Örneği",** Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 14, (2019), 547 – 567.

el-AYNÎ, Ebû Muhammed (Ebu's-Senâ) Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed (v. 855/1451), **Umdetu'l-Kârî**, I-XXV, (zabt ve tashih: Abdullah Mahmud Muhammed Ömer), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1421/2001.

AYTEKİN, Arif, "**İslam'da Müşrik Çocukları Meselesi",** Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 30, (2008), 121-138.

BÂKILLÂNÎ, Muhammd b. Tayyib (v. 403/1013), **el-İnsâf fimâ Yecibu İ'tikâduhû velâ Yecuzû'l-Cehlu bihi**, ed. Ceyb bin Tâhir, 1. b., Dâru Mektebeti'l-Maarif, Beyrut, 1432/2011, (ed. İmamuddin Ahmed Haydar), Beyrut, 1986.

BAYRAKLI, Bayraktar, **Yeni Bir Anlayışın Işığında Kur'an Tefsiri**, I-XXI, İşaret Yayınları, İstanbul, 2001.

el-BEĞAVÎ, Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ, (v. 516), **Meâlimu't-Tenzîl fî Tefsîri'l-Kur'ân**, I-VIII, 1. b., (thk. Muhammed Abdullah Nemr vd.), Dâru Taybe, Riyad, 1409/1988.

el-BEYDÂVÎ, Kâdî Nâsıruddîn Ebû Saîd Abdullah b. Ömer b. Muhammed eş-Şîrâzî (v. 685/1286), **Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl**, I-V, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrût, tsz.

el-BUHÂRÎ, Muhammed b. İsmâ'îl Ebû 'Abdillah (v. 256/870), **el-Câmi'u'l-Müsnedu's-Sahîhu'l-Muhtasar min 'Umûri Resûlillâh Sallallâhu Aleyhi ve Sellem ve Sunenihî ve Eyyâmih,** Dâru İbn Kesîr, Dımeşk, 1423/2002.

BURSEVÎ, İsmail Hakkı (v. 1137/1725), **Rûhu'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân**, I-X, Matbaa-i Osmâniyye, Dersaâdet, 1330/1912.

CAN, Burhanettin, **"Aile Hayatında Fıtrat Düzeninin Bozulması Olarak Boşanmanın Artış Sebepleri ve Sonuçları Aile Sempozyumu (Tebliğler)"**, Medeniyet Vakfı Yayınları, Ankara, 2015, 341-385.

CEBECİ, Suat, **Din Eğitimi, Bilimi ve Türkiye'de Din Eğitimi**, Akçağ Yayınları, Ankara, 1996.

el-CEBEL, Muhammed Hasan Hasan, **el-Mu'cemü'l-İştikâkiyyü'l-Müessal li-Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm**, Mektebetü'l-Âdâb, Kahire, 2010.

el-CEVHERÎ, İsmâîl b. Hammâd (v. 400/1009), **es-Sıhâh Tâcü'l-Luğa ve Sıhâhi'l Arabiyye**, I-VI, 4.B., (thk. Ahmed Abdülğafûr Attâr), Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, Beyrut, 1990.

CHALLAYE, Felicien, **Dinler Tarihi**, (çev. Samih Tiryakioğlu), Varlık Yayınları, İstanbul, t.siz.

CLARK, Walter Houston, **"Çocukluk Dönemi Dini",** (trc. Neda Armaner), Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi (AÜİFD), 1981, XXIV, 177-180.

el-CÜRCÂNÎ, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî Seyyid Şerîf Hanefî (v. 816/1413), **Mu'cemu't-Ta'rîfât**, (thk. Muhammed Sıddîk el-Minşâvî), Dâru'l-Fazîlet, Kâhire, tsz.

……, **Şerhu'l-Mevâkıf**, **(**tsh. Mahmud Ömer er-Rameyâdî), I- III, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1419/1998.

CÜVEYNÎ, İmâmü'l-Haremeyn (v. 478/1085), **eş-Şâmil fî Usûli'd-Dîn,** (tahk. Ali Sami Neşşar), Dâru'l-Meârif, İskenderiye, 1969.

ÇAĞRICI, Mustafa, **"Zarûriyyât"**, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA), Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), İstanbul, 2013, XLIV, 146-147.

ÇİFÇİ, Osman Zahid, **"Naturalist Verilerin Teistik Sonuçları (Fıtrat Kavramı Özelinde Bir Yorum Denemesi)",** Ekev Akademi Dergisi, 19/63 (2015).

ed-DÂMEĞÂNÎ, Ebu Abdullah Hüseyin b. Muhammed (v. 478), **Kâmûsü'l-Kur'ân ev; Islâhü'l-vücûh ve'n-nezâir fi'l-Kur'âni'l-Kerîm,** I-II, (thk. Muhammed Hasan Ebu'l Azm ez- Zefîtî), b.y., Kâhire, 1412.

DEMİRCİ, Kürşat, **"Yaratma"**, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA), Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), İstanbul, 2013, XLIII, 331-332.

DÜZGÜN, Şaban Ali, **"İnsanın Doğası (Fıtratı) ve Özgürlüğü Üzerine",** Kelâm Araştırmaları Dergisi, 14/2 (2016), 322-342.

EBÛ DÂVUD, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî (v. 275/889), **Sünenü Ebî Dâvud**, (thk. Muhammed Abdulazîz el-Hâlidî), Dârü'l-Kütübi'l-'İlmiyye, Beyrut, 1416/1996.

EBÛ HÂTİM ER-RÂZÎ, Ahmed b. Hamdân (v. 322/934), **Kitâbü'z-Zîne**, I-II, (thk. Saîd el-Ğânimî), Menşûrâtü'l-Cemel, Beyrut, 2015.

EBÛ HAYYÂN, Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân el-Endelüsî (v.745/1344), **Tefsîru'l-Bahru'l-Muhît**, I-X, 1. b., (thk. Âdil Ahmed Abdulmevcûd), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1999.

EBÛ HİLÂL el-ASKERÎ, el-Hasen b. Abdillâh b. Sehl, (v. 400/1009), **el-Furûku'l-Luġaviyye,** 4. b., Dârü'l-Âfâki'l Cedîde, Beyrut, 1400/ 1980.

EBU'L-BEKÂ' EL-KEFEVÎ, Eyyûb b. Mûsâ el-Hüseynî (v. 1095/1684), **el-Külliyyât (Mu'cemun fî'l-Mustalahât ve'l-Furûku'l-Luğaviyye)**, 2. b., (thk. Adnân Dervîş, Muhammed el-Mısrî), Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1998.

EBU'S-SU'ÛD, Muhammed b. Muhammed Muhyiddîn el-İmâdî (v. 982/1574), **İrşâdü'l-Akli's-Selîm ilâ Mezâya'l-Kitâbi'l-Kerîm: Tefsîru Ebû's-Su'ûd,** I-IX, Dârû İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrût, t.y.

EBÛ UBEYDE, Ma'mer b. Müsennâ (v. 209/824), **Mecâzü'l-Ḳurʾân**, (nşr. Fuat Sezgin), Mektebetü'l-Hâncî, Kahire, tsz.

ELMALILI, Muhammed Hamdi Yazır (v. 1942), **Hak Dini Kur'an Dili**, I-X, (sad. İsmail Karaçam, Emin Işık, Nusrettin Bolelli, Abdullah Yücel), Azim Yayınları, İstanbul, t.siz.

ERDOĞAN, Bilgin, **Fıtrat**, Düşün Yayıncılık, İstanbul, 2019.

EYÜBOĞLU, İsmet Zeki, Tanju Gökçöl, Osman Keskioğlu, Metin Sözen, Bahriye Üçok, **Dinler Tarihi Ansiklopedisi**, (çev. Zeynep Akbay, Yaşar Anday, İpek Erkeller, Sema Güzelşen, Pınar Kür, Gelişim Basım ve Yayım, İstanbul, t.siz.

el-EZHERÎ, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed (v. 370/980), **Tehzîbü'l-Luğa**, I-XVI, (thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn, Ahmed Abdülalîm el-Berdûnî vd.), ed-Dârü'l-Mısriyye li't-Te'lif ve't-Terceme, Kahire, t.sz.

el-FÂRÂBÎ, Ebu Nasr Muallim-i Sani Muhammed b. Muhammed b. Tarhan (v.339/950), **Kitabu'l-Burhân**, (çev. Ömer Türker, Ömer Mahir Alper), Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul, 2014.

el-FERRÂ, Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Ziyâd b. Abdullah ed-Deylemi (v. 370/980), **Meâni'l-Kur'ân,** I-III, 3. b., Âlemü'l-Kütüb, Beyrût, 1403/1983.

el-FEYYÛMÎ, Ebü'l-Abbâs Hatîbüddehşe Ahmed b. Muhammed b. Alî el-Hamevî (v. 770/1368-69), **el-Mişbâḥu'l-Münîr fî Ğarîbi'ş-Şerḥi'l-Kebîr li'r-Râfi'î**, Mektebetü Lübnan, Beyrut 2005.

el-FÎRÛZÂBÂDÎ, Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb (v. 817/1415), **el-Kâmûsü'l-Muhît**, 8. b., Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 2005.

el-HÂKİM EL-CÜŞEMÎ, Ebû Sa'd el-Muhassin b. Muhammed b. Kerrâme (v. 494/1101), **et-Tehzîb fî Tefsîr,** I-X, (thk. Abdurrahman b. Süleyman es-Sâlimî), Dârü'l-Kütübi'l-Mısriyye, Kâhire, 1439-1440/2018-2019.

el-HALÎL B. AHMED, Ebû Abdirrahmân el-Ferâhîdî (v. 175/791), **Kitâbü'l-'Ayn**, I-VIII, (thk. Mehdî el-Mahzûmî, İbrâhîm es-Sâmerrâî), Müessesetü'l-A'lemî li'l-Matbûât, Beyrut, 1988.

el-HÂZİN, Ebu'l-Hasen Alâuddîn Alî b. Muhammed b. İbrâhîm el-Bağdâdî, (v. 741/1341), **Lübâbü't-Te'vîl fî Me'âni't-Tenzîl**, I-IV, (thk. Abdusselam Muhammed Alî Şâhîn), Dâru'l Kütübi'l İlmiyye, Beyrût, 1425/2004.

el-HEMEDÂNÎ, Abdurrahmân b. Îsâ b. Hammâd (v. 320/932), **Kitâbu'l-Elfâzi'l-Kitâbiyye**, (takd. Emîl Bedî' Ya'kûb), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1411/1991.

GÖLCÜK, Şerafettin, Toprak, Süleyman, **Kelam**, 9. b., Tekin Kitapevi, Konya, 2016.

GÜNDÜZ, İrfan, **Gümüşhanevi Ahmed Ziyaüddin Hayatı, Eserleri, Tarikat Anlayışı ve Halidiyye Tarikatı**, Seha Neşriyat, İstanbul, 1984.

GÜNDÜZ, Şinasi (ed.), **Dünya Dinleri,** 5. b., MilelNihal Yayınları, İstanbul, 2021.

el-HALÎMÎ**,** Ebû Abdillâh Hüseyn b. Hasen b. Muhammed b. Halîm el-Halîmî el-Cürcânî (v. 403/1012), **el-Minhâc fî Şuabi'l-Îmân**, Dârü'l-Fikr, Beyrut, 1979/1399.

el-HATTÂBÎ, Ebû Süleyman Hamd b. Muhammed b. İbrâhim, (v. 388/998), **Ğarîbü'l-Hadîs**, I-III, (thk. Abdülkerim İbrâhim Azbâvî), Mekke, Câmiatu Ümmi'l-Kurâ, 1982.

el-HİMYERÎ, Neşvân (v. 573/1178), **Şemsü'l-'Ulûm**, I-XII, (nşr. Hüseyin b. Abdullah el-Amrî v.dğr.), Dımeşk, 1420/1999.

HÖKELEKLİ, Hayati, **"Fıtrat",** Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA), Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), İstanbul, 1996, XIII, 47-48.

……., **Din Psikolojisi**,11. b., Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2015.

……., **Din Psikolojisine Giriş**, 4. b., Dem Yayınları, İstanbul, 2015.

……..,**“Şahsiyet”,** Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA), Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), İstanbul, 2010, XXXVIII, 297-298.

http://tr.wikipedia.org/wiki/Tanrı_geni (Erişim Tarihi: 02.11.2022).

İBN ABDİLBERR, en-Nemerî (v. 463/1071), **et-Temhîd**, XXVI, Mektebetü'l Mağribiyye, Tıtvân, 1987.

İBN ÂŞÛR, Muhammed et-Tâhir b. Muhammed b. Muhammed et-Tûnusî (v. 1394/1973), **Tefsîru't-Tahrîr ve't-Tenvîr**, I-XXX, Dâru't-Tunûsiyye, Tunus, 1984.

İBN ATİYYE, Ebû Muhammed Abdulhak b. Gâlib b. Abdirrahmân b. Gâlib el-Endelûsî, (v. 541/1147), **el-Muharreru'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-'Azîz**, I-V, (thk. Abdusselâm Abduşşâfî Muhammed), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, 1422/2001.

İBN DÜREYD, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasan el-Ezdî el-Basrî (v. 321/933), **Cemheretü'l-Luğa**, I-IV, Dâru Sâdır (Ofset Baskı), Beyrut, tsz.

İBN EBÎ HÂTİM, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî (v. 327/938), **Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm müsneden ʿani'r-Resûl ve's-sahâbe ve't-tâbiʿîn**, I-X, (thk. Es'ad Muhammed et-Tayyib), Mektebetü Nezzâr Mustafâ el-Bâz, Mekke, 1417/1997.

İBN FÂRİS, Ebu'l-Hüseyin Ahmed b. Fâris b. Zekeriyyâ (v. 395/1004), **Mu'cemu Mekâyîsi'l-Luğa**, I-VI, (Thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn), Dâru'l-Fikr, ysz., 1399/1979.

İBN HACER el-ASKALÂNÎ, Ebu'l-Fadl Şehabeddin Ahmed (v. 852/1449), **Fethu'l-Bârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî** (I-XIII), (terkîm ve tebvîb: Muhammed Fuad Abdülbaki, tashîh ve tahric: Muhibbu'd-Din el-Hatîb), Dâru'l-Marife, Beyrut, 1959**.**

İBN HALDÛN, **Mukaddime**, I-II, (Çev. Zakir Kadirî Ugan), MEB Yayınları, İstanbul, 1990.

İBN HAZM, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed (v. 456/1064), **el-Fasl fi'l-Mileli ve'l-Ehvâi ve'n-Nihal** (I-V), tahk. Muhammed İbrâhîm Nasır-Abdurrahman Umeyre, 2. b., Dâru'l-Cîl, Beyrut,1996.

İBN KESÎR, Ebü'l-Fidâ İmâdüddîn İsmâil b. Ömer (v. 774/1373), **Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm**, I-VIII, 1.b., (thk. Sâmî b. Muhammed es-Selâme), Dâru Taybe, Riyâd, 1418/1997.

İBN KUTEYBE, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim (v. 276/889), **Ğarîbü'l-Kur'ân,** (thk. Ahmed Sakar, Dâru'lKütübi'l-İlmiyye), Beyrut, 1398/1978.

İBN MÂCE, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvînî (v. 273/887), I- III, (telif. Nâsırüddin el-Elbânî), **"es-Sünen",** Mektebetül-Me'ârif, Riyad, 1417/1997.

İBN MANZÛR, Ebu'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrem el-İfrîkî el-Mısrî (v. 711/1311), **Lisânü'l-'Arab**, I-XV, Dâru Sâdır, Beyrut, tsz.

İBN SÎDE, Ebu'l-Hasan Alî b. İsmâîl el-Mürsî (v. 458/1066), **el-Muhkem ve'l-Muhîtu'l-A'zam**, I-XI, (thk. Abdulhamîd Hindâvî), Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2000.

İBN SÎNÂ, Ebû Alî el-Hüseyn b. Abdillâh b. Alî b. Sînâ (v. 428/1037), **Kitabu'ş-Şifa: Metafizik II**, (çev. Ekrem Demirli, Ömer Türker), Litera Yayıncılık, İstanbul, 2005.

İBN TEYMİYYE, Takıyyüddin (v. 728/1328), **Der'ü Tearuzi'l-Akl ve'n-Nakl**, (tash. Abdullatîf Abdurrahmân), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1418/1998.

İBNÜ'L-ARABÎ, Muhyiddin Muhyiddîn Muhammed b. Alî b. Muhammed el-Arabî et-Tâî el-Hâtimî (v. 638/1240), I-XVIII, **el-Fütûḥâtü'l-Mekkiyye**, (çev. Ekrem Demirli), Litera Yayıncılık, İstanbul, 2006.

İBNÜ'L-CEVZÎ, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed Bağdâdî (v. 597/1200), **Zâdü'l-Mesîr fî İlmi't-Tefsîr**, I- IX, 3.b., el-Mektebetü'l-İslamiyye, Beyrût, 1404/1984.

İBNÜ'L-ESÎR, Mecdüddîn el-Mübârek b. Muhammed el-Cezerî (v. 606/1210), **en-Nihâye fî Ğarîbi'l-Hadîs ve'l-Eser**, I-X, (thk. Ahmed b. Muhammed el-Harât), Vizâratü'l-Evkâf ve Şuûni'l-İslâmiyye, Katar, tsz.

İNCİLER, Ahmet, **Temiz Fıtrat ve Olumsuz Eğilimler Karşısında İnsan**, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 2006.

İZMİRLİ, İsmail Hakkı (v. 1946), **Yeni İlm-î Kelam,** (ed. Sabri Hizmetli), Umran Yayınları, Ankara, 1981.

KÂDÎ ABDULCEBBÂR (v. 415/1025), **Tenzîhü'l Kur'ân 'ani'l-Metâ'in**, Dâru Nehzati'l Hâdîs, Beyrut, tsiz.

KAHRAMAN, Ahmet, **Mukayeseli Dinler Tarihi**, 6. b., Marifet Yayınları, İstanbul, 1993.

KAPLAN, İbrahim, "**Din, Fıtrat ve Akl-ı Selim İlişkisi Üzerine**", Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD), 17/2 (2017), 61-84.

KARADAŞ, Cağfer, **"İnsana Tanınan Üç İlahi İmkân: Fıtrat-İşaret-Hidayet",** Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 18/2 (2009), 75-94.

KARAMAN, HAYREDDİN vd., **Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir,** I- V, 7. b., Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2012.

KARLIĞA, Bekir, **"İbn Rüşd"**, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA), Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), İstanbul, 1999, XX, 257-288.

KASAPOĞLU, Abdurrahman, "**İnsanın Çaresizliği ve Fıtratın Uyanışı",** Kelam Araştırmaları Dergisi, 3/1 (2005), 61-90.

el-KÂSIMÎ, Cemâlüddîn Muhammed b. Muhammed Sa'îd Cemâlüddîn (v. 1332/1914), **Tefsîru'l-Kâsımî**, I-XVII, 1. b., (thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî), Dârü İhyâ'il-Kütübi'l-Arabiyye., y.y., 1376/1957.

al-KHUDRAWİ, Deeb, **Dictionary of Islamic Terms (Kâmûsü'l-Elfâzi'l-İslâmiyye)**, al-Yamamah, Damascus-Beirut, tsz.

el-KİRMÂNÎ, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Yûsuf b. Alî el-Kirmânî (v. 786/1384), **el-Kevâkibü'd-Derârî fî Şerhi Sahîhi'l-Buhârî,** Dâru İhyai't-Türâsil-Arabî, Beyrut, I-XXV, 1401/1981.

KRAMER, Samuel Noah, **Sümerler**, (çev. Özcan Buze), 1. b., Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2002.

el-KUMMÎ, Ebü'l-Hasan Ali b. İbrâhîm (v. H. 3.-4. Asır), **Tefsîru'l-Kummî**, I-II, 3.b., Müesseseti-Dâru'l-Kütüb**,** Kum, 1387.

KURĞAN, Erdal, **"İbn Haldûn'da İnsan Doğası ve Akademik Yanılsama: Fıtrat"**, III. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi Bildiriler Kitabı, Sakarya, 2014, 81-94.

KURT, Yaşar, **"Kur'ân'da Fıtrat Kavramı",** Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi, 5/2 (2005), 72-104.

el-KURTUBÎ, Ebû Abdillah Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Farh el-Ensârî el-Hazrecî el-Endelûsî (v. 671/1273), **el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân,** XXI, (tsh. Hişâm Semîr el-Buhârî), Dâru Âlemi'l-Kütüb, Riyâd, 1423/2003.

el-KUŞEYRÎ, Abdülkerîm b. Hevâzin (v. 465/1072), **Letâ'ifü'l-İşârât,** I-III, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2007.

KUTLUER, İlhan, "**İbn Tufeyl",** Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA), Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), İstanbul, 1999, XX, 418-425.

MACDONALD, Duncan Black, **"Fıtra"**, MEB İslam Ansiklopedisi, Eskişehir, 2001, IV, 627.

MA'LÛF, Luvis, **el-Müncid fî'l-Luğa ve'l-Edeb ve'l-'Ulûm**, 19. b., el-Matbaatü'l-Katolikiyye, Beyrut, tsz.

el-MÂTÜRÎDÎ, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd es-Semerkandî (v. 333/944), **Te'vîlâtu'l-Kur'ân,** (thk. Fatma Yusuf el-Haymî), I-V, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 2004.

el-MÂVERDÎ, Ebu'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî (v. 450/1058), **en-Nüket ve'l-'Uyûn,** I-VI, Dâru'l Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût, tsz.

MOHAMED, Yasien, **Fitrah: The Islamic Concept of Human Nature**, TA-HA Publishers, London, 1996.

MUHAMMED, Yasin, **"Fıtrat ve İslam Psikolojisi",** (çev. Mehveş Kayani), İslamî Sosyal Bilimler Dergisi, 3/2 (1995), 43-61.

MUKÂTİL B. SÜLEYMÂN, Ebu'l- Hasen b. Beşîr el-Belhî el-Ezdî (v. 150/767), **Tefsîru Mukâtil b. Süleymân**, I-V, 1. b., (thk. Abdullah Mahmûd Şehhâte), Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, 1423/2002.

MUTAHHARÎ, Murtaza (v. 1920/1979), **Fıtrat**, (çev. Cafer Kırım), 3. b., Önsöz Yayıncılık, İstanbul, 2020.

MÜSLİM, Ebu'l-Ḥasen Müslim b. el-Ḥaccâc (v. 261/875), **es-Sahîh,** I-V, (thk. Muḥammed Fuâd ʿAbdulbâḳî), 2. b., Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, 1982.

en-NECEFÎ, Ali Ekber b. Mahmûd (v.1870-194), **et-Tuhfetü'n-Nizâmiyye fi'l-Fürûki'l-Istılâhiyye,** Dairetu'l-Meârif en-Nizamiyye ez- Zâhira, 1312.

en-NESEFÎ, Azîzüddîn (v. 700/1300 [?]), **İnsan-ı Kâmil**, 2. b., (terc. Ahmet Avni Konuk), Gelenek Yayınları, İstanbul, 2009.

en-NESEFÎ, Ebû Hafs Necmüddîn Ömer b. Muhammed b. Ahmed es-Semerkandî (v. 537/1142), **et-Teysîr fî't-Tefsîr,** I-XV, (thk. Mâhir Edîb Habbûş), Daru'l-Lübab, İstanbul, 1440/2019.

en-NESEFÎ, Ebu'l-Berekât Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd (v. 710/1310), **Medâriku't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl**, I- III, 1. b., (thk. Yusuf Ali Büdeyvî), Beyrut: Daru'l-Kelimi't-Tayyib, 1419/1998.

en-NESEFİ, Ebu'l-Muin Meymun b. Muhammed (v. 508/1115),**Tebsiratü'l-Edille fi Usûli'd-Din,** (thk. Hüseyin Atay, Şaban Ali Düzgün), Diyanet İşleri Başkanlığı, Ankara, 1993.

en-NESÂÎ, Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî (v.303/915), **Sünenü'l- Kübrâ**, Müessese-tü'r-Risâle, Beyrut, 1421/2001.

OKUMUŞLAR, Muhiddin, **Kur'an'a Göre Din Fıtrat Eğitim İlişkisi**, (Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 1999.

ÖZDEMİR, Zeynep Büşra, **Fıtrat-Kader İkileminde Bezm-i Elest**, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, İstanbul, 2017.

ÖZERVARLI, M. Sait, **Kelam'da Yenilik Arayışları,** İsam Yayınları, İstanbul, 1998.

ÖZTÜRK, Yaşar Nuri, **Din ve Fıtrat**, Yeni Boyut Yayınevi, İstanbul, 1990.

PAZARLI, Osman, **Din Psikolojisi**, Remzi Kitabevi Yayınları, İstanbul 1982.

er-RÂĞIB EL-ISFAHÂNÎ, Ebü'l-Kāsım Hüseyn b. Muhammed (v. 409/1018), **Müfredâtü Elfâzi'l-Kur'ân**, 4. b., (thk. Safvân Adnân Dâvûdî), Dâru'l-Kalem, Dımaşk - Dâru'ş-Şâmiyye, Beyrut, 2009.

er-RÂZÎ, Ebû Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyn et-Taberistânî (v. 606/1210), **Mefâtîhu'l-Ğayb**, I-XXXII, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1401/1981.

……, **Muhassalu Efkari'l-Mütekaddimîn ve'l-Müteahhirîn mine'l-Ulemâ,** (thk.Taha Abdürrauf Sa'd), Mektebetü'l-Külliyati'l-Ezheriyye, Kahire, tsiz.

es-SÂHİB, İsmâîl b. Abbâd (v. 385/995), **el-Muhît fî'l-Luğa**, I-XI, (thk. Muhammed Hasan Âl-i Yâsîn), Âlemü'l-Kütüb, Beyrut, tsz.

es-SA'LEBÎ, Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm en-Nîsâbûrî (v. 427/1035), **el-Keşf ve'l-Beyân (Tefsîrü's-Saʿlebî)**, I-X, (thk. Ebû Muhammed İbn Âşûr), Dâru İhyâi't-Tûrâsi'l-Arabi, Beyrut, 1422/2002.

es-SEÂLİBÎ, Ebû Zeyd Abdurrahmân b. Muhammed b. Mahlûf, (v. 875/1470), **el-Cevâhirü'l-Hisân fî Tefsîri'l-Kur'ân**, I-V, (thk. Alî Muavvid - Âdil Abdulmevcûd), Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, Beyrût, 1418/1997.

es-SEMERKANDÎ, Ebu'l-Leys Nasr b. Ahmed b. İbrâhîm, (v. 373/983), **Bahru'l-'Ulûm**, I-III, (thk. Alî Muhammed Muavved, Âdil Ahmed Abdulmevcûd), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, 1413/1993.

es-SEMÎN el-HALEBÎ, Ahmed b. Yûsuf b. Abdiddâim (v. 756/1355), **'Umdetü'l-Huffâz fî Tefsîri Eşrefi'l-Elfâz (Mu'cemün Luğaviyyün li Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm)**, I-IV, (thk. Muhammed Bâsil Uyûnu's-Sûd), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1996.

SEYYİD KUTUP, (v. 1386/1966), **Fî Zılâli'l-Kur'ân**, I-VI, Dâru'ş-Şurûk, y.y., 2003.

es-SİCİSTÂNÎ, Ebû Bekr Muhammed b. Uzeyr (v. 330/941), **Kitâbu Ğarîbi'l-Kur'ân**, (thk. Muhammed Edîb Abdulvâhid Cemrân), Dâru Kuteybe, ysz., 1416/1995.

es-SUBKÎ, Takiyyüddin (v. 756/1355), **Küllü Mevlûdin Yûledü ale'l-Fıtra**, (nşr. ve thk. Ebû Muhammed es-Seyyid İbrâhîm b. Ebî Amme), Tantâ, 1990/1410.

es-SUYÛTÎ, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî (v. 911/1505), **ed-Dürru'l-Mensûr fi't-Tefsîri bi'l-Me'sûr**, I-XVII, 1.b., (thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Turkî), Merkezu Hecr li'l-Buhûsi ve'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye, Kahire, 1424/2003.

eş-ŞEHRİSTÂNÎ, Muhammed, **Milel ve Nihal**, (çev. Mustafa Öz), Litera Yayıncılık, İstanbul, 2008.

Şerhü'l-Mustalahâti'l-Kelâmiyye, (yayına hazırlayan. Kısmu'l-Kelâm fî Mecma'il'-Buhûsi'l-İslâmiyye), Dâru'l-Besâir, Tahrân, 1415/1994.

eş-ŞEVKÂNÎ, Muhammed b. Alî b. Muhammed, (v. 1250/1854), **Fethu'l-Kadîr el-Câmi'u beyne Fenneyi'r Rivâyeti ve'd-Dirâyeti min 'İlmi't-Tefsîr**, I-V, 4.b., Dâru'l-Ma'rife, Beyrût, 1428/2007.

et-TABERÎ, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, (v. 310/923), **Câmi'u'l-Beyân 'an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân**, I-XVI, (thk. Abdullah b. Abdilmuhsîn et-Türkî), Dâru'l-Âlimi'l-Kütüb, Riyâd, 2003.

et-TABERSÎ, Ebû Alî el-Fadl b. el-Hasen (v. 548/1153), **Mecmau'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân**, I-X, 1.b., Dâru'l- 'Ulûm, Beyrût, 1427/2006.

et-TAHÂVÎ, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme el-Ezdî el-Hacrî el-Mısrî (v. 321/933), **Müşkilu'l-Âsâr**, I-X, (tahk. Ebî Hüseyin Hâlid Mahmûd er-Ribad), Riyad, 1420/1999.

et-TEHÂNEVÎ, Muhammed Alî (v. 1158/1745), **Mevsû'atu Keşşâfi Istılâhâti'l-Fünûn ve'l-'Ulûm**, I-II, (tkd. Refîk el-'Acem, (thk. Alî Dahrûc, çev. Abdullâh el-Hâlidî, Cûrc Zînâtî), Mektebetü Lübnân, Beyrut, 1996.

TOKAREV, Sergei Aleksandrovich, **Dünya Halklarının Dinler Tarihi**, (çev. Rauf Aksungur), Ozan Yayıncılık, İstanbul.

TOKUR, Behlül, **"Gaye-Anlam Bağlamında Kendini Gerçekleştirmek",** Atatük Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 40, (2013), 150-162.

TOPÇU, Nurettin, **Bergson**, Hareket Yayınları, İstanbul, 1968.

et-TÛSÎ, Ebû Ca'fer Muhammed b. el-Hasen b. Alî (v. 460/1067), **et-Tibyân fî Tefsîri'l-Kur'ân,** I-X, (thk. Ahmed Habîb Kasîr el-Âmilî), Dâru ihyâi't-türâsi'l-Arabî, Beyrut, tsz.

TÜMER, Günay, Abdurrahman, Küçük, **Dinler Tarihi,** 2. b., Ocak Yayınları, Ankara, 1993

TÜMER, Günay, **Çeşitli Yönleriyle Din**, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 28, (1986), 213-267.

TÜRER, Osman, **Anahatlarıyla Tasavvuf Tarihi**, 1. b., Ataç Yayınları, İstanbul, 2011.

et-TÜSTERÎ, Ebû Muhammed Sehl b. Abdullah, (v. 283/896), **Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm: Tefsîru't-Tüsterî**, 1. b., Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2002.

ULUTÜRK, Veli, **Kur'an'da Yaratma Kavramı**, İnsan Yayınları, İstanbul, 1995.

ÜLKEN, Hilmi Ziya, **Felsefeye Giriş**. İkinci Kısım, Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1958.

ÜNAL, Ali, **Kur'an'da Temel Kavramlar**, Kırkambar Yayınları, İstanbul, 1998.

el-VÂHİDÎ, Ebü'l-Hasan Ali b. Ahmed b. Muhammed en- Nîsâbûrî, (v. 468/1075), **et-Tefsîrü'l-Basît,** I-XXV, (thk. Muhammed b. Salih b. Abdullah el-Fevzân), Silsiletu'r-Resâili'l-Câmia, Riyad, 1430.

VANKULU MEHMED EFENDİ, (Mehmed b. Mustafâ el-Vânî) (v. 1000/1592), **Vankulu Lügati**, I-II, (yayına hazırlayanlar: Mustafa Koç, Eyyüp Tanrıverdi), Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2014.

VON ASTER, Ernst, **İlkçağ ve Orta çağ Felsefe Tarihi**, (Çev. Vural Okur), İm Yayınları, İstanbul, 1999.

WENSİNCK, Arent Jan (v. 1358/1939), J. P. Mensing, J. Brugman, **el-Mu'cemu'l-Müfehres li Elfazi Hadîsi'n-Nebevî**, (I-VIII), Mektebetu Brill, Leiden, 1936-1969.

YARAN, Rahmi, **"Bid'at"**, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA), Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), İstanbul, 1992.

YAVUZ, Kerim, **Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi,** Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1983.

YAVUZ, Yusuf Şevki, **"Araz",** Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA), Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), İstanbul, 1991, III, 337.

……, **"Bezm-i Elest",** Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA), Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), İstanbul, 1992.

YAZICI, İshak, **"Bahîre",** Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA), Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), İstanbul, 1991.

YURDAYDIN, Hüseyin Gazi- Dağ, Mehmet, **Dinler Tarihi**, Gündüz Matbaacılık, Ankara, 1978.

EZ-ZEBÎDÎ, es-Seyyid Muhammed Murtezâ el-Hüseynî (v. 1205/1791), **Tâcu'l-'Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs**, I-XL, (thk. Abdussettâr Ahmed Ferrâc vd.), Matba'atu Hükûmeti'l-Kuveyt, Kuveyt, 1965.

ez-ZECCÂC, Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî (v. 311/923), **Me'âni'l-Kur'ân ve İ'râbühû,** I-V, (thk. Abdülcelîl Abduh Şiblî), Âlemü'l-Kütüb, Beyrut, 1408/1988.

ez-ZEMAHŞERÎ, Allâme Cârullâh Mahmûd b. Ömer (v. 538/1144), **el-Fâik fî Ğarîbi'l-Hadîs**, I-IV, 2. b., (thk. Alî Muhammed el-Bicâvî, Muhammed Ebu'l-Fazl İbrâhîm), Îsâ el-Bâbî el-Halebî, Kahire, 1971.

……, **Esâsü'l-Belâğa**, I-II, (thk. Muhammed Bâsil Uyûnü's-Sûd), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1998.

……, **el-Keşşâf 'an Hakâiki Ğavâmidi't-Tenzîl ve Uyûnu'l-Ekâvil fi Vucûhi't-Te'vîl** (I-IV), 3. b., Dâru'l-Kitabi'l-'Arabî, Beyrut, 1427/2006.